

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>



İLBER ORTAYLI

OSMANLI'YA BAKMAK

Osmanlı Çağdaşlaşması



İNKILAP

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - <https://rantey.org>

1.BASKI

100
BİN
ADET

İLBER ORTAYLI

OSMANLI'YA BAKMAK

Osmanlı Çağdaşlaşması

Osmanlı'ya Bakmak / İlber Ortaylı

© 2016, İnkılâp Kitabevi Yayın Sanayi ve Ticaret AŞ

Yayıncı ve Matbaa Sertifika No: 10614

Bu kitabın her türlü yayın hakları Fikir ve Sanat Eserleri Yasası gereğince İnkılâp Kitabevi'ne aittir. Tüm hakları saklıdır. Tanıtım için yapılacak kısa alıntılar dışında, yayıncının izni alınmaksızın, hiçbir şekilde kopyalanamaz, çoğaltılamaz, yayımlanamaz ve dağıtılamaz.

Genel yayın yönetmeği Senem Davis
Yayınevi başeditör Ahmet Bozkurt
Editör Burcu Bilir Agalar
Düzeltili Alper Çeker
Kapak uygulama Gökçen Yanlı
Sayfa tasarım Yasemin Çatal

ISBN: 978-975-10-3662-9

16 17 18 8 7 6 5 4 3 2 1
İstanbul, 2016

Baskı ve Cilt

İnkılâp Kitabevi Yayın Sanayi ve Ticaret AŞ
Çobançeşme Mah. Sanayi Cad. Altay Sk. No. 8
34196 Yenibosna – İstanbul
Tel : (0212) 496 11 11 (Pbx)

İNKILÂP Kitabevi Yayın Sanayi ve Ticaret AŞ

Çobançeşme Mah. Sanayi Cad. Altay Sk. No. 8
34196 Yenibosna – İstanbul
Tel : (0212) 496 11 11 (Pbx)
Faks : (0212) 496 11 12
posta@inkilap.com
www.inkilap.com

İLBER ORTAYLI

OSMANLI'YA BAKMAK

Osmanlı Çağdaşlaşması



İlber Ortaylı

1947 yılında Bregenz, Avusturya'da dünyaya geldi. Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi (1968) ile Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih bölümünü bitirdi. Viyana Üniversitesi'nde Slavistik ve Orientalistik okudu. Mastır çalışmasını Chicago Üniversitesi'nde Prof. Halil İnalcık ile yaptı. Ankara Siyasal Bilgiler Fakültesi'nden 1974'te doktora derecesi aldı. 1979'da doçent, 1989'da profesör oldu. 1983-1989 yılları arasında istifa etti. Paris, Berlin ve Kudüs'te araştırma ve öğretim faaliyetlerinde bulundu. Viyana, Berlin, Paris, Princeton, Moskova, Oxford ve Tunus üniversitelerinde misafir öğretim üyeliği yaptı, seminerler ve konferanslar verdi. Yerli ve yabancı bilimsel dergilerde 16. yüzyıl ile 19. yüzyıl arası Osmanlı tarihi ve Rusya tarihi ile ilgili makaleler yayımladı. 1989-2002 yılları arasında Siyasal Bilgiler Fakültesi'nde İdare Tarihi Bilim Dalı başkanı olarak görev yapmış, 2002 yılında Galatasaray Üniversitesi'ne geçmiştir. İlber Ortaylı, Uluslararası Osmanlı Etüdleri Komitesi Yönetim Kurulu üyesi ve Avrupa İranoloji Cemiyeti üyesi, Makedonya Bilimler Akademisi muhabir üyesi ve Karadağ Bilim Akademisi yabancı üyesi, Rusya Bilimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü Onursal profesörüdür.

Yayınevimizden çıkan kitapları

- *İstanbul'dan Sayfalar*, 2015.
- *Batılılaşma Yolunda*, 2015.

İçindekiler

Önsöz.....	7

1. BÖLÜM

Yoksul Avrupa'nın Doğu Rüyası: Haçlı Seferleri.....	11
Avrupa'nın Gözünden İstanbul'un Düşüşü	
Fetih Haçlı Birliğini Diriltti.....	19
Sürgündeki Şehzade: Cem Sultan	29
Osmanlı Macaristan'da: Mohaç.....	37
Kadınlar Saltanatı ve Kösem Sultan	49
Büyük ve Birleşik bir Avrupa Hayali Peşinde	
Napolyon Bonapart.....	57
Osmanlı-Mısır İlişkisi ve Mehmed Ali Paşa Hanedanı.....	67
Kırım Savaşı.....	77
Kars Çar'ın Şehriyken	87
Ortadoğu: Bir Muamma.....	101
Modern Diplomasiye İlk Adım	109
Siyasetten Diplomasiye II. Abdülhamid.....	119
Ulu Hakan mı, Kızıl Sultan mı?.....	129

Avrupa’da Osmanlı Sefirleri.....	137
İdamla Yargılanan Son Sadrazam: Midhat Paşa	145
İmparatorluğu Sona Erdiren Süreç: Birinci Cihan Harbi.....	157

2. BÖLÜM

Osmanlı İmparatorluğu’nda Millet.....	171
Osmanlı Yahudileri.....	183
Balkanlar’da Ulusçuluk.....	189

3. BÖLÜM

Batılılaşıma Sorunu.....	205
Osmanlı Diplomasisi ve Dışişleri Örgütü.....	215
Tanzimat	223
Kanun Devletini Tanzimat Getirdi.....	229
Tanzimat’ta Vilayetlerde Eski Eser Taraması.....	237
Osmanlı Devleti ve Meşrutiyet.....	241
Tanzimat ve Meşrutiyet Dönemlerinde Yerel Yönetimler	257
Büyüyen İstanbul.....	285
1840’lı Yılların Yerel Meclislerinden Çok Partili Döneme.....	291
Bir Aydın Grubu: Yeni Osmanlılar	301
Harf Devrimi Üzerine Bir Değerlendirme.....	307
Dizin.....	311

Önsöz

Tarihi akış içinde politika ve cemiyet adamlarının şekillenmesi idari ve askeri kurumlar kadar toplumdaki kurumların da ortaya çıkış veya biçimlenmesi bir tek kavram altında inceleniyor: çağdaşlaşma. Aslında çağdaşlaşma veya modernleşme fevkalade metafizik bir kavramdır, tarifleri çok farklıdır. Kısaca söylemek gerekirse bir toplumdaki yaşam ve üretim biçiminin şekil ve tarz değiştirmesidir ve dış dünyanın karşısında toplumun, dış dünyanın hem iktisadi üstünlük, ama ön planda da askeri teknoloji bakımından üstünlüğüne karşı direnmek söz konusudur.

Bu tabii, 18 ve 19. yüzyıl dünyasında çok kısmi (parsiyel) yöntemler ve kurumlaşmalarla sağlanamaz. Bütün üretim yapınızı, idare yapınızı devlet hayatınız kadar toplumun içtimai yapısını da değiştirmek zorundasınız. Eğitimi yayacaksınız, eğitim cinsiyetleri, bütün ırkları kapsayacak, yani kız-erkek okuyacak, herkes okuyacak ve dolayısıyla ortada daha evvel literatürde pek kullanılmayan dillerin yaygın bir şekilde edebi bir dil olarak teşkilatlanması söz konusu olacak, daha evvel meslekte görmediğimiz veya kıyıda köşede gördüğümüz, mesela kadın öğretmen toplumun önemli bir üretim üyesi olacak. Daha evvel piyasada görmediğimiz sayıda memur, her cinsten, her ırktan ortaya çıkacak, devletlerarası ilişkiler artacak, büyük şehirlerin 19-20. yüzyılın metropolleri haline dönüşecek, kapalı bir ekonomi ve otarşik yapı içinde yaşayan köyler yavaş yavaş dünya pazarları için üretim yapmaya başlayacak, bunlar 10 sene içerisinde olmasa bile, yarım asırda, bir asırda kendini gösterecek. Memleketteki mülkiyet sistemi değişmeye başlayacak, toplum ilişkileri de-

ğışecek, İslam hukukuyla yönetilen ÷lkede ister istemez Kanun-u Medeni ruhuna uygun bir m÷lkiyet rejimi, bir kontrat sistemi gelip yerleşmeye başlayacak ve Türkiye 19. yüzyılın ortasında bile henüz Slavlar, Araplar ve çeşitli milletlerle meskûn büyük bir imparatorlukken asrın sonunda, 20. yüzyılın başlarında, Slav nüfusunu kaybetmiş, Arap nüfusunu da yakın gelecekte kaybedecek bir duruma gelecek, kaçınılmaz olarak ilk Türk kavminin etrafında şekillenen bir milli devlet, milliyetçilik yavaş yavaş oluşmakta, ufukta görünmektedir, bu fevkalade önemlidir.

Bizim bu kitapta ele aldığımız konuları gözden geçirirsek; daha evvel işlediklerimizin yanında yeniden ele aldığımız konular da var. Mesela Rusya burada çok önemli bir şekilde vurgulanarak ele alınıyor; mukayeseli bir tarih gelişmesi yapmak istiyoruz. Çünkü, Rusya aslında, Doğulu Hristiyan bir toplumken aynı zamanda Batılılaşan bir toplum. Rus Batılılaşması bizden bir asır evvel yoğun bir şekilde başlamıştır. Buna karşılık kırsal hayat ve üretim biçimlerinde aynı derecede büyük atılım görülmez. Türk tarihini yaparken kesinlikle Rusya ve İran'ı, bilhassa Rusya'yı ele almak gerekiyor. Tabii ki bu mukayese Balkanlar'ı da anlamak için Orta Avrupa'yı, Avusturya'yı ilave edeceğiz. Yani Türkiye'nin son altı asırlık tarihinin kesinlikle imparatorluklar tarihi, imparatorluklara has bir sosyolojiyle ele alınması gerekiyor. Onun için burada bir deneme yapıyoruz. Dilde mümkün mertebe az kavram kullanmaya gayret ettik, hususi bir terminoloji kullandığım vakit, açıklamaya, hiç değilse tercümeyi vermeye dikkat ettim. Üslup olarak daha anlaşılır sade bir ders kitabı olmasına gayret ettim. *Osmanlı'ya Bakmak* öğrencilerimizin kullanabileceği bir kitap aslında, ümit ederim beğenilir, yararlı olursa daha da genişleterek konuları ele almak niyetindeyim.

Kitabı yayımlayan İnkılâp Kitabevi'ne, dostlarım Alper Çeker'e, Ahmet Bozkurt'a ve redaksiyondaki arkadaşlarıma katkıları için teşekkürü bir borç biliyorum.

İlber Ortaylı

1. BÖLÜM

Yoksul Avrupa'nın Doğu Rüyası:

Haçlı Seferleri

Haçlı Seferleri'nin temelinde mistik heyecanlar vardı. Fakat yeni yaşama alanları arayanlar, yeni yerler görmek, yeni imkânlar bulmak isteyenler de katıldı. Hatta aldatılarak Marsilya'dan gemilere doldurulan çocuk Haçlılar, Mağrip'te köle olarak satıldı.

Hiç şüphesiz ki 11. yüzyılda Çin ve Hindistan, hatta Japonya bilinmeyen kıtalar değildi. Fakat aslında dünya Akdeniz'in çevresinde dönmektedir. 11. yüzyılın ünlü coğrafyacısı ve sosyoloğu Said el Endelûsî, uygarlığı Akdeniz çevresinde tarif etmektedir. Ona göre medeniyet; Hindistan istisna Mısırlıların, İbranilerin, eski İranlıların, eski Romalıların (bu terime Bizans da dahildir), eski Yunanlıların ve Arapların eseridir. Türkler ve Çinliler pratik araçları ve zekâlarıyla birlikte bu ülkelerle temas halinde fakat uygarlığı yaratan iki unsur değildir. O takdirde Akdeniz'in çok güneyinde ve kuzeyinde kalanları, uygarlıktan ve uygarlığı yaratacak zekâdan mahrum olarak görmektedir. Burada bir coğrafi yaklaşım söz konusudur.

Oysa 11. yüzyıla gelindiği zaman artık dünyada bazı değişimler vardır. Bunlar muhtemelen Arap İslâm dünyasının görmediği şeylerdir. Bu dünya din farkına dikkat etmiyor. Medeniyet demek Hıristiyan Roma, yani Bizans ile yeni Müslüman

dünyanın arasındaki işbirliğine dayanır. Bu ikisinin kökündeki Akdeniz medeniyet çevresini (*Kulturkreis*) bunlar tanımlamaktadır. Şimdi yeni bir oluşum söz konusudur. 11. yüzyılın Avrupası artık zamanımız tarihçilerinin söylediği gibi henüz birtakım barbar çekişmeler içindedir. Popüler bir tarihçi olan Georges Tate, çok açık bir şekilde kültür ve içtimai hayat o kadar parlak değil, diyor.

Bizans ile İslâm çevrelerindeki kültürel aktivitelere karşılık Batı'da turnuvalardan ve gerilimli şövalye hayatından söz ediliyor. Hiç şüphesiz ki şövalye hayatının çevresi Georges Duby'nin yorumunun dışındaki bazı yorumlamalara konu olabilmektedir. Ortaçağ hayatını, şövalye ve rahip ikilemi etrafındaki verimlilikle açıklamak mümkün görünmüyor.

Müslümanlar parçalanmış durumdaydı. İslâm dünyası, bu dinin getirdiği birleşmenin dışında zaten birkaç bin yıl öncesine uzanan bir şehir hayatına, şehirler kıtalararası ticari ve kültürel alışverişe yabancı değildi. 11. yüzyılda İslâm dünyasında aslında bir durgunluk ve siyasi parçalanmadan söz edilir.

Ve nihayet bu asrın ortasındaki durgunluk Selçuk Türklerinin önce İran sonra Bizans ve Doğu Anadolu, Yukarı Mezopotamya, Suriye, Filistin ve Irak havzasına dönüşleriyle ayrı bir evreye girer. Birinci Haçlı Seferi başladığı zaman Haçlılar ilk önce Anadolu'dan geçmek zorunda kalacaklardı. Anadolu'da Selçukluların sadece Konya değil, geçici bir zaman için de olsa daha batıda, İznik'te yerleştikleri bir gerçektir. 11. yüzyılda Doğu'daki Hristiyan dünyası ilginç bir kompozisyon gösteriyor. Artık Ortodoks yorumu benimseyip ilan eden ve Batı'daki Roma'yla ayrılığını açıklayan Bizans Kilisesi dışında 451'deki Khalkedon (Kadıköy) Konsili'nden beri bu kiliseden ayrı yaşayan Ermeniler ve bilhassa Suriyeli Hristiyanlar (Süryani Kilisesi) doğudaki çoğunluk grubu oluşturuyordu. Aynı şekilde Mısır'daki Kıbtî Kilisesi de kalabalık bir grubdu. Yahudiler artık Avrupa'daydı. Fakat Yahudi âleminin henüz kalabalık ve parlak varlık gösterdikleri merkezler Orta Doğu, Mısır ve Müslüman Endülüs'tü. Ünlü şarkiyatçı Shlomo Goitein'in Kahire Sinagogu'nun Geni-

zası (hazine-i evrakı) üzerindeki fetva (*risponde*) tetkiklerini ele alalım; bu gerçek açıktır.

Malazgirt'teki Türk zaferinden sonra Komnenos sülalesinin yönettiği Bizans yeni bir kültürel uyanış ve Helenizasyon süreci içindeydi. İstanbul'un parlaklığı, Bizans hiyerarşisi ve elde tutulan zenginlikler henüz dünyanın gözünü kamaştırmaktadır. Siyasi ve askeri gerileme ve zayıflığı kamufle etmektedirler. Kızı ünlü tarihçi Anna Komnena'nın *Aleksiad* adlı eserinde kaleme aldığı gibi İmparator I. Aleksios Komnenos, bu dönemdeki bir Doğu Roma imparatorunun en parlak temsilcisi sayılmaktadır. Bu dönemin patriği mistik Nicholas'ın Doğu'daki Müslümanlara yazdığı bir mektupta belirttiği gibi dünya Müslümanlarla Rumlar (yani kendileri) arasında bölünmüştür. Ve onların ışığı yeryüzünü aydınlatmaktadır. Dostça yaşamaları gerekir.

Batı Kilisesi'ne karşı kilise çevrelerinde bir düşmanlık vardır. Rusların, Bulgarların, Sırların ve Makedonyalıların Ortodoks Kilisesi tarafından Hıristiyanlaştırılması faaliyetinde bu göze çarpar. Nitekim ruhban ve kilise idaresi arasındaki bu düşmanlık IV. Haçlı Seferi'nde geniş halk kitlelerine de yayılacaktı. Bilhassa Konstantinopolis'in 1204'te IV. Haçlı Seferi sırasında Venediklilerin yönlendirdiği Boniface komutasındaki Haçlılar tarafından yağmalanması ve katliamı onarılmaz bir düşmanlığı hafızalara kazıyacaktı.

İlk Haçlı Seferi'nde yağma ve katliam vardı. Gerçek şu ki Hıristiyanlar ilk Haçlı Seferi'ni şaşılacak bir barbarlıkla yürüttüler. Karadan ilerleyen şövalyelerden, köylülerden ve işsiz güçsüzlerden oluşan ordu önce Hıristiyan şehirlerini yağmaladı, Yahudileri öldürdü. Ardından lojistik desteği olmadığı için geçtikleri yerleri kuruttu. Bizans yönetimi bu sürüyü İstanbul'a uğratmadan geçirmeyi bildi. İznik'te I. Kılıçarslan'ın ordusu ile karşılaştılar.

Bu düzenli bir savaştan çok tahrip ve tuzak savaşıydı. Her şeye rağmen hem tanımadıkları düşman hem de tabiat tarafından eritile eritile küçük bir kısmı mukaddes topraklara ulaşmayı ve Kudüs'ü 1099'da almayı başardı. Aldıkları Kudüs bir krallık

haline getirildi. Bölgenin Müslümanlarıyla vahşice ilişkileri bir tarafa, Hıristiyan ve Yahüdilerle dahi karşılıklı iyi ilişkiler kuramadılar. Batı Avrupa'dan getirdikleri kıyafetler ve müessese dahi aynı kaldı. Batı Roma Kilisesi'ni, Roma Katolizmi'ni mukaddes ülkeye taşıdılar, daha da önemlisi toprak sistemini kendilerine göre düzenlediler.

Bir müddet sonra Edessa (Urfa) ve Antakya'da kurdukları kontluklarda daha çok yerli Ermenilerle işbirliği yaptılar. Suriye'de müstahkem mevkilerde kaleler teşkil ettiler. Filistin'de Akka'da aynı şeyi yaptılar. Ve bütün bu fütuhat sırasında karşılarında ve yanlarında Bağdat'taki Abbasi halifelerini bulamadılar. Temasa geçtikleri, daha doğrusu çatışmak zorunda oldukları ve onların Mısır'a karşı ilerlemelerini durduranlar Mısır'daki Fâtımîlerdi. Demek ki Şîî ve Sünni Müslüman dünyası bir çatışma içindeydi. Bu çatışma örtülüydü. Haçlı istilas sırasında nitelik ve müessese olarak kendini açığa çıkarttı.

11. yüzyılın Hıristiyan dünyası, Cluny tarikatı keşişleri, çilekeş ve iktisadi olarak üretici bir hayat süren Cistercienler (Sarnıç Rahipleri) gibi tarikatlar tarafından sürükleniyor. Zaten Haçlı Seferleri'ni örgütleyenler ve Pierre L'Ermite gibi mistik fakat başarılı hatipleri çıkaranlar da bu tarikatlar olmuştur. 1095 Clermont Konsili ve Papa II. Urban'ın örgütçülüğünde bu tarikatların rolü ön plandadır. Pierre L'Ermite'in bilhassa Orleans, Lorraine ve Champagne'de etkili olması, sonraki yüzyıla ait bir gerçeğe atıf yapmamızı gerektiriyor: Jeanne d'Arc, Mistik Fransa Hıristiyan tarihindeki ve tüm Batı tarihindeki rolünü oynamaya başlamıştır.

Birinci Haçlı Seferi'ne halk tipi Haçlı Seferi denir. 1096'da İstanbul'daydılar. Bohemond'un yeğeni Tancred, o yıl Tarsus ve Adana'yı aldı. Bu bölgede Kilikya Ermenileri 11. yüzyıldan beri yaşıyordu ve doğrusu gelenlerle kaynaşp desteklediler. Sonraki yüzyıllarda bu bölge Ermenileri hayatlarını daha ziyade Katolik olarak sürdürdü.

Seferin başındaki Godfrey de Bouillon'un kardeşi Baudouin, Urfa Kontluğu'nu kurdu. Antakya 969 yılında Müslümanlar-

dan, Bizans tarafından geri alınmıştı. Müslümanlar tarafından 1085'te tekrar fethedildi. Şimdi ise Haçlılar ele geçiriyorlardı. Bu Birinci Haçlı Seferi'nin başarılı olacağına yönelik işarettti. Kısa zamanda da Kudüs ellerine geçti. Kudüs'ün Haçlılarca alınışı bir katliamdı. Doğu'nun Hristiyanlarını, Yahudilerini ve Müslümanlarını aynı derece nefrete sevk eden bir olay oldu. I. Baudouin unvanıyla seferin başındaki komutan Kudüs Latin kralı oldu. 200 yıla yakın bir süre Haçlılar Kudüs'te ve civarında kalacaktır. Haçlı Seferleri'nin bundan sonrakileri başarısız ve hedefe ulaşmayan teşebbüslerdir. Bir tanesi hariç.

IV. Haçlı Seferi'ni Venedikliler ve ünlü Doç Enrico Dandolo, Bizanslıların Pera'da kendi kolonisine karşı yaptıkları yağma ve katliamın intikamı için İstanbul'a yöneltti. İstanbul hile ile alındı ve 57 yıl Latin İmparatorluğu olarak devam etti. Şehrin yağma ve katliamı Koniatıs gibi yerli tarihçiler tarafından kalemeye alındı. Kör Venedik Doçu Enrico Dandolo bütün istilayı yönetiyordu. Ayasofya yağmalandı, rezilane biçimde tahrip edildi ve Katolik bir katedrale dönüştürüldü. Dandolo İstanbul'da öldü. Mezarı Ayasofya'dadır.

Bu Haçlı Seferi sonunda Komnenos ailesi Trabzon'a, Laskaris hanedanı İznik'e çekildi. Trabzon'daki imparatorluk Pontus olarak Bizans'tan daha fazla varlığını sürdürdü. Akkoyunlu ve Safevilerle evlilik yoluyla akrabalık kurdu. Laskaris hanedanı ise İznik'in refahını artırdı ve kendilerine tabi olan General Palaialogos Konstantinopolis'i 1261'de Haçlılardan geri aldı.

Haçlı Seferleri Doğu'da yeni bir ideoloji yarattı. Kürt Ey-yubi hanedanından Selahaddin, Musul atabeylerinden Nured-din Zengi'ye tabi olarak yükseldi ve Kudüs'ü geri aldı. Latin Krallığı'nın çöküşü Selahaddin ile başlar. 1187'de Hittin zaferini duyduğu zaman Papa III. Urban kederinden ölür. Lakin Selahaddin'in centilmen savaşçılığı ve üstün diplomasisi Haçlıların dahi hayranlığını kazanır.

Haçlı Seferleri Sadece Din İçin mi Yapıldı?

Haçlı Seferleri aslında dinsel nedenlerle ateşlenmiştir. Bu dünyada aradığını bulamayan insanlar için dinsel motifler önemlidir. Kitleleri her zaman mistik heyecanlar sürükleyegelmiştir. Fakat yeni yaşama alanları arayanlar, yeni yerler görmek, yeni imkânlar bulmak isteyenler de katıldı. Sadece fakirler değil, imkânları kısıtlı şövalyeler, mirası büyük kardeşe kaptıran küçük kardeş olarak haklarını elde edemediğini düşünen soylular yeni yerler edinebilmek için seferlere katıldılar. Bunlar başı çektiler ve özellikle Alman İmparatoru Frederic Barbarossa, İngiltere Kralı Aslan Yürekli Richard ve Fransa Kralı Philippe Auguste gibi hükümdarlar, Haçlı Seferleri sayesinde Doğu'da yerleşme, zenginlik ve Batı'da üstünlük sağlamak istediler. Bir kısmının emellerine ulaştıkları da görülüyor.

Haçlılar Doğu'da Ne Öğrendiler?

Bu konuyu tarih yazıcılık fazla abartmıştır. İsrail'in ünlü ortaçağ tarihçisi Joshua Prower, Haçlıların gündelik yaşamlarında ve kültürel kalıplarında bile Doğu'dan çok şey almadıkları, kendi âdetlerini koruduklarını, bilhassa toprak sistemini sürdürdüklerini, çocuklarını yine Batı'da okuttuklarını örnek olarak veriyor. Batı ile Doğu birbirini savaş ve istilanın çetin şartlarında tanıdı. Bilhassa Sultan Selahaddin, Richard ve Batı'daki bazı şövalyeler arasındaki dostluk üzerine menkıbeler vardır. Bunların bir kısmı da doğrudur. Hatta isminin sonuna "Saladin unvanı ekleyen şövalyeler vardır. Fakat Batı ile Doğu arasında onulmaz bir düşmanlık doğduğu gerçektir. Avrupa, Haçlı Seferleri sonunda Hristiyanların Hac yolculuğunu teminat altına aldı. Ticari yollar yine Venedik ve Cenova gibi İtalyan denizci cumhuriyetler tarafından örgütlendi. Avrupa kıtasındaki yoksulluk 11. yüzyıldaki Haçlı Seferi'yle değil, Haçlı Seferlerinden sonraki tarım devrimiyle yok edildi. Haçlı Seferlerini organize etmekte etkili

olan Cluny tarikatı, Cistercien'ler ve Benedictenler tarım arazilerini ekime açtılar. Değişim bundan sonra ve çok yavaş olarak başladı. Fakat Avrupa dünyası Doğu'yu eskisinden daha fazla tanımıştır.

Çocuk Haçlı Seferi

Haçlı Seferleri arasında en ilginç “Çocuk Haçlı Seferi” olarak anılır. 1212 tarihinde, çok genç savaşçı özentilerinin ve hatta çocukların katıldığı bu seferde birtakım dalavereciler, Marsilya'dan gemilere doldurdıkları çocukları Mağrip'te köle olarak sattılar.

Avrupa'nın Gözünden İstanbul'un Düşüşü

Fetih Haçlı Birliğini Diriltti

İstanbul'un fethinden sonra Avrupa'da, Hristiyan dünyada adeta antisemitizm kadar Türk karşıtlığı gelişti. Fatih, Roma Kayzeri unvanını almıştı. Ama yaklaşık yüz yıl sonra Çar Korkunç İvan da Moskova'yı III. Roma ilan etti.

İstanbul'un fethinden tam 65 yıl sonra 1518'de reformasyon çalkantısı içine giren Alman İmparatorluğu'nda –ki kendilerine Roma İmparatorluğu ismini bir yakıştırma olarak koyuyorlar– bizzat Hutten, kaleminden çıkan *Exhortatoria*'da Türklere karşı savaşın, Almanların ulusal ve kutsal görevi olduğunu ileri sürer.

Kilise ve Türklere karşı kutsal bir savaş vermek şart; burada Protestanların Türklerin yanında Roma Kilisesi'ni de onun kadar küfre yakın gördüğünü belirtelim. Ne var ki, Katolik Kilisesi de Türkleri Protestanlarla birlikte karşısında görmektedir. Bu ikili oyun 16. yüzyıl boyunca Türk İmparatorluğu tarafından ustalıkla kullanılacaktır. 1541'de Luther, Türk İmparatorluğu'nun sağlamlığını ve hatta idarelerindeki yumuşaklığı belirterek ne yazık ki Hristiyanlığı korumak için onlara karşı savaşmak gerektiğini söylüyor. Ve Türklerin ardından Yahudilere karşı bilinen tedbirleri öne sürüyor.

İstanbul'un fethinden sonra Avrupa'da Hristiyan dünyada adeta antisemitizm kadar anti Türklük gelişmektedir. Bunun hiç

şüphesiz ki 1492’de, yani İstanbul’un fethinden kırk sene sonra Endülüs’ün düşmesini engelleyemeyeceğini göreceğiz.

Konstantiniye İsmi Kullanıldı

1453 Mayıs’nda Konstantinopolis Türkler tarafından fethe edildi. Bu hem Türk tarihinde hem de İslâm tarihinde önemli bir misyonun (cehd) gerçekleştirilmesi demektir. Avrupa’da popüler tarihler şehrin adının artık İstanbul olduğunu söylüyor. Stinboli’den bozma bu ad, şehrin sayısız adlandırılışından biridir. Bundan başka hiç değilse 18. yüzyılda (fakat daha önce de) İstanbul ismi hem bazı fermanlarda, hatta mezar taşlarında (bir ilmiye mensubu için İstanbul payeli... gibi) kullanılır. (Mesela Fatih’te H. 939 tarihli Üçbaş Nureddin Hamza Camii haziresinde, 1213 Receb tarihli Şerif Mahmut Efendi kabri veya II. Mustafa’nın sikkelerinde olduğu gibi.) Buna karşılık Konstantiniye ismi de herkesin bildiği gibi hem fermanlarda (bemakam-ı Konstantiniye gibi) hem sikkelerde, hatta son zamanlarda kitap künyelerinde bile kullanıldı. (Konstantiniye... matbaası gibi) 1930 Mart ayından itibaren Türkiye Posta İdaresi şehrin ismini İstanbul olarak kabul etti. Slavlar şehre bugün dahi Çargrad (imparator şehri), Müslümanlar Dar’ul hilafet’ul aliyye demektedir. Ama şehir Roma İmparatorluğu’nun merkezi olma vasfını ve iddiasını, Doğu Roma’nın yıkılmasından sonra da muhafaza etmiştir. Bizans, genellikle 16. yüzyılda Alman hümanisti Hieronymus Wolff’un kullanıma soktuğu bir terimdir. Roma-Germen İmparatorluğu’nun, Doğu Roma’nın misyonunu silmek için kabul ettiği bir kavram olduğu düşünülebilir. Bu şehrin sakinleri ve Bizans’ın çağdaşları bu ülkeye ve imparatorluğa Bizans demezdi.

Patrik, Ghennadios Adını Aldı

Halk ise kendilerine malum olduğu üzere Romanioi –ve ül-

keye de Romania– (Romalılar ülkesi) demişlerdir. Türkler de bu ananeyi bir ölçüde korumuş ve İklim-i Rum, Rum ülkesi, Rumi gibi tabirler kullanmışlardır.

Aslında fethedilen ülkenin Hıristiyanları da yeni Müslüman hükümdara Vasilikos Romanioi, Vasilikos Turkos demişlerdir. Türkler Romalı, Rum tabirini o günden bugüne Helenler için de kullanmaya devam etmişlerdir. Nitekim Batı’da galat olan Grek-Ortodoks Kilisesi’ne de Rum-Ortodoks Kilisesi denirdi. Osmanlı resmi belgelerindeki bu tabir kilisenin kullandığı Ekümenik tabirinden daha fazla yaygın ve iddialıdır. Çünkü Fener’deki patrikler ve Osmanlı yönetimi Roma Kilisesi unvanını Roma’daki kiliseye rakip olarak taşımaktadır. Bugün Türkiye Cumhuriyeti dahi İstanbul’daki kiliseyi resmi olarak bu adla adlandırır: Rum Ortodoks Patrikhanesi.

Fatih Sultan Mehmed kendisini Bizans’ın tüm eski topraklarının efendisi ve Bizans tahtının (Rum) sahibi olarak görüyordu. Prof. Babinger’in tasvirine göre 6 Ocak 1454’te Roma Katoliklerinin ünlü düşmanı ve halkın çok tuttuğu Georgios Sholarios’a patriklik unvanını verdi. Ghennadios adını alan patrik saraya davet edilmiş ve yemeği sultanla yemişti. Bu büyük bir şerefti, çünkü Fatih Sultan Mehmed’in kanunnamesinin protokole (teşrifat) müteallik faslında veziriazamın bile kendisiyle yemek yemesi mümkün değildi ve bu kurala geç devre kadar uyulmuştur.

Hükümdar, Ghennadios’a patrik asası verdi ve görülmemiş bir saygı daha gösterdi.¹ Avluyu geçene kadar kendisine vüzera refakat etti ve maiyetine, ona hediye ettiği atla birlikte makamı olan Havariyyun Kilisesi’ne kadar refakat etmelerini emretti. Bir müddet sonra çıkan emirname ile Rum-Ortodoks inaniştaki bütün tebaa yani Bulgar, Sırp, bazı Arnavutlar, Makedonlar ve 16. yüzyıldan sonra bu inaniştaki Araplar ona bağlandı. Patrik onların hepsinin dini, idari, mali işlerindeki en büyük otoritedir; bütün okul ve yayın faaliyeti onun denetimindedir. Roma hukuku cemaatin hukuki alandaki mevzuatıdır ve tarihte Roma

1 F. Babinger, *Mehmed der Eroberer und seine Zeit*, 1964 baskısı, s. 110.

hukukunun bu dönemine bilindiği gibi turkokratia denir. İslâm hukukunun Müslümanları bağlaması gibi, Rum-Ortodoks tebaa özel hukuk alanında Roma hukukunun metinlerine bağlıydı.

Mamafih devlet ve toplum hayatında, arazi rejiminde ve ceza hukukunda hem eski Türk gelenekleri hem de Roma hukukundan gelen bazı düzenlemeler dahi vardır. Padişah adeta Doğu Roma kayzeriydi. Eyalet idaresinde, şehir yönetiminde Bizans sistemi ihtiyaç ölçüsünde sürdürülecekti. Bazı yazarlar onun bu hareketinde Roma-Katolik Kilisesi'nin nüfuzunu kırma iddiasını da ileri sürerler. Mamafih, Papa II. Pius kendisine bir mektup yazdı ve Hristiyanlığa davet etti. "Bunu yaparsan biraz suya ihtiyacın var (*aquae pauxillum*), en büyük hükümdar ve *arbiter mundi* olacaksın" diyordu. Bu mektup Fatih'e ulaşmadı. Vatikan'ın Şarkiyat uzmanlarından Peder Vincenzo Poggi haklı olarak bu müsveddenin arşivde kaldığını söyler. Oysa Franz Babinger bunu, yerine ulaşan bir mektup gibi yayımladı.

Sarayda Roma Tarihi Üzerine Çalışıldı

Saray yaşamı ve devrin kültürü bir yeni Müslüman Roma sezarınıninkini andırıyor, hatta buna göre düzenliyordu. Padişah bazen halife unvanını kullanmıştır (daha Mısır fethedilmeden önce). Türk hakanı unvanını da kullanmıştır. Ama hepsinden önemlisi Roma kayzeri (Kayser-i Rum) unvanını kullanmasıdır.

Bu sonuncu unvan sonraki asırlarda tabii terk edildi. Fatih bütün dinlerin hükümdarı olarak, Patrik Ghennadios'a Hristiyan dini üzerine bir kitap yazmasını emretti; bu eser, yani *İtikad-name*, bu alanda kalıcı bir Türkçe kitap oldu. Fatih, Müslüman ulema ile de sık sık toplanıp görüşürdü ve şehre bir de başhaham tayin etti ve Musevilerle de yakın ilişkide idi. Devrin hümanistleri ile de yakın ilişki içerisindeydi. Gentile Bellini, sarayında çalışıyordu. Venedik elçisi onun Latince ve Yunanca da bildiğini yazıyor. Sarayda Roma tarihi üzerinde çalışılıyor ve münakaşalar yapılıyordu. Giacomo de Languschi şöyle diyor: "Dünyada tek

devlet ve tek inanç olmalıdır,” Bu acaba Müslümanlık mı idi? Mamafih, mutekid Müslamanların hepsi II. Mehmed’i sevmediler. Onun bâtını bir mezhep olan Hurufiliğe meyli malumdu ve Hurufilerin içinde her mezhep ve dinden kimseler vardı. Çağdaşı Trapezuntus bir şiirinde onu “Romalıların imparatoru” diye selamlıyordu.

Bu Roma İmparatoru unvanı ve kültürü I. Selim’in (1512-1520) zamanında terk edildi. Arabistan ve Mısır’ın fethi ve Sultan Selim’in Mekke ve Medine’nin hadimi unvanını alması, Türk İmparatorluğu’nun İslâmi ideolojisini güçlendirdi. Artık Roma fikri perde arkasına geçti. Devletin Avrupa toprakları Rumili adını taşıyordu. Ortodoks-Rum Kilisesi ise halen Hristiyanlar üzerindeki nüfuzunu koruyordu ve patriğin protokoldeki yeri henüz seçkindi. Ama Osmanlı İmparatorluğu 15. yüzyıl sonunda bir Balkan imparatorluğu ve ahalisinin çoğu Hristiyanken, artık klasik İslâm toprakları Osmanlı hükmüne geçmişti ve Müslümanlar çoğunlukta idi. Bununla beraber Doğu Roma’nın kurumları, kilise ve bütün halk arasında Roma kültürü ve eski inanışlar yaşıyordu. W. Hasluck’un *Christianity and Islam under the Sultans* adlı eserinde bu kültürel sentez ve renklilik sayısız örnekleriyle görülür.

Bizans yıkıldıktan sonra ve özellikle 16. yüzyılda Moskova Rusyası Bizans’ın halefi olduğunu ilan etti. Rurik hanedanı Bizans-Roma hanedanlarıyla Kiev devrinden beri akrabaydı. Din ve kanun (zakon) oradan gelmişti. İvan Grozni Moskova’yı Üçüncü Roma olarak ilan ediyordu. Daha önce IV. İvan çar unvanını almıştı. Bazı menkıbeleri kilise halk arasında yayarak, Tanrı’nın şimdi Moskova’yı seçtiğini savunuyordu. Acaba Moskova, III. Roma olabilir miydi? Fakat Osmanlı İmparatorluğu’nun Ortodoks halkı üzerinde diplomatik himaye hakkını Rusya ancak 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması’yla elde etmiştir. 1774’te buna karşılık Türk sultanı da Rusya’nın Müslümanları üzerinde halife olarak diplomatik bir koruyuculuk hakkı elde etmiştir.

Roma İmparatorluğu nedir? Birinci Roma pagandır. İkincisi Hristiyanı. Üçüncüsü Müslüman olamaz mıydı? İmparator-

luk sadece dinle değil; hukukla ve müesseselerle, halkın yaşayışı ve kültürle tarif ve tesbit edilir. 15. yüzyıla kadar imparatorluk rolü oynanmıyor, yaşanıyordu. Sonra özellikle Rönesans Avrupası'nda imparatorluk bir unvan ve tiyatro haline geldi.

Kastettiğimiz Mukaddes Roma-Germen İmparatorluğu denen şekilsiz konglomera idi. 18. yüzyılın dünyasında Roma İmparatorluğu artık tarihi bir hatıradır, çünkü kozmopolit dünya bitmiştir ve imparatorluklar millileşmektedir. Milliyetçiliğin doğması imparatorluk kültürlerinin yıkımı demektir. 19. yüzyılın Osmanlı İmparatorluğu'nda bazı Fenerli beyler (Rumlar) ve Türkler bir tür Osmanlılık-Romalılık ideolojisinin peşindedir. Bunlardan Büyükelçi Kostaki Muzurus Paşa'ya Atina'da milliyetçi Yunanlılar suikast düzenler ve bu suikast nedeniyle sakat kalır. Maliye Nazırı Cavit Bey 1910'da Osmanlı sultanının bütün din ve milletlerden Osmanlıların hükümdarı olarak İslâm halifesi unvanından vazgeçmesini ister. Bazı Fenerli beyler, Bizans-Osmanlı sentezi peşindedir ve sultanın, yani "vasilios"un kişiliği etrafında bu birliğin devamını istemektedirler.

Bunlardan Jacques Pitzipios Bey 1858'de Sultan Abdülmecid'in Hristiyan olarak Roma İmparatorluğu'nu devam ettirmesini ister.¹ Ama ne var ki kendisi de Roma Katolik Kilisesi'nin propaganda misyonundandır. Roma artık yoktur. Roma Ortodoks Kilisesi de Yunan ayaklanması ve bağımsız Yunan Kilisesi ve Bulgar eksarhlığının kurulmasıyla en büyük darbeleri yemiştir. Bir yandan da Suriye ve Filistin'deki Ortodoks Rum Kilisesi'nin Arap mensubları Grek-Katolik Kilisesi'ne (Melkit) veya protestanlığa geçmektedirler.

Roma Ulusçulukla Yaşayamaz

Üçüncü Roma nedir, nasıl başlar, tarihçilik açısından nasıl yorumlanır? Bu konuyu artık tartışmaya başlamak lazım. Zira

1 Georgi Pitzipios, *L'orient et reformes de l'Empire Byzantin*, Paris, 1858.

Roma *nationalisme*'le (ulusçuluk) beraber yaşayamaz, ulusçuluğun doğduğu yerde Roma ölür. Yeniçağın Avrupası'nda ulusçuluk doğdu; onun getirdiği ulusçuluğun ve milli devletin tek karşıtı bir kozmopolit imparatorluk, *ethnicate*'lere önem vermeyen; dinde de birinin (İslâm'ın) üstünlüğünü tanıyıp öbürküllere de hayat ve temsil hakkı veren Osmanlı İmparatorluğu olabildi.

Osmanlı İmparatorluğu modern dünya ve milliyetçilik karşısında yıkılan son Roma'dır. Bu tip bir imparatorluk bundan sonra olamaz. Bu açıdan 15-16. yüzyıl Moskova Devleti'nin "Üçüncü Roma" nazariyesi, bir nazariye ama yaşayan bir politik entrika unsuru olarak ilginçtir. Burada daha evvel telaffuz edilen ama şimdi gündeme getirilen, Moskova'nın 15. yüzyıl sonundan beri sahiplendiği ve IV. İvan'ın (Grozniy) resmen açıkladığı; "Moskova III. Roma'dır, IV'ncüsü olmayacak" sloganını ele almalıyız. Müslümanların eline geçtiği için İstanbul'un tarihi üstünlük ve misyonunun bittiğini ileri süren bu iddia aslında ne Hristiyan, hatta ne de Slav dünyasının benimsediği, sadece Büyük Rus kültüründe hâkim bir unsurdur. Bu unsur bir ara Stalinist Rusya'da bile göz yumulan ve bugün gene gündeme getirilen ve tarih yazıcılığının problematiği haline gelen bir slogandır. Öte yandan eski Rusya gibi, yeni Rusya da Fener'in Ekümenik (*vse-lenskii*) unvanına itiraz etmiyor, fakat onu ciddiye almıyor ve içten saygı göstermiyor.

Eski Rusya'nın Fener'e karşı iddialı soğuk tutumu ilginç biçimde komünist dönemde bile tekrarlanmıştı. 1438-39 Floransa-Ferrara konsillerinde Doğu-Batı kiliselerinin birleşme kararını onaylayan Rusi metropoliti (Rus Kilisesi'nin o zamanki en yüksek ruhanisi) İsidor dönüşte bu yüzden terk edildi ve tecrit edildi. 1449'da Moskova kendi metropolitini (Jonas) İstanbul'dan bağımsız olarak tayin etti. 1949'da Stalin'in bu olayın 500. yılını törenlerle kutsaması ve kutlatması basit bir milliyetçiliğin sınırlarını aşmaktadır. Komünist Rusya İkinci Cihan Harbi'nin getirdiği Nazi Alman saldırılarına karşı milliyetçi, renkli bir savunma stratejisi çizmenin ötesinde; galiba, büyük devlet havasına gir-

mişti ve tarihi malzemenin her türlüünü bu iddia ve yeni ortamı ve yorumu desteklemek için kullanıyordu.

III. İvan (Büyük) duldu; ikinci eş olarak Roma’da yaşayan son Roma-Bizans İmparatoru XI. Konstantin’in yeğeni Sofya Paleologina’yı gelin olarak getirdi. Gelin Rusya’ya çift başlı Bizans kartalını da getiriyordu. Bu arada Rusya Konstantinopol’den bağımsız (*autocephal*) bir patriklik oldu. (İstanbul-Moskova patrikleri ve Fener-Rusya çarı arasındaki dört asırlık yazışma, Moskova Arhiv Drevnih Aktov’da (Eski Belgeler Arşivi), zengin bir fond teşkil ediyor ve fond henüz tarih ilminin kullanımı dışındadır. Osmanlı Devleti cihanşümuldu, ama cihanşümul düşünce ve merakta bir ahfada sahip olmadığı için tarih tetkiklerimiz bu gibi faaliyetten uzaktır.)

Eski Moskova’nın Altınordu kalıntısı âdetleri Bizans mirasçılığı iddiasıyla karışıyordu. Mesela Konstantin Manomah’ın şapkası (Altınordu usulü börk) aynen çarın eski elbiselerini hilat şeklinde giydirmesi veya açık arttırmayla satması gibi Altınordu kalıntısı âdetlerdi. Roma papası, Sofya Paleologina sayesinde Moskova’yı kendine çekebileceğini zannetti, yanılmıştı. Moskova kendisi Roma olmak iddiasındaydı. Bu hedef içinde Ortodoksi ve Bizans mirasını kullanacaktı. Moskova İtalyan zevki ve mimarisi ile eski Rusya (o da Bizans etkisindeydi) ve Şark’ın karışımı yeni bir sanatın ülkesi oluyordu. Bu natamam gelişme Roma olmaya yetmez; ancak Rusya bu dönemden beri Mesih İsa’nın Rusya’ya ineceği, yani Messianizmin propagandasını yapıyor.

İstanbul’un Fethi Sarsıntı Yarattı

Oysa İstanbul’un alınışı somut bir sarsıntı yaratmıştı. Garp’ta olduğu kadar Şark’ta da bunu gözlemek mümkündür. Misyonu tamamlamak Osmanlı’ya nasip olduğu için; Akkoyunluların resmi tarihi mesabesindeki *Kitab-ı Diyarbekiriyye* anlamalı bir suskunlukla bu olaydan bahsetmiyor. Moskova kuzeyde bir Roma olma çabasına başlamıştır. 1555-1582 arasında Kazan,

Ejderhan, Sibir Hanlıkları Rusya tarafından alındı. Ama öte taraftan 14-15. yüzyıllarda Güney Slav dünyası Osmanlı hükmüne girmişti. Eflak-Boğdan-Trabzon, Gürcistan'ın bazı kısımları Osmanlı hükmündeydi. Moskova'nın III. Roma olma tezi 17. yüzyılda Jurj Krijaniç gibi bazı Güney Slav aydınları tarafından desteklenecektir. Ama Slav dünyası Moskova'yı ittifakla III. Roma olarak tanımıyordu. 18-19. yüzyıllardaki bu eğilim de Balkan Slavlarının bağımsızlığından sonra çok çabuk unutulmuş bir tarihi anı haline dönüştü. Moskova çarları; "Tsar vseh Rossiliskii, Gosudar na vsi çetire sto roni svieta-dünyanın dört bucağının efendisi, bütün Rusyalar çarı" gibi üniversalite kokan bir unvan kullanıyorlardı ama bu yaratılan anane kabul görmeyecektir. 1480'den beri Rusya yeni İsrail gibi bir Rusya'yı, yani Mesih'in geleceği bir Rusya'yı benimsemiştir. İvan Zabelin'in anıtsal eseri *Domaşniy bit' russkih tsarei*'de (Rus Çarlarının Gündelik Hayatı), çarların protokolünün bir Doğu Roma imparatorundan çok, Altınordu hanından kalıntılar taşıdığı görülüyor. Dinlere toleranslı muamele ise Rusya'da ancak II. Katerina devrinde yerleşti, tabii Yahudiler bu toleransın gene dışında bırakıldı. 1640'ta bile Kırım hanları çar için dünyanın efendisi âlem-penah unvanını değil, cümle Urus'un padişahı yahut Uluğ, Küçük ve Akros'un penahı, yani Büyük Rusya-Ukrayna, Beyaz-Rusya padişahı unvanını alırlardı.

Rusya'nın o devirdeki ünlü siyasetçi ve bilimadamı Maksim Grek 1522'de, "Konstantinopol imansız (!) Türkler tarafından alındığından patrik hür karar alamaz. Görev Rusya'nındır," diyor.¹ Şüphesiz Novgorod'un fethi sırasında III. İvan'ın burada bağımsız Boyar veçe'sini lağvetmek, kentin Vladikasının özerk dini otoritesini silmek gibi sert uygulamaları Ukrayna'da 1653'teki birleşmeden sonra tatbik edilememiş ve Ukrayna Kilisesi dahi ancak 50 sene sonra özerk "Küçük Rusya metropolitliği" olarak Moskova'ya bağlanabilmiştir. Bu nedenle Moskova'nın III. Roma oluşu, daha çok bir nazariye olarak kaldı.

1 R. G. Skrinnikov, *Tretii Rim*, St. Petersburg, Dimitri Bolanin, 1994, s. 78.

Moskova III. Roma nazariyesi şu sıra kiliselerin (en son Estonya'daki küçük Ortodoks cemaat) Moskova'dan kopması dolayısıyla ciddiye alınamaz gibi görünüyor ama Rusya Kilisesi'nin gelecekteki kuvveti siyasi otoriteyle paralel yürürse, idame-i hayat edecek bir eski nazariyedir.

Üzerinde önemle durmamız gereken son bir konu var; 1481'de Fatih'in ölümüyle bilhassa Bayezid ve Cem arasındaki kavga, Cem'in papalığa sığınması, Türk İmparatorluğu'nun Batı'da gelişmesini ne kadar önlemiştir? Hakikaten Batı'ya nefes aldırarak dereceye ulaşmıştır. Bu Osmanlı veraset sistemindeki kardeş katlini ve içsavaş korkusunun nedenini açıklar.

Fatih'in çağdaşı olan II. Pius hüsrân içinde öldü, çünkü istediğı Haçlı seferini gerçekleştiremedi. Ölümçül hastalığına rağmen Ancona'da, gelecek Haçlı seferini boşuna bekledi ve 1464 Haziran ayında orada öldü. Pius hiç şüphesiz ki Rönesans'ın en bilgili papalarındandı. Bilgisi bakımından tipik bir Rönesans adamıdır. Aslında Fatih gibi bir başka Rönesans tipine sempatiyle bakması gerekirdi ama Rönesans hümanizmi henüz dinleri aşacak kadar üniversal bir niteliğe ulaşmamıştı. Dolayısıyla 13. yüzyılda duran Haçlı etkinliğı İstanbul'un fethiyle tekrar dirilecektir. Bu iş fasıllarla kendisinin yıldönümü kutlanan Papa XI. İnnocenzo'ya kadar sürmektedir. XI. İnnocenzo ne XIV. Louis'nin ulusal kilisesine karşı durabildi ne de Protestanlara kendisini kabul ettirebildi, onlara karşı yumuşak davranma taraftarıydı. Hatta Roma Kilisesi'nin koruyucusu olan Alman İmparator Leopold ile bile çatışmaya düşmüştür. Ama bir şeyi başarıyla götürdü; Haçlı organizasyonunu ve kutsal ittifakı terpileyebildi. Ve bu II. Viyana ve Karlofça Antlaşması ile sona erdi. Demek ki Haçlı seferleri, II. Viyana ve ardından gelen yenilgiler ve Karlofça Antlaşması ile nihai hedefe ulaşmıştır.

Sürgündeki Şehzade: Cem Sultan

Fatih Sultan Mehmed'in ölümünden sonra oğulları Şehzade Bayezid'le Şehzade Cem tahta geçmek için karşıya karşıya geldiler. Bu mücadeleyi kaybeden Cem Sultan'ın yaşamı sürgünde geçti. Cem Sultan, rehin bulunduğu Papa VI. Alexander tarafından zehirlenerek öldürüldü.

Şehzade Cem, Hicri 27 Safer 864, Miladi 23 Aralık 1459'da Edirne Sarayı'nda dünyaya geldi. İstanbul fethedilmişti ama harem ve saray halkı henüz tamamlanmayan İstanbul Sarayı'na (Topkapı) taşınmamıştı.

Annesi Çiçek Hatun o döneme kadarki birçok hükümdar annelerinin aksine, soylu bir aileden veya beylerden birinin kızı değildir, esirelerden biridir. Çiçek Hatun'a atfedilen Avrupa soy-luluğu tartışılır. Sırp asıllı olduğu üzerinde duruluyor.

II. Mehmed öldüğünde, yani Gebze sahrasında öldüğü 1481 senesinde arkasında iki halef bıraktı. Biri Amasya sancak beyi Şehzade Bayezid, diğeri Karaman'da oturan Şehzade Cem. Bayezid daha çok "devletlular"ın desteklediği ve tahta çağırdığı bir hükümdardır. Daha ilk anda iki şehzade arasındaki taht kavgası Osmanlı tarihinde alışılmış ve ileride de tekrarlanacak tipte bir facia değildir. O kadar ki, padişah II. Mehmed'in naaşı bile cenaze töreni yapılamadan bir hafta kadar ortada kalmıştır. Çatışmanın başında Cem Sultan Bursa'ya kadar yürüyüp orada kendi adına hutbe okutup, para bastırıysa da 19 Haziran 1481'de

Osmanlı'nın ilk otantik başkenti Yenişehir'de kardeşine yenildi. İyi bir komutandı ama etrafındakiler daha başından yenilgiyi kabul etmişlerdi ve Bayezid'in etrafında, devletin en mahir insanlarının asker veya bürokrat olarak toplandığı anlaşıyordu. Mesela Cem'in güvendiği Otranto fatihi Gedik Ahmet Paşa bile Yenişehir sahrasında Cem'in karşısındaydı. Cem Konya üzerinden Kahire'ye sığındı. Kahire'de Hacca gitmek fırsatını buldu. 1482'de Karamanoğlu Kasım Bey'in kışkırtmasıyla tahtı ele geçirmek için tekrar Anadolu'ya döndü. Mısır'da ehil ve seçkin bir şehzade olarak karşılanmıştı.

Bir taraftan da Avrupa devletleriyle Bayezid arasında antlaşma başlamıştı. 6 Ocak 1482'de II. Bayezid ile Venedik arasında bu konuda bir antlaşma yapıldı. Mart 1482'de ise Karamanoğlu Kasım ve Cem, Bayezid kuvvetleri karşısında yenilince Cem sonucu belirsiz bir maceraya sürüklendi.

Uzun bir mücadele başlamıştı. Ağustos 1482'de II. Bayezid Rodos şövalyelerinin büyük üstadı d'Aubusson ile bir antlaşma yaptı. Cem Avrupa toprağına adım atmadan evvel ve hemen sonra onun sığınacağı yerlerle anlaşmış oluyordu. 29 Temmuz 1482'de talihsiz şehzade sonun başlangıcını yaşadı, Rodos'a sığındı. Cem bir ay sonra Rodos'u Fransa'ya gitmek için terk etti. Hemen ertesi gün şövalyelerin elçisi Osmanlı başkentine hareket etti. 17 Ekim 1482'de Cem Nice'teydi.

18 Kasım 1482'de II. Bayezid, Gedik Ahmet Paşa ve Cem Sultan'ın oğlu Şehzade Oğuz'u idam ettirdi. Nisan 1483'te II. Bayezid, Rodos şövalyeleri ile Cem için 40 bin düka altını ödeyerek bir antlaşma yaptı. 1483 Kasım ayında Avrupa'nın kudretli Macaristan kralı Mathias Corvinus ile padişah arasında bir saldırmazlık antlaşması yapıldı. 1484 yılı Ağustos ayında papa seçilen VIII. Innocent ise Cem'i şövalyelerden alacaktır. Avrupa'da kuvvetler çatışıyordu. Papalık hiç de kendini emniyette hissetmiyordu. En önemlisi de Osmanlı İmparatorluğu'nu Hristiyan dünyadan uzak tutmaktı. 1490'da Mathias Corvinus öldü. Yılın sonunda II. Bayezid'in elçisi Mustafa Çavuş Roma'ya ulaştı. Cem üzerinden papalık ile ilk antlaşma yapılmıştı. 1494 yılında

bir başka elçi Sultan II. Bayezid'in bir mektubu ve 40 bin düka altın ile Papa'ya ulaştı. Cem Sultan'ın bir şekilde katledilmesini istiyordu. Roma'nın bu rehineyi harcamaya şimdilik niyeti olmadığı anlaşıyor. Zaten İtalya'ya giren Fransız ordusu ve Kral VIII. Charles, Papa VI. Alexander'dan Cem'i aldılar. Tabii Alexander, Bayezid'le olan anlaşması gereği Cem'i çoktan zehirletmişti. 1495'te Şubat sonunda Cem Napoli'de öldü.

Cem, Rönesans Avrupası'nı hiçbir Türkün göremeyeceği kadar her cihetiyle yaşadı ve gözledi. Ama bunlar onun ızdırabını artırmıştır. Ve hiçbir gözleminden de ne kendisi ne de başkası istifade edemeyecektir. Elimizdeki hatırat ve seyahatnameler kısmen basılmaktadır. Matrakçı Nasuh gibi yazarlar tarafından kaleme alınan *Tarih-i Sultan Bayezid* veya *Vakıat-ı Sultan Cem* gibi daha da değerlendirilecek safahat söz konusudur. İsmail Hikmet Ertaylan'ın birçok vesikayla birlikte meydana getirdiği çalışması bugün için müracaat edilen kaynaklardandır. Yine Nicolas Vatin'in Türk Tarih Kurumu'nda basılan *Sultan Cem* adlı eseri bugün Osmanlı tetkiklerinde en çok kullanılanlardandır.

Osmanlı hanedanı da maalesef Selçuklular gibi tekâmül gösteremediği bir kuruma sahiptir. Daha doğrusu bir kurumsuzluk: veraset sistemi. Veraset sistemi için kanlı çatışmalar daha 14. asırda göze çarpmaktadır. Ama Fatih devri sonunda bu, zirveye ulaşmıştır. En büyük çatışma padişahın iki oğlu Şehzade Bayezid (II. Bayezid) ve Şehzade Cem (kendisine "Cem Sultan" denir) arasındaydı. Daha Fatih'in Otlukbeli Savaşı'ndan dönüşü geciktiğinde, Edirne Sarayı'ndaki genç Cem, padişahın yenildiği ve kaybolduğu gibi dedikodu ve kışkırtmalara kapıldı. Ve genç şehzade etraftaki emirler, iktidar sahibi görevlilerden ve ulema-dan, biat (yemin) almaya kalktı. Bu hata padişahın hiddetini çekmiştir. Kendisi Kastamonu'ya tayin edildiğinde, burada iyi bir eğitim aldı. Ardından da bu olay üzerine Karaman Beyliği'ne gönderildi. Şehzadenin Konya'da olması Amasya'daki Bayezid'e göre veraseti takip etmesi açısından aleyhinde olmuştur. Şehzade Bayezid yaşça daha büyüktü. Kişiliği itibariyle Osmanlı tarihinde iyi değerlendirilemeyenlerdendir. "Sofu Bayezid" lakabıyla

anılıyor. Dindar olduğu bir gerçektir. Tarikatlara düşkündür. Babasının aksine Batı sanatlarıyla, klasik heykellerle, Yunanca ve İtalyancayla alakası yoktur. Fakat mesela bugünün Türko-loglarını kışkandıracak kadar Çağatayca bilgisi ve Uygur yazısını okumaya kabiliyeti vardı. Topkapı Sarayı Kütüphanesi'ndeki mirası olan okuduğu kitaplar bunu gösteriyor. Cem ise babası gibi Doğu ve Batı'ya yatkın bir eğitim aldı. Farsçası olağanüstü zengin ve güzeldir. Divan sahibi bir şairdir. Sportmendi, harb sanatını iyi öğrendi. İşte bu şehzadeyle ağabeyi arasındaki çatışma, onun felaketine neden oldu. Yurttan kaçmasına, Avrupa'da hükümdarların ve papaların elinde rehin olarak yaşamasına ve gurbette çok hazin bir şekilde ölümüne sebep olan bu olay, onun kendi kontrolü dışında umulmadık gelişmelere de yol açtı.

Daha evvel bazı Osmanlı şehzadeleri Bizans'a sığındıkları halde bundan çok büyük siyasi buhranlar çıkmış değildi. İlk defadır ki Cem'in Rodos şövalyeleri, papalık ve Fransa kralının elinde kalması çok büyük problemlere yol açtı. Avrupa taht vârisi olarak Cem'i öne sürdü. Bununla Bayezid'i tehdit etti. Aslında amaçları Cem'in tahta geçmesi de değildi. Bunu Rusya tarihinin 17. yüzyılındaki Sahte Dimitri olayına benzetmeyelim, çünkü orada sahte Dimitri Moskova tahtına ve Boris Godunov'a karşı kullanılmış ve Dimitri, Polonyalılar tarafından Moskova'nın işgal edilmesiyle tahta çıkarılmıştı. Rusya tarihinin Romanovlar öncesinde Fetret devri olarak bilinen bu dönemindeki gibi benzer bir ameliyeyi Batılıların hiçbir zaman gerçekleştirmeyecekleri açıktı. Daha gerçekçi davranmışlar, II. Bayezid'in Akdeniz ve Batı politikasını etkileyecek şekilde onu zorlamışlardır. Halil İnalcık'ın "Rönesans diplomasisinde bir örnek olay: Papa VIII. Innocent ve II. Bayezid'in Cem Sultan üzerindeki antlaşması" başlıklı İngilizce makalesi bu vakayı seyri ve nedenleriyle açıklar. Rehin Cem bir tehdit ve şantaj aracı olmuştur. Dahası var, papalığın cari masraflarının çok önemli bir kısmı son zamanlardaki tetkiklerden de anlaşıldığı üzere doğrudan doğruya II. Bayezid'den sızdırılmıştır. Mesela Hans Pfeffermann'ın *Rönesans Papalarının Türklerle İşbirli-*

ğî' adlı kitabı bunu gösterir. Bu durumda Osmanlı Devleti'nin yaptığı yıllık ödeme papalığın cari masraflarının yüzde 60'ını karşılamaktadır. Bu meblağ birçok İtalyan devletinin, mesela Ferrara'nın senelik gelirlerinin üçte birine eşittir.

Cem Sultan vakası Osmanlılar için bir kâbus haline dönüşmüştür ve bundan sonraki iki asırda da bu vaka hatırlanmıştır.

Napoli'de gurbette ölen Cem Sultan, Fransa kralının elinde rehindi. Onu zorla yanına alması ve eline verilmeden evvel Sultan Bayezid'den sızdırılan bir miktar daha şantaj parasıyla zehir konusunda üstad olan İtalyanlar ve bilhassa Papa Alexandr Borgia'nın (VI. Alexander) tertibiyle şehzadenin zehirlendiği ve yavaş yavaş ölüme sürüklendiği anlaşılmıştır. Napoli'de öldükten sonra, nihayet Türk elçileri gelmiş ve padişah talihsiz kardeşi için son bir ödeme yaparak onun naaşını bir hanedan üyesine, kardeşe gösterilecek ihtiramla Bursa'daki makberine, yani bugünkü türbeye (Şehzade Mustafa Türbesi) devretmiştir.

Cem Sultan'ın varlığını II. Bayezid niçin ciddiye aldı? Bayezid, Cem Sultan'ın iyi komutanlığından, gerek yeniçeriler üzerindeki etkisinden (zira kendisi bir sofı ve derviş mezhep kişisi olarak görüldüğünden asker tarafından hiç tutulmuyordu) çekindi. Üstelik Karaman'da sancak beyliği yaparken hem vilayetin imarına dikkat etmiş, Larende ve Karaman çevresinde birçok eski vakıfları imar etmiş, hem ahaliye adaletli davranmış, iyi idare örneği göstererek sevilmişti. Bu nedenledir ki Bayezid, Cem Sultan'ın Anadolu'ya papalık ve Avrupa tarafından bir miktar askerle bırakılabileceğini ve burada kendisine çok taraftar toplayabileceğini düşünmüştür. Çekinmekte bizce haklıydı. Üstelik, Cem Sultan'ın daha evvel Mısır'daki ilticası sırasında, buralarda da çok tutunduğu biliniyor. Osmanlı padişahlarının hepsi ve tabii II. Bayezid de, hem Memlûklerden hem de Batı'dan çekinmek zorundaydı. Fatih'in oğullarının düşmanı iki değil, hatta üçtü. Bir de İran'ı hesaba katmak zorundayız. Bu nedenledir ki Cem Sultan vakası imparatorluk için bir

1 1946 tarihli bu kitap Prof. Kemal Beydilli çevirisiyle 2003'te basıldı.

kâbustur. Ve gelecekte de her padişahı korkutan bir örnek olmuştur. 17. asır ortalarına kadar devam eden kardeş katli vakasında bilhassa 16. asırdan sonra artan yeniçeri isyanları kadar bu vakanın da hükümdarların politikasında çok başat bir rolü olduğunu düşünmek zorundayız. Bir başka yaklaşım daha söz konusudur. Cem Sultan'ın Batı tarzı bilimlere, sanatlara yakınlık duyması, Bayezid'in ise daha Şarklı karaktere sahip olması, İslâmi ilimlere düşkün olması, bütün tefekkürünün bu konuda toplanması, zaviyelerin arazilerini geri vermesi, tarikatları himaye etmesi dolayısıyla dervişler ve ulema arasında taraftarının artması, büyümesi dolayısıyla bir nevi iki karşıt grubu temsil eder havanın ortaya çıkmasıdır. Cem'in taraftarlarıyla Bayezid'in taraftarları aynı dünya görüşüne, aynı davranışa ve aynı çıkar ilişkilerine sahip değillerdi. Bu nedenledir ki Cem Sultan, Avrupa tarihinde hiçbir şekilde görülmeyecek biçimde himaye gördü. Kullanılmak istedi. Fakat benzer biçimde taraftar topladığını Anadolu topraklarında da görüyoruz.

Cem Sultan vakası talihsiz şehzadenin ölümüyle de bitmedi. Doğrudan doğruya ondan sonraki nesiller de bu Batılı entrika düzeni içine düştüler. En son 1522'de Rodos kuşatması sırasında şövalyeler bir tehdit ve şantaj aracı olarak onun torunlarını kalede tutuyorlardı. (Şehzade Cem'in oğlu Murad ve iki torunu.) Bu torunlar tabii ki vaftiz edilmişlerdi. Padişah kaleyi virayla teslim aldığı için şövalyeleri birtakım zenginlikleriyle serbest bıraktı. İstisna ise Cem'in torunlarıydı. Tanassur edenler (Hıristiyanlaşanlar) olarak görülen bu talihsiz gençler katledildiler.

Osmanlı hanedanı mensublarının çok yakın zamanlardaki anlatısına göre Cem Sultan'ın soyundan gelenler, Avrupa'daki Osmanlı ailesi mensubları, ezcümle hanedan reisi olan Osman Ertuğrul Efendi'ye yakınlık gösterdikleri halde, Osman Ertuğrul Efendi, kendilerinin Cem Sultan soyundan geldiklerini kabul ettiklerini fakat bir tarafın tanassuru, öbür tarafın da halifenin torunları olması dolayısıyla resmen bir yakınlık ve akrabalığın tasdik edilme durumunun söz konusu olamayacağını bildirmiştir.

Şövalyeler İçin Fatih'in Oğlunu Elde Tutmak Büyük Kazançtı

Cem Sultan, II. Bayezid ile ikinci muharebeden sonra Rodos şövalyelerine sığındığında, henüz Rodos'u ellerinde tutan (Malta Adası'na, Rodos Kanuni tarafından alındıktan sonra sığınacaklardır) en güçlü tarikatın reisi Grand-Maitre d'Aubusson adeta bayram etmiştir. Papa VIII. Innocent rehineli kendisine göndermesini istediğinde kuşkusuz buna itaat edilmiştir. İstanbul'u fetheden ve Hıristiyanlığa darbe vuran, hatta Roma'yı da fethederek Katolik Kilisesi'ni de kontrolünde tutmak isteyen büyük hükümdarın oğlu, ona benzetildiğinden bir tehlike olarak değerlendirildi. Böyle birini elde tutmak ve onun İtalya saraylarında bir nevi çürümeye terk edilmesi Batı dünyası için bir kazanç olarak görülüyordu. Fazladan da rahat bir şekilde Osmanlı sultanına, yani "Büyük Türk"e karşı bir tehdit ellerindeydi. Cem Sultan vakası yaşayan bir tarihtir. Hatta o kadar ki 17. asırda Sultan İbrahim'in gözdesi olan Zarife adlı Gürcü bir kadın ki haremın eğilimleri dışında bu kadının daha evvelden doğurduğu bir bebek de hareme alınmıştı ve kızlarağası kendisini himaye ediyordu, saraydaki bir vakadan (sofadaki havuzbaşı olayı) dolayı Hatice Turhan Sultan ile Kösem Sultan'ın ısrarı sonucu kızlarağasıyla birlikte sürgüne gönderildi. Akdeniz'de korsanlar gemiyi zapt edip Zarife'yi ve çocuğu ele geçirdiklerinde, "Bu padişahın oğludur," denildi. İkinci bir Cem vakası yaratılmak istendi. Zarife ve bebeği Batılıların eline geçmişti. Aynı şekilde kullanmaya kalktılar. Tabii bu ameliye, onlara pek fayda sağlayamayacaktı.

Osmanlı Macaristan'da: Mohaç

Mohaç Meydanı Muharebesi, Osmanlı İmparatorluğu'nun iaşe ve sefer düzeni bakımından klasik düzeninin en olgun zamanındadır. Mohaç'ın ardından Macaristan'da 1686'da Budin'in elden çıkmasına kadar tam 160 sene süren bir Osmanlı hâkimiyeti başlamıştır.

Mohaç Orta Avrupa tarihinin dönüm noktasıdır 1520'li yıllar. Böyle önemli bir tarihi dönüm noktasını belki de İkinci Cihan Harbi'nin evveli ve sonrasıyla bile karşılaştırmak mümkün olmayabilir. 16. yüzyıla girdiğimiz zaman Macar Apostolik Krallığı, yani doğrudan Saint İstvan tacına bağlı ülkeler Macaristan'ın elindedir. Bunu ne bugünkü Macaristan'a ne de birinci büyük harbdan evvelki Avusturya ile bir federasyon halinde varlık ortaya koyan Macar Krallığı'nın topraklarına benzetebiliriz. Sınırları geniş şekilde Adriyatik kıyılarına uzanmıştır. Bütün bugünkü eski Yugoslavya'nın Hırvatistan, Slovenya, Esklavonya gibi toprakları, Sırbistan'ın bir kısmı onların elindedir. Bosna-Hersek kısmen buna dahildir. Öbür tarafta bugünkü Romanya'nın Transilvanya yahut Erdel bölgesi tamamen Macaristan'ın elindedir ve Ukrayna'nın da Karpatlar bölgesi oraya bağlıdır. Bu mülkü batıda Çekya'ya ve Slovakya'ya doğru uzatabiliriz. Hatta 1495'te ünlü hükümdar Matyoş Corvinus, "Beç" denilen Viyana'yı da bir süre için Macar Krallığı'na katmıştır. Macaristan'ın güçlü bir ordu kurduğu

görülmektedir. Matyoş Corvinus “Kara kartallar” denen bir daimi ordu meydana getirmiştir. Varidatı karşılamak için o zaman Avrupa’da hiçbir ülkenin endüstrileşmeye adım atmadığını, deniz aşırı ve hatta İtalyanlar hariç uzak kıtalararası ticaret yapmadığını hesaba katacak olursanız, yükün tamamen feodal-lere ve köylülere bineceğini anlarsınız. Bu nedenle köylü sınıfları hayli ezilmişlerdir. Bunun yanında Macaristan Osmanlı’dan evvelki ülkeler içinde gerçekten Rönesans devri kültürüne adım atan bir coğrafyadır. Yakın zaman Balkan tarihlerini okursanız hepsi Rönesans devrine adım attıklarını, gelişmelerini Osmanlı fethinin durdurduğunu öne sürerler, bu doğru değildir yalnız Macaristan için doğrudur. Örnek verelim; “Literaria Danubiana” denen cemiyet, İtalya’dan, Fransa’dan, Avusturya’dan, Çekya’dan, Polonya’dan birtakım sanatçıları, müzisyenleri, şairleri getirmektedir. Macaristan, İtalyan resim sanatını, hatta Alman Rönesansı’nı izlemektedir; tiyatro, ilimler ve felsefe Rönesansı izlemeye başlamıştır. Zaten Macar medeniyetinin gelişiminde büyük bir kesinti olduğunu söylemek mümkün değildir. Türklerin devrinde de bilhassa Erdel Krallığı’nda Lutheran inanç ve kültür, Protestan Avrupa ile ilişkilerin devamını sağlamış yarı bağımsız yönetim daha başka bir hava yaratmıştır. Osmanlı fethinden sonra otonom olan Erdel bölgesinde insanlar matbaayı çok iyi kullanmışlardır. Bölge Protestandır. Gençler İngiltere’de eğitim görmektedir. Dolayısıyla Macaristan Orta Avrupa’da Anglosakson kültüre yakınlığı dolayısıyla değişik bir atmosferin içine girmiştir. Türk devri Macaristan’ında Erdel ve Budin kısımları arasındaki bu farkın ve bu özelliklerin tarihçiler arasında pek kaale alınmadığı söylenebilir. Alman İmparatoru ve İspanya Kralı Şarlken döneminde, kardeşi Avusturya Arşidükü Ferdinand (Avusturya aslında Bohemia Krallığı dolayısıyla Alman tacının üyesi değildir) ile son Macar kralı Layoş (Lajos) bir antlaşma yapmışlardır. Buna göre birbirlerinin kız kardeşiyle karşılıklı evlenmişlerdir (Macar Prenses Anna, Avusturya Prenses Maria). Kim erken ölürse taç diğerine geçecektir. Tabii bu bir ecel ölümüyle olmadı. Doğrudan doğruya Layoş’un Mo-

haç Savaşı'nda ölümüyle Macaristan üzerinde Avusturya'nın hakkı doğdu. Fakat Türklerin fethi buna imkân vermeyecektir. Ve ondan sonra bir konu ortaya çıkmıştır. Mohaç'tan itibaren Kanuni Sultan Süleyman'ın seferlerinin büyük kısmı Almanya ve Macaristan üzerinedir. Çünkü civardaki kaleler ve şehirler yoğundur ve Avusturya ile devamlı çekişme söz konusudur. Bunların alınması, verilmesi, yeniden fethi, devam eden bir süreci başlatmıştır. Yani 1683 II. Viyana Kuşatması ve bozgunu, ardından 1686'da Budin'in elden çıkmasıyla 160 sene süren bir Macaristan olayı Osmanlı tarihini etkilemektedir. Bu 160 yıllık dönem içinde Macar dilinden bize kalan pek çok söz ve deyim vardır. Unutmayalım, Kıbrıs'ta Magosa fethedildiğinde surun dışındaki yerlere “varoş” denirdi. Bu Macarca kelimeyi Rumlar sonradan “varoşa” diye telaffuz etmişlerdi. Bizimkiler de 1974 çıkarmasında bu ismin anlamını bilmediklerinden Maraş diye isim koydular. Bu aslında Magosa varoşudur ve Macarcadan gelmektedir. Birtakım kelimeler Macarcadan gelmekteydi ve Osmanlı döneminde birtakım lügat Macarcaya girmişti ve zaten eski dönemde de (Müslümanlık ve Hristiyanlık öncesi) müşterek kelimeler vardı. Bunları saymak bu kitaptaki görevimiz değildir. Macaristan Osmanlı fethinden önce kudretli bir krallıktı ve bu kudretli krallıkta Lüksembourg Hanedanı'ndan Kral Sigismund bir ara Almanya tacını da giymiş, imparator olmuştu (1431-1437). Polonya tacı da kendilerine ait olduğu için, kudretli Macaristan, bir federasyon halinde Polonya, Litvanya bir tarafta, diğer tarafta Alman devletleri üzerinde de sözde Roma tacını giyen Germen imparatoru (Kral Sigismund) ve bilhassa Macar ülkeleri üzerinde bir krallıktı. Şüphesiz ki bu kadar büyük harcamalar için konan ağır vergiler, 1520'lerde Macaristan'da bilhassa verimli bölgelerde isyanların çıkmasına neden oldu. İsyanın başına Erdel'in fakir aristokratlarından, Szekely aristokratlarından György Dózsa geçti. György Dózsa dolayısıyla buna “György Dózsa Ayaklanmaları” denir. İsyan çok kanlı bir şekilde bastırıldı. Bu sıralarda Macaristan'da kuvvetli bir Alman hâkimiyeti başladı. Galiba bu Alman hâkimiyeti

nedeniyle bir bölüm aristokrasi ve ardından doğan Lutheryan mezhep nedeniyle Buda'daki kraliyete karşı nefret başlamıştır. Bunun seyrini göreceğiz.

Kanuni daha tahta geçişinin hemen başında kendinden önce Fatih Sultan Mehmed zamanında kuşatılan fakat alınamayan Belgrad'a yöneldi. Belgrad Osmanlı'nın bütün Balkan hâkimiyeti için çok önemli bir noktadır. Uzun bir kuşatmadan sonra burası alındı. Dolayısıyla Macaristan'ın elindeki bu kalenin düşmesi onun doğudaki müstahkem mevkillerinin elinden çıkması demekti. Macaristan'ın Habsburgların önemli müttefiki ve destekçisi olması da Kanuni Sultan Süleyman'ın ömrünün bu önemli seferi Macaristan'a yöneltmesinin nedenidir. 1526'da, ki Kanuni'nin hayatındaki üçüncü önemli seferdir, doğrudan doğruya nisan ayında başladığı seferi temmuz ayında Macaristan'a ulaşarak tamamladı.

Belgrad Kalesi Yığınak İçin Kullanıldı

Bu 180 gün içinde, iaşenin çok önemli bir kısmının Belgrad ve civarından temin edildiği, Belgrad Kalesi'nin bir yığınak olarak kullanıldığı görülüyor. İtiraf etmek gerekir, II. Viyana seferi sırasında Kara Mustafa Paşa bunu beceremedi. Yani Belgrad'ı önemli bir ikmal merkezi olarak düzenleyemedi. 160 yıl sonra Kara Mustafa Paşa gibi İstanbul'da sadaret kaymakamı iken iâşe ve ibate ile asayişin sağlanmasında bu kadar önemli görevleri beceren bir devlet adamının savaşta zayıf bir mareşal olduğu, büyük orduyu elinde tutamadığı ve müttefik kuvvetlerle, yani "auxilium" dediğimiz destek kuvvetlerle koordinasyonu iyi sağlayamadığı, Kırım Hanı'yla çatıştığı görülmektedir. Bundan başka topografyaya çok hâkim değildir. Örneğin 19. asır alaylı paşaları içinde topografyayı ezbere bilenler vardı. Osmanlı ordusunda –ki harita kullanılır o devre göre– topografyayı ezbere bilmek gibi bir anane vardı. Bundan da haberi yoktu. Bir komutan böyle bir kaleyi kuşatırken Kahlenberg

gibi (bugünkü Viyana'nın yanındaki tepe) yakındaki hâkim bir mevkiyi ihmal ederse, bunun doğru bir strateji olduğunu söylemek mümkün değildir. Mohaç Meydan Muharebesi'nin ise çok üstün zekâlı ve gerçekten iyi bir mareşal olan Kanuni Süleyman Han tarafından tertiplendiği görülmektedir. Osmanlı kaynaklarına göre 100 bin kadar asker, 60'ın üzerinde de top vardır. Mohaç'ta top kullanılmıştır. Biz Balkanlar'a çıktığımız zaman topları aslında Macarlardan öğrendik (tabur düzeni). Fakat onu daha da geliştirmek ve konvansiyonel bir ordu düzeni kurmak Osmanlılara aittir. İaşe ve ibate her zaman doğru dürüst temin edilir. Yol boyu köylüler zorunlu bir pazarlamaya sevk ediliyor; kati suretle tarlalardan, bahçelerden ürün toplamak, yağmalamak ağır bir biçimde, yani idamla cezalandırılırdı. Bu durum lojistik yönden bir sabotajdır. Sefer günlüklerine baktığınız zaman, "üzümleri bağdan toplamış da para bağlamış" gibi hikâyeler doğru değildir. Doğrudan doğruya atlarını kenarda otlatanların bile boynu vurulur, çünkü bu gelecek yılki iaşe sistemine sabotaj demektir. Önemli müstahkem mevkiilerde iaşe meselesi halledilir. Bu yüzden Budin sahrasına çıkıldığı zaman (ki burada o senenin yağmurlu bir sene olduğu anlaşıyor. Mohaç sahrası bugünkü Budapeşte'ye yaklaşık 180 km kadardır, çok yakındır) bataklık teşekkül etmiştir.

Yerel Kuvvetler Etkili Oldu

Burada stratejik bakımdan sahanın iyi öğrenilmesi, mevzi alınması söz konusudur. Yerel komutanlar kullanılıyor. Ordunun öncü kuvvetine komuta eden Gazi Bâli Bey. (Bosna beylerinden, Kanuni'nin de akrabası, kuzeni.) Arkada da Gazi Hüsrev Bey artçı olarak bulunuyor. Besbelli ki klasik ordu, yani yeniçeriler, Anadolu ve Rumeli askerleri ve sipahiler, doğrudan doğruya mahalli iyi tanıyan kuvvetler, Bosna eyaletinin komutanları ve yerel yöneticileri tarafından sevk ediliyor. Alman ve Macar süvarileri ve Slavlar çok zırhlı ve iyi teçhiz edilmiş durumdaydı.

Bunların arasında her zaman iyi bir uyum var mıydı? Macarların modern tarihçilerine veya İstvan Brodariç gibi klasik vekayinamelere bakarsanız, yoktu. Hatta İstvan Brodariç o kadar ileri gitmiştir ki Kral Layoş'un bataklıkta Macar aristokratlarının sıkıştırıp öldürdüğünü iddia etmektedir.

Her halükârda öğlen sıralarındaki muharebenin doğrudan doğruya Macar tarafının hücumuyla başladığı, Osmanlı'nın meşhur hilal planını uyguladığı, yani Anadolu-Rumeli askerinin hilali açarak düşmanı sıkıştırdığı ve ani hücumlarla imha ettiği, 25 bin askerin (200 bin asker içinde) esir veya ölü olduğu, önemli komutanların, ruhanilerin ve bizzat Kral Layoş'un öldüğü bilinmektedir. Böylece Macar tarihini temsil eden iki Layoş'tan biri Varna'da II. Murad döneminde, biri de burada Mohaç'ta Türklerin karşısında muharebede hayatını kaybetmiştir. Kısa zamanda çok az şehit ve yaralıyla Mohaç cengini kazandı ordu, ki bu savaş günü 29 Ağustos'tur. (Bu üç büyük Ağustos savaşından biridir. Birincisi 1071 Malazgirt, ikincisi 1526 Mohaç, üçüncüsü de 1922 Büyük Taarruz'dur.) Padişah 11 Eylül'de Budin'e girmiştir. Bu çok önemlidir. Kanuni, Kral Matyoş'un kilisesini camiye çevirdi. Saraydan ve bilhassa kütüphaneden önemli kitapları Topkapı Sarayı'na getirdi. Kanuni musiki düşkünüydü; Macar sarayında bununla ilgili pek çok malzeme buldu. Batı müziğiyle de ilgiliydi. Getirdiği eserler arasında Kral Matyoş'a ait bir Macar Musiki Mecmuası saraydadır. Macar Bilimler Akademisi bunu restore ettirip yeniden bastırdı.

Ancak Budin bir süre sonra kaybedilecektir. Çünkü kenti terk ettiği Janos Szapolyai iyi savunamamıştır ve 1529'daki sefer bu yüzden yapılmış ve Budin geri alınmıştır. Arkasından gecikmeli olarak eylül ayında Viyana önlerine geçildi. Bazı tarihçiler bu kuşatmanın nihai hedefinin İmparator Şarlken'i ve özellikle kardeşini sıkıştırmak olduğunu ileri sürüyorlar. Mevsim itibariyle kuşatmanın uzatılması mümkün değildi. Ordu-yu Hümâyün çadır söküp geri döndü.

Kanuni'nin Budin'e girişi klasik Macar vakayinamele-

rinde, Brodariç'te bir efsaneye sebep olur. Diyor ki: "Kanuni şehre hacı kılığında girdi." Halbuki artık ordunun dağılması söz konusu tabii ama Macar geleneksel düşüncesinde bu kabul edilemiyor, yani Macaristan gibi güçlü bir devlet neden dağılıyor? Burada, devletin iç bünyesi neden olmuştur bu duruma. Bu nedenler iktisat vaziyetinin tıkanması ve Habsburglarla, Şarlken ve Ferdinand'la yani Alman İmparatorluğu ve İspanya ittifakıyla Macaristan'ın kurduğu birliktir. Bu demode bir politikaydı. Bunu bugün söylemek kolay ama o zaman anlamak mümkün değildi. Macaristan kendisine destek olması gereken dünyanın gittikçe küçüldüğünü fark edememiştir. O Alman İmparatorluğu'nun çok önemli üyeleri bile ona destek olamazdı, çünkü bir ilgisizlik başlamıştı bu gibi ittifaklara karşı. İspanya zaten uzaktaydı, Macaristan'ın İngiltere'nin ilgisini çekecek bir yer olmayacağı çok açıktı. Rusya ise bu ortamın henüz büyümekte olan ayrı bir ülkesiydi.

Burada Türk İmparatorluğu iase ve sefer düzeni bakımından klasik düzeninin en olgun zamanındadır. Bunu ekonomik yönden en tasarruflu şekilde gerçekleştirebilmektedir. Merkezi bir ordusu vardır. Kanuni devrinde kapıkulu askeri sayısı 20 bin civarındadır. Bunu besleyebilmektedir. İstanbul'daki ve eyaletlerdeki askerlerin beslenme biçimleri, iaselerinin temini çok daha ekonomik biçimde yapılabilmektedir. Baruthane ve tophaneler aynı şekilde işleyebilmektedir. Bu, Macaristan'a karşı Osmanlı İmparatorluğu'nun başarısını temin etmektedir.

Avusturya Grandükası Ferdinand'la olan bağ ise, "Bellum gerant alieni, tu felix Austria nube", yani "bırak savaşı başkaları yapsın, sen ey mesud Avusturya, evlen" prensibine uygundur. Bu tip alışılmış Habsburg evliliklerinin Macaristan'a güçlü destek getireceğini düşünmek mümkün değildir. Öyle de olmuştur. Hatta bu tip bağlantı Macaristan'da belirgin çevrelerde nefret ve huzursuzluk yaratmıştır. Dolayısıyla tarihi bakımdan Macar ülkesi 1526'dan beri zaman zaman çekişmeler ve savaşlarla da olsa Türk İmparatorluğu'nun içindedir.

Bu 160 senenin yarattığı demografik ve kültürel etkiler, he-

nüz bizim tetkiklerimiz açısından tamamlanmış bir portre değildir. Tarihçi Gyula Szegfy okuluna mensub tarihçilerin bu konuda yaptığı eleştiri ve çizdiği dramatik manzaraların sonraları çok kuvvetli bir ekol olan Macar Türkolojisi tarafından doğrulanmadığı görülmektedir. Örneğin Fekete Layoş’un ciddi ve ilmi arşiv tenkitleriyle ve hatta bizim hayatımızda Osmanistik bilim dalında “diplomatika ve paleografya” alanındaki öncü manuelleriyle başlayan Macar-Osmanlı tetkikleri, günümüzde örneğin Kaldy-Nagy, Geza David, Pal Fodor, hatta daha gençlerden Gabor Agoston gibi askeri tarihçilerle devam ediyor. Bu isimleri çoğaltmak mümkün. Macar Türkologlar, Amerikalıların ve Avrupalıların çoğunun aksine Türkçeye hâkim. İyi çalışıyor, arşivlerini iyi kullanıyorlar. Hatta Osmanlı arkeolojisi gibi bir dalı bile başlattılar. Bunların ortaya koyduğu veriler bize öyle darmadağın olmuş bir Macaristan havası vermiyor. Fetihten sonraki Macaristan’ın beylerbeyinin sınır konularında Avusturyalılar ve diğerleriyle müzakere ve önemli kararlar alma yetkisinin olduğunu gösteriyor. Tıpkı İran sınırında ve Kırım Hanı’nın sahasında olduğu gibi. (Moskova ile ilişkilerde Azak ve Kefe beylerinin de sınır konularını müzakerede belirli yetkileri vardı.)

Mohaç, Osmanlı tarihi açısından olduğu gibi Orta Avrupa tarihi açısından da çok önemli bir olaydır. 2026 yılı, Mohaç zaferinin 500. yıldönümü. Herhalde önemli Hungaro-Turcica, yani Macar-Türk tarihi tetkiklerinin geliştirilmesi ve büyük faaliyetler yapılması için önümüzde fazla zaman yok.

Macar Tarihçilerin Gözüyle Mohaç

Mohaç, Macaristan tarihinde bir miladı simgeler. Bunun nedeni Mohaç Meydan Savaşı’nın Macaristan’ın yaklaşık 400 yıl sürecek geleceğini belirlemesidir. Macar tarihçilerin zihninde de yaygın tabiriyle, Mohaç’la beraber “bağımsız muhteşem Macar ortaçağı da biter”. Bu nedenle Mohaç hakkında Macaristan’da

birçok yayına rastlanır. Bu yayınları yapanlardan biri de Géza Perjés'ti. Gerçekte bir askeri tarihçi olan Perjés'in önemli özelliği Macaristan'ı, Osmanlı'nın vurucu kuvvetinin erişebildiği sınır bölge olarak tanımlamasıdır. Prof. Şerif Baştav tarafından geniş bir özeti yapılarak Türkçeye kazandırılan çalışmasında Macar tarihçi Perjés, Mohaç'ı şöyle anlatır:

Mohaç Muharebesi'nin vuku bulduğu arazi, tabanı kumsal ve nehrin doldurduğu rüsup ile kaplı, sağ tarafı Tuna Nehri ve onun bataklıkları ile çevrili, kuzey ve batı tarafı ise, kuzeybatıdan güneydoğuya doğru küçük Berza Deresi'nin aktığı bir yerdi. Macar ordusu Bata'ya vardığında ordu komutanlıklarına Tomori ve Gy. Szapolyai getiriliyor. 23-24 Ağustos günleri Rumeli ordusu ile kapıkulu askerleri Drava Nehri'ni geçmektedir. Bu sıralarda Macarlar son harb meclisinde Türklere karşı muharebeye girmenin mi, yoksa geri çekilmenin mi daha isabetli olacağını müzakere etmektedirler. Muharebeye katılabilecek Macar ordusu sayısı 25-35 bin kadar tahmin edilirken, Türk ordusunun toplam sayısının 150 bin olduğu, lakin muharebeye katılacak kuvvetlerin 70 bin olduğu kabul ediliyor. 28 Ağustos'ta ancak öğleden sonra Macarlara çok yaklaşan Türk karargâhında, ertesi gün muharebeye girileceği ilan edilir. Ertesi günü, 29 Ağustos'ta çok erken saatlerde "bütün ordu harb nizâmında" harekete geçer. Ordunun komutanı Sadrazam İbrahim Paşa'dır. (...) Macar ordusu hücum emri verdiği zaman Türk ordusu, henüz muharebe nizamına girmemişti ve çatışma Macar topçusunun ateş açması ile başladı. Tomori'nin idaresindeki Macar sağ kanadı, karşısında bulunan Türk sol kanadının merkezine hücum etti. Macarların Perényi idaresindeki sol kanadı henüz hareketsizdi. Macarların sağ kanadının

beklenmeyen hücumu, hazırlıksız bulunan Rumeli ordusunda paniğe sebep oldu. Bunun arkasından kralın idaresinde bulunan Macarların ikinci safı da ilerlemeye başladı. Tam bu sırada Türk topçusu ateş açtı ve bunun tersiyle Macar sağ kanadında çözülme başladı. Böylece sağ kanadın hücumu akamete uğradı. Macar sağ kanadındaki bu çözülmenin Türk topçu ateşi etkisiyle olmayıp, Macar erlerinin, çekilen Türklerin ordugâhına girerek yağmaya girişmeleri sonunda olduğu anlaşıyor. Zira Türk topçusunun ateşi Macar saflarına henüz zarar verememiş ve mermiler onların üzerinden uçmuştur. Tam bu sırada muharebe sahasına yetişen Türk ordusunun merkezi ve yeniçeriler, yağma maksadıyla dağılan Macarlar üzerine ateşe geçmiş, bu ateş çok tesirli olmuş ve Macarlar arasında büyük zayiata yol açmıştır. Nitekim Türk kaynaklarından Süleyman Ruznâmesi'nin ve Kemalpaşazâde ile Peçevi'nin kayıtları bunu doğrular.

Bütün bunların vuku bulduğu ve Türk sol kanadının henüz karargâhını kurmakla meşgul bulunduğu bir sırada ve aradan geçen 15-20 dakikalık bir zaman içinde, Türk ordusu toparlanmış ve muharebe düzenine girerek derhal muharebeye katılmıştır. Bu yüzden, Macar ordusu komutanı Tomori'nin Türk ordusu henüz toparlanmadan onlara ayrı ayrı hücumla geçme kararı başarısızlığa uğramış ve bu da bir çeyrek saatlik bir gecikme sonucu olmuştur. Böylece muharebenin Macarlar tarafından kaybı kesinleşmiş ve tam bu sıralarda Tomori'nin öldürülmesiyle de, Macar ordusunun tasarlanan planı sonuçsuz kalmıştır.

Muharebede hazır bulunan ve muharebenin en kızgın safhalarını gözleriyle gören Macar kançıları Brodariç'in, muharebenin bundan sonraki safhası

hakkında verdiği bilgiler çok eksik ve yetersizdir. Türk topçu ateşinin sebep olduğu panik ve Macar ordusunun uğradığı kayıplardan sonra Brodariç de, hadiseleri soğukkanlılıkla takip edememiş olacaktır. Türk kronikleri dahi bu safhaya dair kayıtlarında büyük açık verirler. Muhakkak olan, Macar ordusunun Türk topçu ateşi ve yeniçerilerin safları önünde âciz kalmış olmalarıdır. Muharebe sahasının merkezinde Macar yayası ile yeniçerilerin bu esnada karşılaşmış oldukları ve kanlı muharebelerin cereyan ettiği, Macar süvarisinin yaptığı yeni taarruzların da durumu değiştirmedığı neticesine varmak gerekiyor. Çok gecikerek harekete geçen Macar sol kanadı, karşısında artık yalnız Anadolu ordusunu değil, aynı zamanda yeniçerileri de bulmuş ve yeniçerilerin yoğun ateşi Macar saflarında büyük gedikler açmıştır. Bu cephede Macarların yaptıkları birkaç saldırı, şiddetli bir karşılık görmüş ve sonunda bu cephede de Macarlar arasında çözülme başlamıştır.

Bundan sonra muharebe en ziyade ortada sürmüş ve burada Macar piyadesi, Türk süvarisinin elinden kurtulamayacağını bildiği halde, aynı zamanda büyük kayıplar vermesine rağmen, sonuna kadar çarpışmıştır. Muharebe, Macar ordusunun tamamen yok edilmesi ile neticelenir. Kral dışında, yüksek rütbeli 28 Macar soylusu, 7 rahip, 500 asilzâde, 10 bin piyade ve 4 bin atlı öldürülmüştür. Muharebenin görgü tanığı bulunan Brodariç'in bir mektubundan anlaşıldığına göre, ordunun bu muharebedeki zararı 5 bin araba, 15 bin yük hayvanı, 85 top ve 200 yük gemisidir.

Kadınlar Saltanatı ve Kösem Sultan

Kösem Sultan, Osmanlı sarayındaki kadınlar saltanatının en öndeki ismi. Ne Hürrem ne de kendisinden sonraki Safiye, Hatice Terhan ve Gülnuş Emetullah sultanlarla karşılaştırılabilir, çünkü Kösem Sultan resmen saltanat naibesi idi; devlete hükmetti.

Kösem Mahpeyker Sultan. Doğduğu yer, hatta etnik kökeni de belli değil. Genellikle Helenlik atfediliyor. Reşat Ekrem Koçu gibi güçlü bir edebi kalem sahibi tarihçiye bakarsak, onun Milo Adası'ndan olduğunu düşünmek lazım. Yani efsanedeki Afrodite'le neredeyse aynileştiriliyor. Bir papazın kızıymış. Anas-tasya denirmiş. Bosnalıların eline geçmiş ve saraya takdim edilmiş. Her halükârda Eros ile Psykhe misali dönemin genç padişahına takdim edilmiş, genç bir âşık çift ortaya çıkmış. Sultan I. Ahmed, Osmanlı tarihinin erken yaşta ölen ama en çok iz bırakanlarından biri. Bugün İstanbul'un semalarını onun yaptırdığı caminin silueti süslüyor. Ve nihayet uzun zaman İstanbul halkı arasında etkin olan Celvetiyye Tarikatı ve Şeyh Aziz Mahmud Hüdâyi bile onun zamanının gözde tarikat şeyhlerinden.

I. Ahmed imparatorluğun asayişini sağladı. Kardeş katlini önleyen veraset sisteminin değişikliği onun döneminin eseridir. Ama aynı zamanda kafes devri de böyle başladı. Şehzadeler artık sancağa çıkmaz oldular. Kösem Sultan, I. Ahmed'in hayatında ikinci veya üçüncü kadın olmalıdır. Ama sonra ondan vazge-

çememiştir. Sultan Murad, Şehzade Kasım, Şehzade Süleyman, Sultan İbrahim, Fatma Sultan, Ayşe Sultan onların çocuklarıdır. Kösem Sultan'ın tahta çıkan oğullarıyla arası iyi olmadı. IV. Murad onu buluş çağına eriştikten sonra şiddetle dışlamaya başladı. Devlet ve milletin asayiş ve otoritesini ayaklar altına alan zorbalı saltanatından sonra, bir gün Bâbüssaâde önünde ulema ve kapıkullarını tehdit etti ve iktidarı ele geçirince bir kenara itelediklerinin başında validesi Kösem Sultan gelir. Kösem Sultan böylelikle hayatının ilk karanlık devrini, endişe dolu zamanını yaşamaya başladı. Muhtemelen bunun onda yarattığı ruhi çöküntü ilerideki eylemini de tayin etti.

İbrahim'i Önce Korumaya Çalıştı

Öyle ki sallantıda olan ve kendisine düşman olan ikinci oğlu taht sahibi Sultan İbrahim'in gözden düşüp harcanmasına fazla ses çıkaramadı. Aslında onun tahttan indirilmesine pek taraftar değildi. Ulemadan isyancı olanlar ki başlarında Karaçelebizade Aziz Efendi gelir ve kapıkulu sınıfının direnmesine rağmen Kösem Sultan, Sultan İbrahim'in tahttan indirilmemesi için yalvardı çünkü yerine geçecek aday Osmanlı tahtının küçük şehzadesi IV. Mehmed'di. Öbür şehzadeler ondan da küçüktü. Sultan İbrahim'i saraydaki hücrelerine kendi eliyle hapsetti. Kapıdaki kilidine kurşun döktü. Bir müddet sonra da katline ses çıkaramadı. Bu belki onun istediği bir akıbet değildi ama boyun eğdi. Ve herhalde oğlunun katline bu şekilde rıza göstermesi, ileride torununun katline de gönüllü olarak rıza göstermesi hatta bu suikastı tertiplemesi demektir. Şansı yaver gitmedi. IV. Mehmed'in hayatı kurtuldu ve çocuk padişahın annesi Hatice Terhan Sultan da iktidarı ele aldı. Bu iktidarı ele alış hiç şüphe yok ki harem halkı ve baltacıların desteğiyle Kösem'in bir anda katledilmesiyle sona erdi. Öldüğü vakit Büyük Valide Han gibi yerlerdeki kasalarından, saraydaki valide sultan dairesinden çıkan hazineler devletin sallantıda olan maliyesini bir müddet için korumaya ve

kurtarmaya yetmişti. Ama bir başka gerçek daha var. Kösem Sultan'ın ölümüyle, şehirdeki 10 bini aşkın fukaranın o gün aç kaldığı ortaya çıktı. Valide geniş ölçüdeki vakıfları ve imaret sistemiyle şehrin fakir fukarasını doyuruyor, fakir kızların çeyizini yapıyordu. Bizzat haremdeki kızların dolgun bir çeyizle evlendirilmesinde onun payı vardır. Bizim bugün okuduğumuz Kösem'in aksine, devrinde birçok insanın ona ağladığı açıktır.

Güzelliği ve Zekâsıyla Üstündü

Saraya takdim edildiği zaman ilginç güzelliği ve zekâsıyla genç padişahı celbetti. Genç padişah I. Ahmed sıradan bir delikanlı değildi. Her ikisi de İstanbul'un ünlü ve tasavvuf muhitlerinde bir arada boy gösterdiler. Mesela Üsküdar'a geçer, Şeyh Aziz Mahmud Hüdâyî'nin elini öperler ve saatlerce onun telkinlerini ve tedrisatını alırlardı. Kösem haremın sahibiydi, başka rakibi kalmamıştı. Ne yazık ki padişah genç yaşta öldü ve Kösem'e anane gereği eski sarayın yolu göründü. Kendisinin yeni sarayda kaldığını söylerler ama bu doğru değildir. Belki geçici bir zaman içindir, belki bir misafirlik söz konusudur; bilindiği kadarıyla I. Mustafa'nın delirerek tahttan indirilmesiyle II. Osman, yani Kösem Sultan'ın üvey oğlu (padişahın bir evvelki hasekisinden olan oğlu) tahta geçmişti. Genç padişah bu zeki, güzel Kösem'den hoşlanmış olmalıdır. Zaten lakabı da onu gösteriyor. Mahpeyker kendisine hoş yüzünden dolayı verilen bir isimdi. Ama Kösem, padişahın taktığı bir lakaptı (koyun sürüsünün önünde herkesi, bir yere sürükleyen en zeki, en becerikli hayvana verilen isimdir). Adeta sürünün başında giden biri gibi görülmüştür. Ne var ki II. Osman'ın çok erken ve trajik ölümü herkesi, belki herkesten fazla Kösem'i etkilemiştir. Ardından deliliğine şüphe olmayan, (Osmanlı tahtının, hanedanının tek delisi diyebileceğimiz) I. Mustafa'nın kısa süreli yeniden tahta çıkmasından sonra yol Kösem'e göründü. En büyük oğlu olarak IV. Murad tahta geçiyordu. Henüz 12 yaşındaydı. Valide Sultan ise 30 yaşında

bile yoktu. Bu genç ve güzel kadın Eski Saray'dan gelirken yollar kendisini karşılayan hayran kalabalıkla doluydu. Saraya geldiği zaman oğlu validenin elini öptü ve Kösem haremın sahibi oldu. 12 yaşındaki padişahın işi çoktu. Zeki ve duygulu çocuk sadece etraftan iğrenerek yaşadı. Yeniçeri zorbaları ortalığı kasıp kavuruyordu. Devlet ayaktaıdı.

Çocuk padişah ise hiçbir şeye hükmedemiyordu. Tam aksine yaşı büyüdükçe hoşlandığı devlet adamları ve musahiplerin uzaklaştırıldığını gördü. Belirli yaştan sonra iktidara sahip oldu. Korkunç fiziğı ve kudretiyle bunu sağladı. Ocak ağalarının zorbalarını ve sabıkası olanlarını acımadan katletti. Sadece sabıkası olanları değil, onlarla ilgisi olanları ve ilgi kurmaya meyli olanları da. Dolayısıyla IV. Murad'la yeni bir terör devri başladı. Ama bununla imparatorluk bir dinginliğe kavuşmuştur. Bu arada IV. Murad belki de Turan Oflazoğlu'nun oyunundaki hoş bir diyalog gereğı Makyavelist diyebileceğimiz bir politikayla annesini de sahneden sildi. Bu silme hafif bir sitem veya kenara iteleme değildi. Valide Sultan hakikaten can korkusuna düşmüş olmalı. Bir anda sarayın dışında kalmıştı. Politikası gereğı oğlunun haremnden uzak kalmasını teşvik etmişti. Bu arada kardeşi Şehzade Kasım'ı katlettirmişti. Kösem'de muhtemelen katledilen oğlunu seyretmek ve IV. Murad'a kin tutmak gibi bir ruh hali doğmuş olmalı.

IV. Murad'dan sonra tahta çıkan diğer oğlu İbrahim ise psikolojik bakımdan tutuktu. Osmanlı tahtının devam edeceği şüpheliydi. Birtakım çareler, Cinci Hoca'nın telkinleriyle "Osmanlı horozu öttü". Bu, Reşat Ekrem Koçu'nun tabiridir. Saray bir anda birbirinden güzel cariyeler ve art arda gelen doğumlarla dolacaktır. İlk şehzade Hatice Terhan'dandı; bu Ukraynalı güzelden olan Mehmed'dir (Sultan IV. Mehmed). Bu arada çok ilginç olaylar olur. Sultan İbrahim'in çılgınca israfı ve kadın düşkünlüğü saray koridorlarında, koridorlardan çarşıya, pazara ve imparatorluğun dört köşesine doğru abartılarak nakledilmeye başlandı. Kösem Sultan haremde dağılan otoriteyi ele almıştır. Hem haremdeki müdahaleleri hem devlet hayatı müdahaleleri

dolayısıyla düşmanı çoktu. Padişah bile bunların arasına girdi. Kösem bir daha sürüldü ve bir korku daha yaşadı. Belki bu korku onu evlat katlini seyretmeye kadar götürdü. O kadar ki hanedan üyeleri şu yıllarda dahi Kösem Sultan'a pek iyi bakmazlar. Oysa ki Kanuni'nin eşi Hürrem'dir, bütün dal ondan yürür. Kösem Sultan ise Sultan I. Ahmed'in eşidir. Tahta geçenler ondan yürür, yani cemaat başıdır. Nihayet Sultan İbrahim ve karısı Hatice Terhan Sultan'dan çıkanlarla hanedan devam eder. Nitekim Sultan İbrahim ölüme gittiği zaman feryadı figan etmiş ama bir ara tevekkülle susmuş ve şunları söylemiştir: "Elhamdülillah, cemaat başıyım." Kösem Sultan Osmanlı hanedanının büyükannesidir. Hiç şüphesiz ki zekâsı ve güzelliğiyle kalıcı olmuştur. Kösemlik aslında her insanda vardır. Ama şartlar onu kamçılar. Osmanlı saltanatı bir çetin ateş topağıdır. İyiyi de kötüyü de insan ruhunda canlandırır ve abartır. Kösem Sultan tıpkı Hürrem gibi, Safiye Sultan gibi, tıpkı Hatice Terhan Sultan gibi kadınlar saltanatının başat örneği sayılmıştır. O her şeyden önce saltanat naibesi oldu, çünkü iki küçük padişah onun zamanındaydı. Birincisi oğlu IV. Murad, diğeri torunu IV. Mehmed. Mecburdu ve belki o arada sağladığı denge ile fazla çalkantıyı önledi. Fakat bu Osmanlı tarihi için bir örnek değildir. Nitekim kendisinden sonraki Terhan Sultan süratle politikadan uzaklaşmış ve isminin etrafında dönen rüşvet iddialarını silmek için olacak, büyük çapta hayır eserleri yaptırmıştır; Yeni Valide Camii gibi.

Kadınlar Siyasete Yön Verdi

Hanedanlarda kadınların genelde kraliçelerin siyasete karışıp yön vermeleri universal bir olaydır. Osmanlı saltanatı bunun istisnası değildir. Kaldı ki tahta geçmemesine rağmen, kadının niyabet usulüne dahil olması bu imparatorlukta görülür. Kösem'in böyle bir talihsizliği vardır. Dolayısıyla Kösem zamanında hem valide sultan hem de onun beslediği yeniçeri ağalarının ve bazı ulemanın önde gelen kışkırtıcılarının saltanat sürdürdükleri doğru-

dur. Devre Kadınlar Saltanatı ismini veren Ahmet Refik bile bir yandan bu kadınları, yani Kösem ve Hatice Terhan'ı methetmekten geri kalmaz. Hulusa Osmanlı İmparatorluğu'nun daha çok, uzun zaman tarih kitapları dışında vesikalardan, vakfiyelerden ve yabancı elçi raporlarından tetkik edilerek değerlendirilmesi gereken bir döneminden söz ettik. Kösem Sultan bir eylül ayında valide sultan oldu, yine bir eylül ayında da saray darbeşiyle öldürüldü. Saray zülüflü baltacılarından Kuşçu Mehmed'in kendisini perde kordonuyla boğduğu söyleniyor. Yaşlı valide sultanın tamamlanmayan ömrü bir cinayetle sona ermiştir. Ondan sonra hiç şüphesiz ki imparatorlukta diktatör dediğimiz zaman aklımıza Köprülü ailesinin sadrazamları gelecektir. Saray artık kadınların etkin, hele olağanüstü etkin bir rol oynadıkları bir kurum olmaktan çıkmıştır.

Kösem Sultan Naibe-i Saltanatı

Bugün tarihçi gözüyle bu devri “kadınlar saltanatı” olarak görüyoruz. Aslında ne Hürrem ne Safiye Sultan ne kendisinden sonraki Hatice Terhan ve Gülnuş Emetullah Sultan onunla mukayese edilebilir. Kösem Sultan resmen naibe-i saltanatı. Bu payeye belki gördükleri, belki yeni saray ve eski sarayda yaşadıkları ve belki de I. Ahmed'in muhitinden edindikleriyle kolayca yakıştı. Oportünist bir politika güttü. Ağaların ve ulemanın egoist ve dalkavuk olanını tatmin etti. Bunun için kesenin ağzını açmaktan çekinmedi. Kesenin ağzını açmak için de rüşvetine meşru bir sebep gösterdi. Devleti ve asayişini ancak bu sayede tutuyordu, çünkü valide sultanlara ait paşamalık denilen hasların gelirleri bu mekanizmayı beslemeye yetecek gibi değildi. Kösem tayinlerden aldığı rüşvet ve hediyelerle sandığını dolduruyor ve ondan sonra onu askerin başındakilere, ulemaya dağıtıyordu. Bu sayede devletin otoritesinde bir parçalanma görülse, Anadolu eşkıyalık ve soygun olaylarıyla boğuşmak zorunda kalsa bile ortalık sakindi.

*Kösem Sultan'ın Oğlu IV. Murad,
17. Yüzyılın En Büyük Mareşaliydi*

IV. Murad'ın saltanatı çok kısa sürdü. Hele akıl baliğ bir hükümdar olarak hükmü 10 seneyi bulmaz. Bu kısa süre içinde Bağdat'ı yeniden fethetti. Revan'ı (Ermenistan) aldı. Anadolu'da asayişi sağladı. Uzun bir coğrafyadaki seferleriyle birçok olayı başardı. Saray teşkilatını bile değiştirdi. Topkapı'da bir "seferli koğuşu" kurdu. Yani Enderun gulamları içinden seferlere katılan ve devlet hayatını öğrenen yeni bir zümre çıkardı. 17. yüzyılda sanatlarda müthiş bir gelişme, teşvik vardır. Ve aynı zamanda da hem medreselerde hem de Enderun eğitiminde bir gelişme gözlenmektedir. Bütün bu vakalar kısa saltanatı olan IV. Murad'a yöneltilen tenkitleri haksız çıkarır. IV. Murad, 17. yüzyılın en büyük mareşallerindendir. Hatta Osmanlı tarihi ve Doğu Avrupa açısından baktığımızda bir numaralıdır. Çok genç yaşta bu askeri ve dahili başarılarıyla sivrilen hükümdar, iptilası olan içki yüzünden sağlıklı vücuduna ve kuvvetine rağmen erkenden vefat etti.

Kösem Kadar Fakir Doyuran Olmadı

Kösem Sultan rüşvet ve hediye ile müthiş bir hazine meydana getirmişti. Ama buna karşılık imparatorluğun bugünkü Yunanistan, adalar, bugünkü Anadolu ve Arabistan'a doğru birçok yerinde sayısız köprüler, hanlar, çarşılar, camiler, medreseler, sıbyan okulları inşa ettirmiştir. İstanbul'un en büyük iş hanları 17. yüzyılda ondan çıkmadır. Tabii bu gelir de getiriyordu ama İstanbul'un hiçbir imareti de onunki kadar fakir doyurmamıştır. Hiç kimse onun kadar çeyiz düzmemiştir. Hiç kimse Baba Cafer Zindanı'ndaki suçluları, yani borçluları, borcundan dolayı hapsedilenleri onun kadar fidyelerini ödeyip azad etmemiştir.

Hürrem fevkalade zeki bir kadındı; aşağı yukarı Kösem’le aynı yaşlarda saraya gelmiştir. Ve kendinden evvelki rakibelerin hepsini silerek büyük bir padişahın, çok zeki ve çok kabiliyetli bir adamın gönlünü almıştır. I. Ahmed’in aksine Süleyman zaten İstanbul’da oturanlardan değildir. Hayatı seferlerde geçmiştir ve seferde ölmüştür. Osmanlı sarayının, Topkapı’nın hiçbir evlerinde ölmeyen dördüncü sahibidir. Hürrem için “Rus kızı, Ukraynalı bir papaz kızı” denildi. Bunların hepsi rivayet, çünkü Osmanlı mavi kanlı gelinlerden sonra gelen kadınların, haseki ve validelerin şeceresini iyi tutmuyor. Bu çok ilginç ve özgün bir durum. Bu ilgisizlik kadını politikaya karıştırmama, kim olduğunu bilmeme ve hafızadan silme gibi bir eğilim de olabilir. Eğer 18. yüzyıl sonu ve 19. yüzyıldaki önemli Kafkas ailelerinin, Abaza beylerinin kızları künyeleriyle saraya gelmemiş olsa, aşağı yukarı validelerin hiçbirini bilmeyeceğiz. Valide sultanlar için muhtelif rivayetler var, hatta bir tanesi Nakşidil Sultan, İmparatoriçe Josephine’in akrabası bile yapılıyor. Bu bir arzu, bir temenni sadece. Dolayısıyla Hürrem çok güzel Türkçe öğreniyor. Ve şiir yazabiliyor. Aslında ismi “şaire” diye geçebiliyor. Kösem’in bu kadar büyük bir kabiliyeti olduğunu düşünmemek gerek. Hürrem “valide sultan” olamadan öldü; sultanlığı nikâh dolayısıyla kocasının bahsettiği bir unvan. Kösem ise adamakıllı “valide” oldu. İki padişahın validesi oldu, bir de torununun yine büyük validesi oldu ve hükmetti sarayda; devleti idare edebildi. Hürrem için bu söz konusu değil... Hürrem’in entrikaları ve iktidarı için söylenenler kısmen yakıştırma ve abartma gibi görünüyor. Ama Kösem için her şey çok açık. Diğer yandan Kösem’in büyük başarıları var. Hürrem’in de var. Kösem Sultan’ın Üsküdar Çinili Camii’nden başlayarak yaptırdığı çarşıları, camileri, mekânları malum. Bunların ikisi de göze çarpan büyük haseki sultan ve valide sultanlarımız. Yalnız Hürrem’e Ukrayna bugün çok sahip çıkıyor. Adeta etrafında yeni bir tarih yazdılar. Kösem için aynı şey söylenemez, nedense onu dışlamayı çok seviyoruz.

Büyük ve Birleşik bir Avrupa Hayali Peşinde

Napolyon Bonapart

Napolyon Bonapart büyük generaller yetiştiren 19. yüzyıl başlarındaki Avrupa'nın en önemli adamıdır. Askerliğin bir medeniyet, bir fen, bir teknik işi olduğunu gösteren komutanlardandı. Avrupa kıtasına hürriyet ve eşitlik getirme iddiasındaydı. Büyük bestekâr Beethoven'ı bile etkilemişti.

Napolyon Bonapart (Napoléon Bonaparte) 15 Ağustos 1769'da Korsika'da doğdu. Bonapart'lar fazla varlıklı ve nüfuzlu bir aile değildi. Çocuk yaşta monarşi Fransı'sında "*ancienne régence*"in, orta sınıfları rejime ve askerliğe bütünleştirmek için kurdukları bir sıra okuldan Brienne le Château'da askerlik hayatına başladı. 9 yaşındaydı. Burada kendi inatçılığı, zekâ ve yaratıcılığıyla göze çarpmış olmalıdır. 16 yaşındayken École Militaire'e girdi. Bir sene sonra burayı bitirdiğinde topçu teğmeniydi. Korsika ve Paris'te bir ara vermiş gibi görünüyor. 1793'te, yani ihtilalin yerleştiği "devlet terörü" döneminde İtalya ordusuna tayin edildi. Ertesi sene Cenova yakınlarında Dego'da başarısız bir deneyimi oldu, bu belki çok dikkat çekmedi. Ama birkaç ay sonra Toulon önlerinde bekleyen Fransız ordusuna katıldı. Bu karşı devrimci şehri kuşatıp teslim almakta olağanüstü kabiliyetler gösteren bir topçu olduğunu gösterdi. Tuğgenerallik rütbesine yükseldi, 1796-97 yılları içinde İtalya Bonapart'ı tanıdı. Bonapart'ın İtal-

ya'daki başarısızlıkları çok azdır, mühim değildir. Burada büyük işler başardı. Her şeyden evvel askerlerini o kadar iyi kullanıyor ve karşıdaki düşmanın birliklerini o derece birbirinden ayırarak müdahalede bulunuyordu ki, "parçala ve yok et" yöntemiyle Avrupa askerlik tarihine ismini yerleştirmeye başladı. Bu çok önemli bir fasıldır. 1821'de 52 yaşında ölen fakat ömrünün son yedi senesini St. Helena'da hasta ve kuşatılmış, izole bir halde geçiren Napolyon'un, ömrünün 45 yılına kadarki kısmını dünya tarihine yazdırması mukadderdir.

Fransa'da tarih bir ölçekte onu Sezar, Büyük İskender, hatta Cengiz Han gibi komutanlara göre ikinci dereceye koyar. Bazıları çok öne çıkarırlar ama şurası gerçek ki büyük generaller yetiştiren 19. yüzyıl başlarındaki Avrupa'nın en önemli adamıdır. Ve askerliğin bir medeniyet, bir fen, bir teknik işi olduğunu gösteren komutanlardandır. Belki kendi döneminde Rusya'nın Kutuzov'u, Avusturya'nın Arşidük Karl'ı, yani Aspern Muharebesi kahramanı ve bilhassa İngiltere'nin Wellington gibi adamları çıkarması da onun bu askeri dehasının yarattığı bir tepkidir. Nitekim kendisini yok eden ve talihin sürüklemesiyle Wellington olarak Napolyon'u püskürten İngiltere'nin büyük mareşali bile onun için, "bu general geçilmez" sözünü kullanmıştır. Napolyon bir topçuydu. Wellington ise piyadeleri severdi. Ama bu komutanlar, topçuların 19. yüzyıldan itibaren bütün muharebenin merkezi ve sürükleyici unsuru olduğunu anlamışlardır. İngiliz ve Fransız ekolünün arasında büyük farklar var.

Eğer deniz muharebelerine bakacak olursak, karşımızda belki de Avrupa medeniyetinin son büyük amirali Nelson'u görürüz. Zira Nelson'dan sonraki amiraller birbirine benzeyen büyüklerdir. Nelson, muharebe ve deniz savaşlarında büyük manevraları, gemilerine amiral gemisinden flama ve işaret vermeden tatbik ederdi. Çünkü kurmaylarını bazen en küçük subaya dek toplar, manevra ve taktik problemlerini birlikte çözdüklerinden, subayları artık işaret verilmeden, amiral gemisinin hafif bir hareketinden onun ne yapacağını bilirdi. Nitekim Abukir'deki Fransız filosunun yakılması ve bilhassa Trafalgar'da Fransa'nın

artık İngiltere'nin önüne geçemeyecek kadar denizleri kaybetmesinde, Nelson'un bu öğretici ve birlikte takım çalışmasını seven özelliklerinin payı vardır. Aynı şekilde Wellington da ordularında subaylarını ve askerlerini o kadar iyi tanır, onları yönlendirmeyi o kadar iyi bilirdi ki bu özelliğinden dolayı Napolyon'u gayet rahatlıkla durdurabilmiştir. Gerek İspanya'da olsun gerek ismi henüz daha bir kont, bir "Earl" olan babasının Wellesley ismini taşıdığı zamanlar olsun Wellington coğrafyayı ve haritayı çok iyi bilen bir İngilizdi. İngilizlerin son asırlar tarihindeki en önemli özelliği nedir diye sorulursa, haritacılık ve topografyadır. Gerek Hindistan'daki muharebelerinde, gerek İspanya'da ve Waterloo'da ortamı, coğrafyayı ve etraftaki doğayı, ordularını yerleştirmek bakımından bir bakışta süratle çok iyi değerlendirdiği görülür. İşte bu özelliğindendir ki Napolyon'un taktiklerini ilk defa Wellington bozguna uğratmıştır. Yani Napolyon, bilhassa Waterloo ve ondan evvel Milletler Savaşı'nda Prusya Ordusu'nu bertaraf etmesine rağmen, takip edip yok etmediği için Wellington derhal Prusyalılarla birleşmiş coğrafyayı da kullanarak Ren Nehri'nin öte yakasına geçmiş, 1813'te Moskova'dan yorgun dönen Fransızları adeta berhava ederek Paris'e girmiştir. Paris'e giren orduların içinde tabii Rusların da yeri vardı. Ve bu ordunun en önemli özelliklerinden birisi bugün Çelyabinsk'te yaşayan Kıpçak kabilelerinden Nogaybeklerin –ki Hristiyan olmuşlardır– 10 bin kadar neferiyle resmi geçide katılmalarıdır. Elbette okları, yayları, kendi orijinal kıyafetleriyle. Bugün kabilenin nüfusu o kadardır.

Osmanlılarla Başlangıçta Arası İyiydi

Bonapart ihtilalin bir subayı olarak yükseldi. Bütün Avrupa'nın aksine ilk anda Osmanlılarla arası çok iyiydi. III. Selim İstanbul'daki sefir General Sebastiani vasıtasıyla kendisiyle çok iyi ilişki kuruyordu. Bu birliktelik uzunca bir süre devam etmiştir. Bâbıâli ketebesinden biri Fransız ihtilalcilerinden ve

ihtilalci kıyafetlerle gezen Fransızlardan şikâyet eden Avusturyalı ve Ruslara karşı, “Ne kıyafet giyip gezdikleri beni alakadar etmez, isterlerse kafalarına üzüm küfesi geçirsinler, siz hepiniz zaten zındıksınız,” demiştir. Osmanlı İmparatorluğu kendisi için bir bela olan ve her muharebeye birlikte ittifaken katılan Avusturya ve Rusya’yı, bu ihtilalin bertaraf etmesinden çok memnun ve müteşekkirdir. Biliyorsunuz ihtilal korkusu dolayısıyla Avusturya Zıştovi, ardından Rusya Yaş anlaşmalarıyla sulh yapmışlardır ve bu uzun ve kırıcı harb sonuçlanmıştır. Bununla birlikte 1800 ile 1801’de Amiral Fyodor Uşakov ve Türk amirali Kadir Bey müttelik ve birleşik bir donanmayla Adriyatik’teki İon Adaları’ndan Fransızları attılar ve iki amansız monarşi ittifakla orada bir cumhuriyet kurdu; “Cezayir-i Sebâ” denilen Yedi Adalar Cumhuriyeti. Bu ittifak nereden ileri geldi? Çünkü Napolyon’a fazla güvenilmeyeceği, onun hemen İtalya’daki başarılarından sonra Mısır’daki orduların başına tayin edilerek buraya çıkmasından anlaşılmıştı.

İtalya, Mısır ve Rusya Macerası

26 yaşındaki genç general İtalya’da ne yaptı? Önce ani kararlarla Sardinya ve Avusturya kuvvetlerinin üzerine yürüdü. Onları teker teker yendi. Bu yönetime “*Manoeuvre sur la derrière*” denir, yani müteakibi yok etmek üzere bir manevra tertibidir. Bu onun süratli karar verme, süratli hareket etme ve ordularını, daha demiryollarının başlamadığı çağda süratle birleştirebilme yeteneğinden ileri gelir. Montenotte ve Millesimo’da Avusturya ve Sardinya kuvvetlerine darbeyi indirdikten sonra İtalya fatihi olarak döndü. Maliyeye kazandırdığı meblağ muhteşemdi, İtalya’dan getirdiği eserler arasında Venediklilerin bir zamanlar İstanbul’dan yağmaladıkları atlar da vardı ki, sonra geri gönderildi. Her hâlükârda İtalya zaferinden sonra genç komutan birdenbire Şark ordularının başına tayin edildi.

1798 yılında Mısır’a çıktı. Mısır macerası Bonapart için çok

önemlidir. Bir kere buraya çıkarken İstanbul'un bütün insanlığın ve medeniyetlerin ortak noktası ve başkenti olacağını deklare etmiştir. Bu görüş kendisinden sonra pozitivizmin kurucusu Auguste Comte tarafından da benimsenmiştir. Bu bir laik yaklaşımdır. Bonapart, Piramitler Muharebesi'nde savaşçı Memlûkleri yendi. Memlûklerin Bonapart'ın konvansiyonel silahları, topları ve topçuluk manevrasını takip edebilmeleri mümkün değildi. Mısır'a bir Şarklı hükümdar gibi başında sarığıyla geldi. O İslâmiyet'i methediyordu, yalan veya doğru hürmet ediyordu. Karşısındaki Mısır uleması da onu bir hükümdar gibi teşyi ediyordu. Herhalde firavunlar devrinde Antonius'a gösterdikleri müraîliği şimdi de Bonapart'tan esirgeyecek değildiler. Yanında kocaman bir âlimler ve çizerler ordusu getirdi. Botanikçiler, zoologlar, arkeologlar, ressamalar... Mısır'da her gördüklerini resmettiler. O kadar ki "découverte de l'Egypte" (Mısır'ın keşfi) diyeceğimiz bu safhayla Fransa "égyptologie"ye (Mısırbilim) ilk defa olarak ilmen adım atmıştır. Nitekim yine ordusundaki subaylardan biri "Raşid" veya Avrupalıların "Rosetta" dedikleri Nil Deltası'nın doğusundaki mevkide ünlü "Rosetta Taşı"nı buldu. Bu bilindiği gibi aşağı yukarı 50 cm boyunda, eski Yunanca, eski hiyeroglif ve Yunan harfleriyle yayılan Kobtçadır. Bu metnin çözümünü, metni İngilizler ele geçirmelerine rağmen Mısır seferinden sonra tekrar Jean François Champollion ele alıp inceledi. Bu filoloji dâhisi 42 yaşında öldü ama artık eski Mısır açılmıştı. Bu Bonapart'ın seferiyle mümkün oldu. Modern insanlık ilk defadır ki medeniyetin banii ve kurucusu olan Mısır'la diyaloga girmiştir. Bu arada İskender'in yaptığı gibi Nil'in kaynağını bulmaya çalıştı ama bulamadı.

Cezzar Ahmet Paşa Onu Durdurdu

Müteakib yıl Akka'ya saldırdı, Osmanlı İmparatorluğu'nun Suriye bölgelerine. Cezzar Ahmet Paşa kendisini durdurdu. İspanya kayalıklarına çarpacak gemisinden evvel bu deneme bel-

ki Bonapart'ın ilk talihsizliğıydi. Fransızlar Mısır'dan Abukir mağlubiyetle birlikte çekildiler fakat bu onun yolunu kesmedi. General Bonapart kuvvetliydi ve Fransa'ya hâkim oldu. Directoire idaresi Napolyon'u Jacobin darbesine karşı iktidara getirdi. 2 Aralık 1804'te Fransız imparatorluk tacı giydi. İlk defa bir unvan kullanılıyordu. Fransa'nın değil, Fransızların imparatoru. Bu bir vatandaş toplumdur. Müteakiben bunu Belçika da Belçikalıların kralı unvanıyla izledi. Yunanistan kullanmaya kalktı, bu bir *irrédentiste* (yayılmacı milliyetçilik) eğilimdi, biz müsaade etmedik. Yunanistan kralı olabilir fakat Yunanlıların kralı olamaz, çünkü Helen nüfusun yarısından çoğu henüz Osmanlı tebaasıydı.

Büyük reformlar yaptı. Bunları ilk anda abarttılar, “Code Napoléon”, yani kendisinin de çok övündüğü ve bütün Fransızları ve Avrupalıları eşit vatandaşlar yaptığını ileri sürdüğü *civil code*, yani medeni kanunun, aslında içinde büyük ideolojik iddialar taşıyan sakatlıkları da vardı. Eski Roma cemiyetini aynen taklit etmek bir Fransız yönetici için, imparator için, Fransız hâkimler için 19. yüzyıl başında mümkün değildi. Fakat bu hiç şüphesiz ki bir yol açmıştır. Yeni nişanlar koydu, Fransız sanayiine, Fransız ordusuna yeni okullar kurdu. Bugün “Grandes Écoles” dediğimiz okulların hemen hemen hepsinin onun sayesinde temeli kuvvetlenmiş ve bugünkü Fransa'yı bile üniversitelerin yaşadığı çöküntüye rağmen devam ettiren, yenden üreten müesseselerdir. Napolyon'un ikbali, Napolyon İmparatorluğu'yla birlikte söndü. Artık I. Napolyon'du. Avrupa kıtasına hürriyet ve eşitlik getirme iddiasındaydı. Beethoven'ı bile etkilemişti. *Eroica*'sını ona ithaf etmişken imparatorluk tacını giydiği an sükûtu hayale uğrayan büyük bestekâr eserinin ithafını “bir kahramana” diye çevirdi. Biz onu *Eroica* diye dinliyoruz. Napolyon bu derin stratejisi, bütün milletleri toplayan ordusuyla gerçekten bir Roma sezarı gibiydi. Fransızlar bu ordunun içinde bir elemandı. Mareşallerin, büyük komutanların hepsi Fransızdı. Fakat askerleri de düşününüz. Başka yerde işe yaramayan İtalyan askerler onun sayesinde bu orduda

çok iyi dövüşen dayanıklı askerler haline geldiler. Birbirleriyle alakası olmayan Almanlar, Fransız ordusunda istihdam edildikleri ölçüde yeni Avrupa'nın fikirleriyle tanıştılar. Ve Fransız ordusunun subayları bile eski Etrüskler ve Roma lejyonierleri gibi saçlarını örüyorlardı. Fransa'da moda eski Roma'yı izliyordu ve moda, Fransa'da Roma olmuştu. Karısı ve kendisi bile, "l'Empire" üslubunu yaratmışlardı. Ve eski Fransız aristokrasinin yapmadığı bir tarza sahiptiler: Her gün yıkıyor ve çamaşır değiştiriyorlardı. Roma kuvvetleri bu sefer Fransız hayatının vazgeçilmez bir unsuru oldu. Hatta rivayet olunur ki imparatorluğu ilan edeceği günlerde Madame de Staël'in çenesinden kurtulmak için banyoya sığındığında, Madame de Staël, "Ha demek ki kendileri banyodalar, ziyarı yok, dâhiler arasında yaş ve cins farkı olmaz," demiş, banyoya girmiş ve küvetteki Napolyon'un yine kafasını "république" (cumhuriyet) "liberté" (hürriyet), vatandaşlık fikirleri ve tezleriyle şişirmeye devam etmiştir. Ama General Bonapart karar verdi ve tacı giyip I. Napolyon oldu. İlk defa papa bir hükümdarın ayağına gelip taç giydirdi.

İmparatorluk doğuya doğru ilerledi. Tabii ki Hitler'in yaptığı hataları göremezdi ama kendisinden evvelki Türklerin 17. yüzyıldaki stratejik hatalarını, stepteki beyhude savaşları görebilirdi. Borodino, muhafazakâr Mareşal Kutuzov'un, Çar Aleksandr'ın ve diğer generallerin arzularına rağmen zoraki olarak netleştirdiği bir muharebedir. Tabii ki yenilgi mukadderdi ama onu gizlemeyi bildi. Kutuzov gece verilen aradan sonra ertesi sabah muharebeye devam etmeden, "Çadırı sök ve yola devam," dedi. Napolyon, Kutuzov'u ve Rusya'yı, adeta bütün tarlaları ve ikmal merkezlerini yakan, kuyuları zehirleyen İskitleri 2000 yıl evvelki muharebelerde takip ederek çözülen İran şahlarının akıbetine uğramıştı. Moskova'yı işgal etti. Yakılan, gıdasız, mühimmatsız bir şehirle karşılaştı. Savaşın bu safhasını en iyi öğreneceğimiz kaynak Lev Tolstoy'un *Harb ve Sulh*'udur. Geri çekilme kaçınılmazdı ve o yılın soğukunda Rusların gerilla savaşı dolayısıyla ricat çok kötü oldu. "Grande

Armée”nin yedide biri kadarı ancak geri dönebildi. Bu orduyu takip eden Kutuzov Çar’a her şeye rağmen kendilerini dev aynasında görmemelerini ve takibatı durdurmalarını telkin etti, dinletemedi. Zaten Silezya’da da öldü. İhtiyar mareşalin sefere artık tahammülü yoktu.

1813 Milletler Muharebesi birleşik Avrupa’nın, Napolyon’u yukarıda söylediğimiz gibi fena halde bozguna uğrattığı muharebedir ve sonunda kendisi hepinizin bildiği gibi Elba Adası’na sürüldü. 1814-15 Viyana Kongresi Avrupa’yı eskisi gibi yeniden düzenleme amacını güdüyordu. Buna gayret ediyordu ve tam ve muhteşem kongrenin, yani Talleyrand ve Metternich’in birlikte koşturdukları bu kongrenin sona erme zamanında Napolyon’un Elba’dan kaçtığı Paris’te tahta oturduğu ve yeniden koalisyona karşı ordusunu düzenlediği haberi duyuldu. İmparator süratle hareket etti, Belçika’yı ele geçirecekti. Ama Waterloo’da birleşik orduları karşısında buldu. Ne yazık ki Wellington’la mücadele ederken yanında dipdiri olarak Prusya ordusunu gene bulmuştu. Yenilgi kaçınılmazdı. Wellington’un taktiği, Napolyon’un taktiğini yendi ve perişan ordusuyla birlikte Fransa teslim olmak zorunda kaldı.

Bütün hayatı boyunca İmparator Napolyon eski piskopos ve aristokrat Talleyrand-Périgord’u dışişleri bakanı olarak kullanmıştı. Her gün kavga ederlerdi. Hatta bir keresinde Talleyrand, Napolyon için, “Ne kadar zeki ve ne kadar kabiliyetli, ne yazık ki terbiyesiz ve eğitimsiz” lafını kullanmıştı. Bu belki zamanımızdaki bazı liderleri de hatırlatacak bir benzetmedir. Ama Talleyrand, Napolyon’un zaferleriyle birlikte tatbik ettiği dış politikasını yansıtıyordu. Napolyon bu politikayla Avrupa’yı ele geçirdi. Ve o yenilip çekildikten sonra da restorasyon Fransası’nın başında aynı şeyi yaptı. Onun politikası aslında savaş suçlusu durumunda olan Fransa’yı, galiplerin safları arasında, sanki Avrupa’yı yeniden kurmakla mükellef ve becerecek bir unsur haline getirdi. Bu önemli bir safhadır. Napolyon bütün bir genç subaylar ekolünün modeli oldu. Çünkü savaş teknolojisinin hareketliliğinin geliştiği bir çağda, Napolyon’un taktikleri yeni ordular için bir örnek olmuştur.

Fransız askeri eğitim sistemi, kurmay eğitimi örnek olmuştur. Osmanlı Türkiyesi de çok erkenden bu sisteme girmiştir. Her kurmanın kafasında bir general Bonapart vardır. Hiç şüphesiz ki Enver Paşa da onun gibi genç yaşta büyük bir başkumandan olmayı düşlemiştir. Ne var ki 1914, 1810 değildi. Ve o yüzden daha evvelki savaşlarda başarı gösteren bu yapıdaki adam bu yeni niteliği tabii ki beceremeyecekti.

5 Mayıs 1821’de St. Helena’da öldü. Haziran 1815, Napolyon’un vücut olarak tarih sahnesinden silindiği bir tarihtir. Bundan sonra artık Viyana Kongresi’nin tayin ettiği yeni bir Avrupa şekillenecektir daha doğrusu. Bu yeni Avrupa şekillenemeyecektir, çünkü ihtilalin yarattığı dünya hem o yeni Avrupa’yı silip süpürecek hem de arada kendince bir dünya yaratmaya çalışan Napolyon’u da, mirasını da ortadan kaldıracak, tasfiye edecektir.

Nakşidil Sultan, İmparatoriçe Josephine’in Akrabası Değildi

Bizim için Josephine başka bir menkıbenin konusu; güya onun kuzini Aimée de Rivéry Cezayirli korsanlar tarafından avlanmış, Türk esir pazarlarına getirilmiş, saray tarafından alınmış ve padişah I. Abdülhamid’in çok hoşuna gitmiş, nikâhına almış ve Nakşidil adındaki bu güzelin doğan çocuğu II. Mahmud olarak tahta geçince valide sultan olmuş. Josephine’in ve Napolyon’un akrabası olan bir Fransız “valide sultan” a bizim memleketin alafrangaları bayılırdı.

Heyhat, tarih herkesin istediğini dağıtacak kadar cömert değil. Kafkasya’nın güzel ve akıllı Gürcü kızı Nakşidil Sultan hanedanının büyükannesi ama Josephine ile alakası yok. Josephine imparatora bir çocuk doğuramadı. İmparatorun Avusturya prensesi Marie Louise’den doğan çocuğu ise uzun bir ömür yaşamadı. Bu trajik hayatı da Edmond de Rostand’ın *Aiglon* adlı tiyatrosundan izleyebiliriz. Bazı unvan ve isimler ve şöhretler sahipleriyle sınırlı kalıyor.

Osmanlı-Mısır İlişkisi ve Mehmed Ali Paşa Hanedanı

Osmanlı-Mısır ilişkilerinin en hareketli olduğu dönem, Kavalalı Mehmed Ali Paşa ve onun haleflerinin ülkeyi yönettiği yıllardı. Mehmed Ali Paşa, Mısır'da pek çok reform başlattı. Osmanlı'dan bağımsız olma niyetindeydi. Ancak başta İngiltere olmak üzere Batılı devletlerin Mısır üzerindeki etkisi nedeniyle ne o ne de halefleri bu isteklerini gerçekleştirme imkânı bulabildi.

Çağdaş Mısır tarihçilerinden Afaf Lutfi Al-Sayyid Marsot, Türkiye'de çevrilen kitabında (*Mısır Tarihi, Arapların Fet-hinden Bugüne*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2010) Mehmed Ali Paşa idaresi için devlet sisteminin başlangıcı tabirini kullanır. Aslında Mısır, 1517'deki Ridaniye Savaşı'ndan beri Osmanlı'nın mülküdür. Fakat burada idaredeki sisteme dikkat etmek gerekir. Yavuz Sultan Selim ki şedit bir idare adamıdır, Mısır'ı Osmanlı merkez sistemi dışında tutmayı tercih etmiştir. Klasik sisteme uyulmuştur. Şafii kâdiu'l-kudâtı, Maliki kâdiu'l-kudâtı gibi Memlûk müesseselerini bir şekilde tahfif ederek devam ettirmekte yarar görmüştür ve tımar sistemini de çok sınırlı olarak uygulamıştır. Burada yapmak istediği şey, daha çok Memlûk beylerini kendisine raptetmektir. Bunda bir tehlike görmemiştir, çünkü Memlûkler, ondan evvelki Mısır'a

da yabancı bir idareci, seçkinler sınıfıydı. Komutandılar, Çerkez ve Türk kökenliydi. Hepsi de satın alınmış kul değildi, devşirmeleri de vardı. İyi savaşıydılar. Mısır ordusunu yenen, Osmanlı ordusunun palaları ve kılıç kalkanları değildi sadece. Asıl unsur, Yavuz Sultan Selim Han'ın ateşli silahları çok iyi kullanan bir ordunun başında, mahir bir mareşal olmasıdır. Yavuz'un Sina Çölü'nü o ağır toplarıyla geçip, Ridaniye'deki çevirme harekâtıyla Kahire'yi düşürmesi büyük bir askeri başarıdır, bir teknik harikadır ve orduyu orada telef etmeden geçirmiştir. 400 yıl sonra Birinci Cihan Harbi'ndeki yeteneksiz ordu komutanlarının ve Alman müşavirlerin ordumuzu ve askerlerimizi yanlış bir mevsimde nasıl telef ettiğini biliyoruz.

Yavuz Sultan Selim Han, orada Memlûk beylerini idarenin içinde bırakmayı tercih etti. Başlarına beylerbeyi rütbesinde çok önemli bir veziri, bir mareşali bizzat seçerek tayin etmiştir. Bazıları Osmanlı tarihinin en becerikli devlet adamlarındandır. Örneğin biri Gazi Ahmet Paşa'dır. Bir diğeri Mısır için defterdarlıkla giden Mustafa Âli'dir. Mısır kadıları çok önemlidir. Ve Osmanlı Yavuz'dan beri Suriye, Filistin ve Mısır için Arabistan ulemasını ayrı bir silke (kariyere) tabi tutmuştur. O ayrı bir meslek oldu onlar için, kendi içlerinde terfi ederlerdi.

Burada Napolyon'un beklenmedik ama beklenmesi gereken istilasından söz etmek gerekir. Napolyon Mısır'a, Müslümanlığa da hürmet eden ve Müslümanlara da yönetici olmayı hedefleyen tavrı ve türbanlı üniforması ve görünüşüyle bu hedefini ortaya koyan bir hükümdar olarak girdi. Mısır uleması kendisine beklenmeyecek derecede iltifat etti. Ve girişi çok önemli oldu. Bu ilerde Mehmed Ali Paşa'nın benzer politikaları çok daha ustalıkla götürmesi ve Suriye'ye girişinde çok candan karşılaşması ile bir arada düşünülebilir.

Bizim kuşağın tarih hocalarından Şinasi Altundağ, doktora tezinde Kavalalı Mehmed Ali Paşa İsyanı'nı incelemiştir. Burada şöyle bir yorumda bulunuyor: "Mehmed Ali Paşa ve II. Mahmud bir arada bulunsalardı, imparatorluk çok şey bekler ve çok ileri hamleler yapardı." Tabii bu iyi niyetle özlenen beraberliğin

gerçekleşmesi mümkün değildi. Mehmed Ali Paşa eski klasik sistemin içinde kalsa, muhtemelen çok göze çarpan bir askeri sima olarak erir giderdi.

Kavalalı, Arnavut mu Kürt mü?

Mehmed Ali Paşa Kavala'da doğmuş, çok zor bir gençlik geçirmişti. Kendisine Arnavut diyorlar, Kürt diyenler de vardır. Kendisini Bayburt taraflarına bağlayanlar da vardır. Son olarak Mısır hanedanı veliaht derecesinde Prens Abbas Hilmi ve Prenses İkbâl haklı tevsik edilmiş olarak Erzincan İliç'i paşanın yurdu ilan ettiler. Haklılar, ki bu Türk aile Kavala'ya buradan göç etmiş ve Kavalalı Mehmed Ali de göçen ve Osmanlı memuru askeri ailenin çocuğu olarak Kavala'da doğmuştur. Bu üç şecere de maalesef zayıftır. Ailenin kökeninin Erzincan'ın İliç ilçesi olduğu ortaya çıkmıştır. Osmanlı'da hakikaten önemli bir sınıftan değilseniz, birkaç nesil boyu hâkim olursunuz. Ama şunu kabul etmemiz lazım; Mehmed Ali Paşa imparatorluğun ordusunda ve şartlarında yetişen biridir ve Kavala'daki hayatı çok açıkça göstermektedir ki idareyi vergi toplanmasından asayiş sağlamaya kadar öğrenmiştir. Ve onun reformlarında göze batan üstünlük şudur: Bir kere II. Mahmud'dan daha önde gitmektedir. Vekâyi-i Mısıryye, Takvim-i Vekayi'den daha önde gider. Ordudaki ıslahat, tabii ki Türkiye'de yeniçeriliğin kaldırılması, yeniden modern ordunun kurulması kadar zor olmamıştır. Ama onun kadar mükemmel de bitmemiştir. Uzun askeri ıslahat, Türkiye'de askeri mükemmel şekilde hazırladığı gibi Avrupa ordularının yanında, üstelik kurmay sistemine de diğer büyük devletler gibi erkenden geçme imkânı yaratmıştır. İkincisi, II. Mahmud'un Türkiye'si'nin aksine Mehmed Ali devletle işbirliğine, daha doğrusu demokratik bir işbirliği değil, bir angarya alışkanlığına sahip bir milletin başındadır. Daha firavunlardan beri, Şinasi Altundağ hocanın dediği gibi Nil'in taşkınına veya akışını ve arazinin bundan istifadesini düzenleyecek cetveller, kanallar yapılmaktadır. Mısır ülkesi ancak ve ancak geniş kitlelerin angaryaya koşulması

ve devletin iktisadi, zirai hayatı yürütmesiyle mümkün olur. Mısır bu haliyle imparatorluklar kurmuştur. Kendi imparatorluğundan sonra oraya gelen Asurilere, İranlılara da birçok şey öğretmiştir. Ama en önemlisi Helenistik krallığa Ptolemaios'a, İskender'in kendine ve Romalılara. Roma, Mısır'ı görüp bu sistemi tanıyıp ver-gilendirmeyi ve işeyi nakletmeyi öğrendikten sonradır ki, gerçek bir maliyeye, devlet maliyesine sahip olmuştur. Dolayısıyla Julius Caesar'ın Mısır'ı fethetmesi Roma adına çok önemli bir olaydır. Bundan başka 19. asır, Türkiye'de II. Mahmud, Mısır'da Mehmed Ali, İran'da "Emir-i Kebir" dediğimiz Mirza Taki Han gibi dâhi devlet adamlarını çıkartmaktadır. Burada artık tesadüflerin değil, zamanın zorlamasının rol oynadığını kabul etmemiz gerekir.

Mehmed Ali'nin zaman zaman bir Batılıda bile rastlanamayacak cevval hareket tarzı, her türlü yeniliği kapalı bir tarafı, reformları dakika fevketmeden götürmesi yanında, en eski Şark despotlarını bile kışkandıracak bir gaddarlığı vardır. 1815 yılında Vahhabi Ayaklanması'yla baş edemeyen Devlet-i Aliyemiz, Mehmed Ali Paşa'yı Arabistan Yarımadası'nda Vahhabi Ayaklanması'nı bastırmakla görevlendirdi. Ayaklanmayı bastırmaya yeğeni Tosun Paşa gitti, ordunun büyük kısmı gidiyordu. Ordunun bu kısmı bir müddet için elinde olmayınca Mısır'da Memlûkler ile bir arada bulunmaktan haklı olarak korktu ve son gün de tüm Memlûk beylerini, ümerasını Kahire'de kaleye çağırdı. Yani bugün bile kalede klasik Osmanlı taklidi bir cami vardır. En güzel eser değildir Mısır'da, Memlûklerin eserleri ve inceliğiyle mukayese kabul etmez ama muhteşemdir. Ve o kaleye gelenleri gaddarca ve acımasızca kılıçtan geçirdi. Bu 1 Mart 1811'de oldu ve ardından Mısır'da Mehmed Ali'nin hâkimiyeti gerçek anlamda yerleşti. Bu hâkimiyet aslında Osmanlı'yı da hizaya getirmektedir.

Sanayileşmeyi Başlattı

Mehmed Ali Paşa'nın Mısır'da yaptığı en önemli şey kurdu-ğu ordunun silah ve mühimmatı için sanayileşmeyi başlat-

masıdır. Mısır onun sayesinde askeri donatmaya yönelik ve pamuk ziraatını tesbit eden tekstil sanayisini kurar. Tophane kurulması, tüfek imalatı ve gemi imalatına başlayan tersane yapımı onun dönemindedir. O dönem Mısır'da günde 1600 tüfek imal ediliyordu ve tersanelerde 9 adet, 100 toplu gemi kızaklardan indirildi. Tabii ki devlet inisiyatifindeki bu sanayide çeşitlilik yoktu. Aynı şey Türkiye için, İran için ve çok uzun zaman Rusya için de söylenebilir. Fakat bugünkü Mısır'ın oluşumunda önemli rolü olduğunu unutmayalım. Bir diğer önemli atılım da bilhassa tıp ve mühendislik dalında Avrupa'ya öğrenci göndermek olmuştur. Modern Mısır uzmanlarının ve entelektüellerinin oluşumunda bu olay unutulamaz. İleride bu, Hidiv İsmail Paşa'nın opera kurmasına, orkestra getirmesine (mesela Süveyş Kanalı'nın açılışı için G. Verdi'ye bir opera ısmarlanmıştı. Ne yazık ki ünlü *Aida* açılışa yetişemedi ve Kahire operası misafir hükümdarların ve seçkin zevatın önünde *Rigoletto* ile açılabilirdi. Bir müddet sonra *Aida* operası yetişti. Opera dünyasına Süveyş Kanalı'nın açılışı nedeniyle muhteşem bir katkıydı), müze teşkil etmesine, güzel sanatlar eğitimine geçmesine kadar uzanan bir medeni sentez yaratacaktır. Bilhassa Rıfat el-Tahtavi gibi Avrupa'ya gönderdiği öğrencilerle Mısır'da Batı edebiyatından bir çeviri dönemi başladı. Mısır'ın ardından Lübnan'a sıçrayan bu hareketin bugün Arap dünyasında halef bulduğunu söylemek çok güçtür.

Osmanlı Türkiye'si 19. yüzyılda Balkanlar'daki topraklarını tutmakta zorlanır ve artık daha milliyetçi hareketlerle boğuşurken, Mehmed Ali'nin ayrı bir dünyada imparatorluğunu geliştirdiği görülür; Afrika'ya el atmıştır. O ve halefleri, Sudan'a ve Habeşistan'ın bir kısmına kadar el atabildiler. Yunan ayaklanmasını bastırmakta Bâbıâli ister istemez Mehmed Ali'den yardım istemiştir ve buna karşılık Girit'i kendisine teklif etmiştir. Mehmed Ali 16 bin asker ve 100 nakliye ve 63 refakat gemisiyle oğlu İbrahim Paşa komutasında Yunan ayaklanmasına karşı bir kuvvet yolladı. Bu, Mısır için bir felaketle bitti. Müttefikler Navarin'de hem Türkiye'nin hem de

bağdaşı Mısır'ın kuvvetlerini yok etti. Mehmed Ali'nin Mısır'ın dışında Osmanlı'nın Suriye ve Lübnan eyaletine ve Filistin'e el atışı çatışma çıkarmıştır. Buralarda Mehmed Ali Paşa iştiyakla beklendi ve hararetle karşılandı, fakat vergi politikası ve vergilerdeki sınırsızlık dolayısıyla çok çabuk Osmanlı hâkimiyeti özlendi ve kısa bir süre sonra geri çekilmek zorunda kalacaktı. Devlet-i Aliyye'nin başına açılan Mısır meselesi 1833 Hünkâr İskelesi Anlaşması'nın imzalanmasına neden oldu ki bu, Rusya müdahalesini getirmiş ve ardından da İngiltere'nin desteği sorununu getirmiştir. İngiltere bundan sonra Osmanlı dış politikasının vazgeçilmez dirijanı olacaktı.

Mısır Ordusu Kütahya'ya Kadar Geldi

Daha Mayıs 1838'de Mehmed Ali Paşa, Britanya ve Fransa'ya açıkça Osmanlı'dan bağımsızlığını ilan etmek niyetinde olduğunu belirtti. İşte bu noktada devletler aralarına Rusya'nın da katılmasıyla ayrı bir politika yürüttüler. 1839'un 24 Haziranı'ndaki Nizip Savaşı, İbrahim Paşa'nın ordularının Kütahya'ya kadar girmesini kolaylaştırdı. Devlet-i Aliyye'nin ordusu yoktu. Dağıtılan ordu henüz kuruluş aşamasındaydı. 15 Temmuz 1840'ta imzalanan Londra Konvansiyonu'yla Mısır'ın ta Birinci Cihan Harbi'ne kadarki statüsü ortaya çıktı. Mısır içişlerinde ve maliyesinde bağımsız, Osmanlı'ya belirli bir miktar ödeyecek olan bir dominyon, bir mümtaz eyaletti. Genellikle bizim edebiyatımızda bunu Mısır'ın bağımsızlığı olarak nitelerler, bu doğru değildir. Birçok konuda Hidiv hanedanı Osmanlı saltanatının kontrolü altındaydı. Ve Mısır üzerinde Osmanlı hukukunu korumaya gayret etmiştir. Ama bilhassa mali mevzuattaki bağımsızlık eğilimi çok kuvvetliydi. Nitekim Süveyş Kanalı inşa edilirken ne kanalın statüsü için, ne alınacak hisse için ne de mali statü için Bâbiâli'nin fikri alınmıştır. Ve Süveyş Kanalı, Osmanlı İmparatorluğu'ndan ve maliyesinden bağımsız bir durumdaydı.

Süveyş Kanalına Rağmen İflas Geldi

Mehmed Ali, Tanzimat dönemi boyunca Osmanlı sarayını ikna etmeyi becermiştir. Kendi soyunun bir bağımsız imparatorluğu yönetecek gücü ve kabiliyeti olmadığını ileri sürmüştür. Sultan Abdülaziz ki ilk seyahati Mısır'adır, orada protokoldeki yeri itibariyle bu duruma da kani olmuştur. Bu gelişmeler Mısır'ın bilhassa Süveyş Kanalı'nın getirdiği krizden sonraki iflasını önleyemedi ve iflas İngiliz işgalini yarattı. Burada bir haksızlığı da tamir edelim. Hidiv İsmail Paşa (1830-91) İbrahim Paşa'nın oğlu ve Mehmed Ali Paşa'nın torunudur. Kahire'de doğdu ve orada gayet kaliteli bir Arapça eğitimi gördü. Sonra Paris'e yollandı. Avrupa dillerine ve kültürüne hâkim bir hükümdardı. Amcası Sait Paşa'nın halefi olarak 1863'ten itibaren Hidivlik tahtına oturdu. 1879'da da İngilizlerin baskısıyla Sultan II. Abdülhamid tarafından görevinden alındı. Onun zamanında borçlar 91 milyon İngiliz poundu'na yükselmiştir. Açılan okullar, kurulan matbaalar, Türkiye'den daha başarılı ve birbiriyle bütünlüğü olan demiryolu politikası ve sisteminin kurulması önemlidir. Hidiv İsmail'in sayesinde Mısır'ın burjuvazisi Türkiye'dekinden daha çok Batı'ya dönüktü. Bazı kurumların yani daha iyi talebe yetiştirdiğini belirtmek gerekir. Daha iyi talebe yetiştiremeyen kurumların başında askerî okulların geldiğini de söylemeliyiz. Türkiye İmparatorluğu'nun reformu o konuda rakipsizdi.

Mehmed Ali aslında bir nimettir ve bu dayanıklı hanedan, onun teşkil ettiği hanedan her şeye rağmen yüz yılı geçen bir hayata sahip olmuştur ve İngiltere'nin korkunç hâkimiyetine rağmen Hindistan yolunun korunması babında Mısır'ın hayatı açısından çok önemli bir devir başlatmış oldu. Mehmed Ali Paşa İsyanı bir isyan, bir hıyanet midir yoksa daha bağımsız bir idareyi, bir imparatorluğu kurmak özlemi midir? Doğrusu ikincisidir. 19. yüzyılda Mehmed Ali'nin Türk milliyetçiliği veya Osmanlı vatanperverliği gibi bir şey düşünmesini bekleyemeyiz. Fakat şartlar ne ona ne de onun haleflerine istediğini getirebilmiştir.

İngilizlerin, Mısır'ın hayatında nasıl bir rolü olacaktır? Birinci Cihan Harbi'ne girerken, İngilizler Osmanlı'nın savaşa gireceğini düşünemiyorlardı. 25 Haziran 1882 protokolüyle (Fransa, İtalya, Avusturya-Macaristan ve Almanya tarafından ortaya konan bu protokole göre) İngiltere'nin Mısır'a ani ve üstün bir müdahale getirmesine karşı çıkılacaktı. Ancak bu, İngiliz filousunun İskenderiye'yi bombalamasına mani olamamıştır. Sadece 2 ay sonra, 15 Eylül'de İngiltere Kahire'ye girdi.

Hidiv Tevfik ve eşi prenses Emine İlhami, son Hidiv Abbas Hilmi'nin annesi Hidivlik döneminin tipik yöneticileri olarak bilinir. Birinci harbe girdiğimiz vakit Abbas Hilmi Türkiye'yi tuttuğunu açıkça ortaya koymuştur ve Britanya bu yüzden onu tahttan etmiştir. Hidiv Abbas Hilmi'ye biz yeterince doğru davranamadık. Evvela Çubuklu'daki köşküne el konmak istendi. Bunu belediyeye vermeye mecbur oldu kurtarmak için. Ardından Varlık Vergisi'nde oldukça haksız bir uygulamayla onun adeta Köyceğiz'deki tesis ve arazilerine el kondu. Bunları da belirtmek bir borç olmalıdır.

1914'te İngilizler Hidiv Abbas Hilmi'yi tahttan indirdikten sonra amcası Sultan Hüseyin'i getirttiler. Fakat o hidivlere ve Türkiye'ye ihanet eder pozisyonda görülmek istemediği için çekildi ve Hidiv hanedanının Sultan Abdülhamid'in de deyimiyle en işe yaramaz adamı Fuat ki sarayda yaverdi, hidiv olarak değil kral unvanıyla tahta geçirildi ve kral ilan edildi. İngilizler onu doğrudan idare ederlerdi, yani ayrıntılı ve çok emir verirlerdi.

1914 Ağustosunda İngiltere Türk-Alman ittifakına hiç ciddi ve değerlendirici gözlerle bakmadı. Bu ancak İngiltere'de Mehmed Ali hanedanı tamamıyla işten ve etraftan uzaklaştırmak şeklinde bir anlayışla kaimdi. İngiltere dünyayı çok tanımıyordu. Ve küçümsediği sadece yanı başındaki Almanya değildi. Osmanlı İmparatorluğu ve Mısır'ı da anlamamıştır. Çok ilginç bir nokta Milne Cheetham'ın, yani Kitchener'in vekili olan Bri-

tanya temsilcisi Cheetham'ın direniş i olmasa, doğrudan Mısır'ı ilhak edeceklerdi. Hiç ş üphesiz ki Birinci Cihan Harbi'nden sonra Mısır'ı kim yönetti sorusunun yanıtı Britanya sefiri idi. Nitekim burada da bunu görmek mümkündür. Mesela Britanya Sefiri Sir Miles Lampson, Mısır'ı bir genel vali gibi idare ettiğini düşünüyordu. Mısır maliyesini ıslah etmekte ve gelirleri artırmakta önemli rolü olan Gorst bir ara, "Bütün Britanya İmparatorluğu içinde Mısır'daki başkonsolos kadar bağımsız hareket edebilen bir ajan olamaz," demiş. Peter Mansfield haklı olarak ilave ediyor: "Gorst, Mısır'ın Britanya İmparatorluğu'nun içinde olmadığını unuttuyor," diye. Ama ortam İngiliz memurlara gerçek hukuki statüyü unutturacak gibiydi.

Mısır Hanedanının Osmanlı Hayatına Etkisi

Hidiv hadenanı İstanbul'a gerçek anlamda Batı medeniyetini ve israfı getirmiştir çünkü arkalarında pamuk zenginliği vardır. Hiçbir Osmanlı sadrazamında, Mısırlı Hidiv hanedanına mensub prens ve prenseslerin köşkleri ve zenginliği görülemez. Mesela Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın torunlarından Said Halim Paşa İstanbul'daki yalılarıyla meşhurdur. Bebek'teki bugünkü Mısır Başkonsolosluğu ve Yeniköy'de maalesef yanan bina onun mülküdür. Said Halim Paşa'nın Arapça ve Farsçası da Türkçesi kadar mükemmeldir. İtalyanca ve Fransızca'yı da iyi bilip yazan biridir. Harbe girerken sadrazamımız oydu. Ama maalesef Almanya'yla savaşa girdiğimizi İttihatçılar kendisine anlatmadı. Yani hem adamları aramızda tutmaktan bir nevi onur duyuyoruz hem de kolayca dışlayabiliyoruz; İttihatçı milliyetperverliğinde, milliyetçiliğinde bu gibi tavırlar da olabilir. Bununla birlikte Hidivlerin de Devlet-i Aliyye'ye sadakatini –birkaçı hariç– ve bu kültüre hizmetlerini belirtmek gerekir. Hidivyal dönemin en büyük özelliğ i Mısır'ın hem kitap basımı bakımından hem sayısı bakımından Şark eserleri konusunda Türkçede İstanbul'la ciddi bir rekabet ve özendirici bir yapıda olmasıydı. Şu kadarını söy-

leyeyim ki Ebuzziya Tevfik Bey'in matbaası ortaya çıkana kadar Mısır'ın Bulak baskısı ayarında bir matbaa Türkiye'de yoktu. Mısır Hidivliği'nin arazisi, mülteci Türkler için de bir sığınma yeri olmuştur. İttihatçılar hem matbuat hem de yaşamak bakımından çok uzun bir süre Mısır'da toplandılar ve orada İngiliz protektorası ve işgali zamanında rahatça iş görebildiler.

Nasır ve Sonrasında Mısır'la İlişkiler

Mısır'ın son kralı Faruk'un askeri darbeyle tahttan indirildiği dönemde, Fuat Tugay Mısır'da büyükelçiydi. Eşi Emine Tugay, Mısır hanedanındandı. İlk başta bu tayin çok verimli oldu, çünkü Prenses Emine sadece Türkiye'de değil, gittiği her yerde görgüsü ve bilgisiyle sitayişle bahsedilen bir sefiyeydi. Malum sefiyelerin eşlerinin yanında temsil yetkisi vardır. Kendisinin istanbulinle, yani Hidiv hanedan erkeklerinin giydiği istanbulinle Kral Faruk'a itimatnamesini takdimi, fevkalade önemli bir gösteri, bir başarıydı. Maalesef darbeden sonra kendisini çekmekte çok gecikti Ankara. Başına geleceği bildiği için istemiş de bulundu büyükelçi fakat ağır davrandılar. Her Allah'ın günü hanedan üyelerine hakaret ediliyordu, bilhassa Cemal Abdülnasır tarafından. General Necip o kadar değildi. Prenses Emine için onur kırıcı şeyler yazılmıştı ki, Fuat Tugay artık bir eş olarak Abdülnasır'a çok soğuk ve sert davranmış, elini sıkmamış, "Ben centilmenlerin elini sıkarım," demiş. Bu ilişkileri adamakıllı kırdı. Maalesef dışişlerimizde o zaman Arap dünyasıyla ilişkilerde böyle bilgisizce, acemice hatalar vardı. Hatta sadece Cezayir politikası ve Filistin konusunda değil, onların da olmaması lazımdı ama böyle hatalar da yapılmıştır. Hiç şüphesiz ki Türkiye'nin yüksek zümresi açısından Mısır hanedanının önemli bir rolü var. Bunlar İstanbul'da eski kültürü devam ettiriyorlardı. Bugün, artık bu devir kapandı.

Kırım Savaşı

162 yıl önce Rusya'ya karşı, Osmanlı'yla birlikte Avrupa'nın büyük devletlerinin katıldığı Kırım Savaşı başladı. Rusya'nın Akdeniz'e inme hayalinin önüne geçmek isteyen İngiltere ve Fransa'nın askerleri İstanbul'da toplanıp Kırım'a çıktılar. Savaş, dünya tarihine sert çarpışmaların yanı sıra salgın hastalıklar ve savaşan tarafların mali iflasıyla damgasını vurdu.

1853 yılının Mayıs ayında Bâbüâli, Finlandiya genel valisi ve bahriye nazırı Rusya olağanüstü elçisi Alexandr Mençikov'un kaprisleriyle uğraşıyordu. Bizim resmi tarihlerimiz Mençikov'un tavırlarını çok fazla abartıyor. Hatta muasır tarihlerimizden biri, kendisinin av elbisesiyle sadrazamın önüne çıktığını söylüyor. Bu olayların hepsinin taranması lazım, çünkü Rusya ve Türkiye'nin 19. yüzyılda kendi içinde yaşayan iki devlet olduğu ve bunun bilhassa Berlin Kongresi'ne kadar devam ettiği çok açıktır. Berlin Kongresi'nden sonra Çar III. Alexandr ve Sultan II. Abdülhamid daha makul ve daha sulhsever bir politika güttüler. Protokole her zaman dikkat edilmiştir, çünkü bunlar büyük devletlerdi. Bir konunun üzerinde açıkça durmak lazım: Çar I. Nikola fevkalade mutaassıb, despot ama teşkilatçı bir çardır. XXIII. departmanı, yani resmen gizli polisi o kurmuştur. Tabii ki Rusya'da da önemli Müslüman ayaklanmaları bu dönemde olacaktır. En önemlisi, biliyorsunuz, Kafkaslar'daki Şeyh Şamil ayaklanmasıdır. Ondan sonra Rusya İmparatorluğu yıkılana kadar, bu tip bir direniş gö-

rülmeyecektir. I. Nikola'nın despot yönetiminin yanında, Türkiye imparatorluğuyla bir geçimsizliği vardı, çünkü Rusya'nın istikbalini denizlere inmekte görüyordu. Rusya tıkanıyordu ve denizlere açılmadan bunu yapamıyordu. Bütün yönetim bu ideale açıktır. Mesela iktisadi ve stratejik bir bakış açısı ile çar eski başkent Moskova'yla Petersburg'un arasını en seri şekilde dümdüz demiryolu hattıyla bağlamak için müthiş masrafa girdi. Buna karşılık Karadeniz'e olan kıyıların demiryolu bağlantıları zayıftı. Burada düşmanın girmesini önlemek bakımından bir stratejik çekinmenin söz konusu olduğu anlaşılıyor. Ama savaş başlayınca bu kötü ulaşım Rus ordularına pahalıya mal oldu.

Savaşın Giden Gerginlik Nasıl Başladı?

1848 ayaklanmaları Polonya ve Macaristan'da oldu. Bu ön planda Avusturya İmparatorluğu ve Metternich düzenine yöneliktir. Ama 1815 Viyana Kongresi'nden sonra kurulan mukaddes ittifak (Prusya, Avusturya, Rusya) içinde Rusya bu ayaklanmadan müthiş mutazarrır oldu, çünkü işin içinde Polonyalılar vardı. Ve Mareşal Paskeviç (o zamanlar generaldi) çok acımasız olduğundan bu işe memur edildi, çünkü Avusturya, Macar ve Polonya ayaklanmasıyla baş edemedi. Macaristan cumhuriyet ilan etmişti. Kanlı bir şekilde bastırıldı. Polonyalı ve Macar subaylar Osmanlı İmparatorluğu'na sığındı. Biz bunları Rusya ve Avusturya'ya iade etmedik. Bunların çoğu da başkomutan General Józef Bem (Murat Paşa) başta olmak üzere Müslümanlığa döndü. Bu Müslümanlık bir itikat meselesi, bir hidayetden çok adeta bir milli kimlik meselesi olarak düşünülmelidir. Nitekim içlerinde bulunan Nâzım Hikmet'in büyük dedesi Konstantin Borzecky (ki albaydı o zaman), Mustafa Celaleddin adını almıştır, sonra general olmuş ve mirliya rütbesiyle Karadağ Savaşı'nda şehit düşmüştür. *Les Turcs anciens et modernes* başlığıyla Türk milliyetçiliğinin deklarasyonlarından biri olarak sözü geçen denemeyi kaleme almıştır. Oğlu Ferik Hasan Enver

Paşa'nın da böyle bir çalışması vardır. Bu gelen subaylar bize çok müteşekkir kalmıştır. Bu civanmert davranıştan sonra İngiltere, Fransa kamuoyu bizi çok tutmuştur. Ve İngiliz kamuoyunda ve basınında Türkiye'nin dostları vardır. Meselâ David Urquhart vardır. Kafkaslar'ın Lawrence'ı diye bahsedilir kendisinden daha sonraları. Çok ilginç, Karl Marx ve Friedrich Engels vardır. Karl Marx Balkanlar'ın Rusya'ya karşı Türk süngüsü ile korunmasından söz eder. 19. yüzyıl Avrupası'nın namuslu münevverleridir bunlar.

Bu hava Çar I. Nikola'yı müthiş sinirlendirmektedir ve bizzat Tanzimat reformları, gayrimüslim milletlere verilen reyler, idaredeki ıslahat, Viyana sefiri olan Sadık Rifat Paşa'nın insan haklarından bahsetmesi, (şeriatın değil hukuk-u tabiiyenin artık tebaanın haklarını bundan sonra tayin edeceğinden söz etmesi çok önemlidir.

Çar I. Nikola Petersburg'da İngiltere sefirine, hasta adamın, mirasının paylaşılmasından söz ettiğinde, İngiltere'nin böyle bir teklifi ve tavrı ciddiye alması mümkün değildi. Zaten kendi imparatorluk ilkelerine uygun değildi bu. Ve bu gizli teklif anında bizim Osmanlı yönetimine bildirildi. Tabii Osmanlı idarecilerinin gazeteyle ilan edip, vaziyet alıp parlamentoda nutuk atacak hali yok ama ona göre bir politika takip edildi. Osmanlı İmparatorluğu, İngiliz taraftarlığı ve İngiliz dostluğuna dayanan politikasını yürüttü.

Rusya Bir Kambur Haline Geldi

Bu arada III. Napoleon'un Fransası aslında Reşit Paşa'ya, paşanın İngiliz taraftarlığı yüzünden çok kızgındır. Ama o taraf da teslim edildi. İngiltere'nin tek başına Rusya'ya karşı cihanın düzenini sağlamasının hoş olmayacağı, bu gelişmeden Fransa'nın hissesini alamayacağı kendisine telkin edildi. Bunun üzerine "tarih yapanlar" kervanına o da katıldı. Bu "tarihin yapılmasına geç kalacağım, payımı alamayacağım" korkusu, 1940'lara ka-

dar (aslında kendi içinde mantıklı bir dengesi olan) Mussolini İtalyası'nı bile çağırından çıkarmıştır. Mussolini lüzumsuz ve zamansız bir Alman dostluğuyla İtalya'yı, bir uçuruma doğru götürmüştür. Modern çağda bu araz sık sık olur. Tanzimatçılar bu tip megalomaniyi iyi teşhis eden büyük diplomatlardır. Nitekim III. Napolyon, Türk diplomatlarının, hasseten Sadrazam Reşit Paşa'nın kendisini bu kışkırtmayla harbe sokmasının ve ödediği ağır bedelin hiddetiyle onu Paris Kongresi'ne sokmayacaktır. İkinci bir neden, şüphesiz ki çok yaygındır. Rusya bir kambur haline gelmektedir. Yani büyüyen ilkel bir kuvvet görünümüyle çok Rus karşıtı bir hava vardır Batı basınında. Seyahatnamesinden gazete haberine kadar, fakat bu Rus karşıtı havada, büyüyen bir kuvvetin dehşeti söz konusudur. O nedenle "Türkiye üzerindeki, Karadeniz'deki yayılma emelleri sıcak denizlere yollar ve Balkanlar'a mutlaka sıçrar" diye bir korku vardır. Bu Balkan'daki Rus fobisi, yani daha ziyade Avrupalıların fobisi, 1878'den sonra geçecektir, çünkü Rusların kurtardığı Bulgaristan bile derhal onlara sırtını döndü ve Batı blokuna; Almanya ve Avusturya'ya yakınlaştı. Ama 1853'te durum ve tavır böyle değildi. Metternich'in ardından Schwarzenberg Avusturyası, Balkanlar'daki Rus emellerinden ciddi olarak endişe etmekteydi. Bütün ittifaka ve Ruslara yönelik bir dostluğa rağmen ihtiyatlıydı. Nitekim Avusturya, Kırım Savaşı'nda da Rusya'yı desteklememiştir, hatta öbür devletlerin de ittifakına katılsın mı katılmasın mı diye tereddüt geçirmiştir.

Zahiri, yani görünen kavga sebebi, zaten Mençikov'un da İstanbul'a gelme sebebi odur; "kiliseler sorunu"dur. Kudüs'teki Beytüllahim'deki kutsal yıldız çalınmıştır. "Bunu kim telafi edecek?" sorusuna, Katolik ve Ortodoks dünya arasındaki kavgaya cevap verdi ki haklıydı, çünkü mukaddes ülkenin, Filistin'in bekçisi oydu. Bunu Çar I. Nikola kabul edemedi, o Ortodokslar için 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması'ndan daha üstün bir protektora, yani himaye istiyordu. Bunu zaten ne Bâbıâli istiyor ne de Ortodokslar istiyorlardı aslında. Böyle anti Rus bir hava da söz konusuydu; fakat Suriye ve Filistin'de de Rusya bir

kilise kuruyor kendine. Kilisenin itikat olarak büyük Ortodoks Kilisesi'nden ayrı yanı yok ama teşkilat ve maliye olarak var ve bugün bile yerli Hristiyan Araplardan birtakım insanlar bu grubun içinde var. Rusya bölgeye yatırımlar yapıyor Hac için. Tıpkı bizim halife olarak, Müslüman ülkelerde yaptığımız gibi.

Serdar-ı Ekrem Ömer Paşa Öne Çıktı

Ültimeatomunu reddetmemiz üzerine, Rus heyeti ve sefareti Türkiye'yi terk etti. Rusya bugünkü Romanya'nın topraklarına, Boğdan'a girdi. Bu Avrupa'yı çok korkuttu. Ve çekilmenin gerçekleşmesi için Prusya ve Avusturya, "Uzlaşmaya gidin," dedi. Bu uzlaşmada Bâbîâli hiçbir şekilde Prusya ve Avusturya tarafına yüz vermedi. Zaten Prusya büyük devlet statüsünde değildi henüz. Anlaşılan İngiltere'yle çok iyi bağ kurulduğu ve Fransa da bir şekilde kazanıldığı için, Rusya'ya kayıtsız şartsız ve resmen çekilmeyi telkin ettiler. Bu arada Kırım Savaşı'nın bir yıldızı çıktı; Serdar-ı Ekrem Ömer Paşa (Michel Lattas). Avusturya tebaasıydı, 1848-49 mültecileri sonunda bize gelmişti ve o gelenlerle birlikte Müslüman olmuştu. Bu durumun bazı kitapların, mesela Paul Kerr gibi yazarların üzerinde durduğu gibi zorlama bir ihtidayla alakası yoktur. Tuna ordusu başkomutanı olarak Rusya'ya savaşı fiilen ilan etti, çünkü söylenilen zamanda çekilmediler.

Rusya Başkomutanı Prens Gorçakov'du. (Dışişleri Bakanı olan Aleksandr Gorçakov ile karıştırılmamalı) Gorçakov başkomutan olarak gerekeni yapamadı. İhtiyatlı bir komutandı. Bu savaşta da göreceksiniz; Türkler ve Ruslar savaşırken, her rütbeden generale kadar subaylar da ölür. Nitekim Silistre savunmasında bizim Müşir Musa Paşamızı şehit düşürdü, Rus tarafında Gorçakov'un halefi olan Mareşal Paskeviç yaralandı. Sayısız general ve subayın Rus tarafından da, bizim tarafımızdan da hayatlarını kaybettikleri, şehit düştikleri anlaşıyor.

Salgın Hastalıklar Etkili Oldu

Ama Kırım Savaşı boyunca muharibler arasında sadece çarpışmayla değil, aynı zamanda hastalıkla da büyük bir can kaybı yaşandı. Nitekim müttefik orduları başkomutanı İngiliz Mareşal Raglan da ilk yenilgiden sonraki o ağır ruh hali içinde koleradan öldü. Kırım Savaşı 70 bine yakın askerin öldüğü bir savaştır. Burada amansız bir harb düzeni vardır. Silahlar tekamül etmişti, fakat sağlık hizmeti düzeni hiç gelişmemiştir. 1859 Solferino Savaşı'nda da (Avusturya ve temelde Fransa ve İtalya arasında yapılan) aynı durum yaşandığı için savaş alanında yaralıların feci durumunu gören Henry Dunant, Kızılhaç teşkilatını kurmuştur. 19. yüzyılın böyle çelişkileri vardır. Bizim Selimiye asker kışlası ve oradaki sözde hastane berbat vaziyetteydi. Kendisi hakkında ileri geri çok kötü şeyler de, çok menfi yorumlar da yapılmasına rağmen, Florance Nightingale, zengin bir İngiliz ailenin Floransa'da doğan kızıdır. Hiç öyle sıradan biri değildir. 19. yüzyıl için çok iyi bir kadın eğitimi vardır, Yunanca, Latince, İngilizce, Fransızcanın yanında İtalyanca da bilirdi. Maiyyetindeki hemşire takımıyla burada harikalar yarattı. Ve gerçek anlamda Selimiye Kışlası Karadeniz'in kuzeyinden nakledilen yaralıların tedavi edildiği ve ölüm oranının düştüğü bir yer oldu. Kırım Savaşı'nın ilk neticesi budur.

Osmanlı ve Rus Maliyesi İflas Etti

İkinci neticesi, Osmanlı İmparatorluğu'nun maliyesini iflas ettiren bir savaştır. 20 yıl sonra moratoryum ilan edildi ve 30 yıla yakın bir süre sonra Duyun-u Umumiye kurulacaktır. Osmanlı maliyesini iflas ettiren Dolmabahçe Sarayı'nın inşası değildir, Kırım Savaşı'dır. Rusya ile yapılan savaşlar Rus maliyesini de iflasa sürüklemiştir. Nitekim Kırım Savaşı sonunda devlet Dumasının açıkça tekrarladığı şudur: "Biz Batı Avrupa'dan hem daha fakir hem daha güçsüzüz." Bu hali Rusya da anla-

muştır, Avrupa da anlamıştır. Bundan sonra Rusya'nın konumu değişik olacaktır. Ve iki tarafın diplomatları maalesef bu savaşta olduğu gibi 1877-78 Savaşı'nda da diplomatça ve mutedil davranamadılar. Mesela Dışişleri Bakanı Aleksandr Gorçakov 1878'de Berlin Kongresi'nde kendisinin, politikasının hâkim olamadığını, "Bu kadar asker ve para bir hiç uğruna," diye ifade etmişti. Yine Petersburg üzerinde çok etkin olmamakla birlikte, savaş öncesinde de İstanbul'da İgnatiev, beceriksiz ve gürültücü bir diplomat olarak faaliyet gösterdi.

Kırım Savaşı'nın başlangıcı, sebeplerinin ne olduğu ve niçin başlandığı, açık izah edilemiyor bugün. Bir yerde Birinci Cihan Harbi gibi. Bu kadar kalabalık sayıda ordular, o devir için dahi yüksek bu kadar mühimmat, bu kadar para, bu kadar insan hayatı o devir için bile niye tüketildi, bunu tayin etmek çok zordur. Bazen devrin havasına girmek lazım. İngiltere İmparatorluğu için Akdeniz ve Hindistan yolu çok önemlidir. Küçük İtalya ki, Piyemonte Krallığı 20 bine yakın asker yolluyor. Bu tutum tamamıyla kendini beynelmilel alanda göstermek, Kont Cavour politikasının gereği ve İtalya'yı geleceğin büyük devletleri arasında söz sahibi yapmak için bir girişim. Kont Cavour sonraki İtalya Başbakanı Crispi gibi bir megaloman değil belki, ama onun da kendisine göre gerekli bir megalomanisiydi bu. Avusturya tedbirli davranmıştır ama III. Napolyon'un durumunu zaten izah ettik. Dolayısıyla savaş başlamıştır. Osmanlı ordusunun Balkanlar'da, Silistre'de, Eflak-Boğdan'da gösterdiği başarılarından çok sonra, ancak ekim ayında müttefik kuvvetler Kırım'a çıkıyor. İlk büyük savaşlar da burada, Fransızlar çok etkin oluyor. Sivastopol'un düşüşü kolay değil. Bugünkü coğrafyaya baktığınız zaman, diyelim derin Haliç'e, Sivastopol'da (yani bizim eski Kırım Hanlığı'nda Akyar) ve kıyılara çıkmak mümkün fakat tepedeki müstahkem kalelerde tutunmak çok zor. Nitekim aylarca ve aylarca süren savaştan sonra, 1855 yılında Malakoff Savaşı ki Fransızlar yine burada Dük Patrice de Mac-Mahon gibi çok etkili bir komutanla önemli zafer kazandılar. Rusya ön cephe teslim oldu sayılır. Öte taraftan da İngiltere, kuzeyde Pe-

tersburg ve Kronstadt donanma üssünü sıkıştırmıştır. Rusya'nın savaştaki feci durumunu en güzel tarif edeni soracak olursak, topçu zabiti genç Lev Tolstoy'un *Sivastopol 1853* adlı eserini okumamız gerekiyor. Bunu çariçe ve saray erkanı da okudukları zaman dehşete kapılmışlardır. Fakat Rusya'da hiçbir zümre ve Rusya'nın kendisi, kendini savaş suçlusu olarak görmedi. Orada bir Batı düşmanlığı ayyuka çıktı. "Rusya aldatılmıştır. Onu ezmek için Müslümanların başındaki Türklerle bile ittifaktan çekinmemektedirler. Rusya'nın kaderi budur" Rusya'da bu Batı düşmanı hava hâkimdir, Kırım Savaşı budur.

Bazı tedbirler alındı. Demiryolu sisteminin iptidailiği, asker sevkindeki zorluklar dolayısıyla demiryolu yapıldı. Yani Kırım'da Kefe'den başlayarak Odessa'ya bütün Karadeniz limanlarına demiryolları tamamlandı. Vakıa Kırım'ın bazı bataklıklarının kurutulup üzerine köprüler yapılması, bir kısım yolların tesviyesi, hatta belirli mesafelerde raylı sistemin döşenmesi gibi olağanüstü çalışmalar Kırım Savaşı'ndaki çıkarma dolayısıyla müttefik askerlerin yarımada bırakıldığı öncü teknik mi rastır. Ve savaşın sonunda Avrupa devletlerinin ısrarıyla, fiilen Berlin Kongresi'ne kadar devam etmiş olan bir tersane ve askeri donanma, yani bahriye bulundurmama zorunluluğu kondu Rusya'ya da Türkiye'ye de; gerçi Türkiye için bu çok şey ifade etmiyor. Çünkü biz Boğazların ve İstanbul'un yanındayız ama Rusya için çok nahoş bir durumdu. Nitekim bu hükmü Berlin'de değiştireceklerdir. Gerekçe olarak da şu gösterildi, savaşın asıl başlama sebebi Nahimov'un 30 Kasım 1853 günü Sinop'taki küçük ve eskimiş de olsa, Osmanlı donanmasına yaptığı ani baskın ve mürettebatın yarısının şehit edilmesi. Nahimov'un bu baskını ona Rusya tarihinde büyük bir amiral unvanı da kazandırdı.

Türk Tarafı Teçhizat Bakımından Üstündü

Savaş çıktığı zaman bir başka gerçek de ortaya çıktı, Osmanlı ordusu yapılan askeri reformların meyvasını toplama-

ya başlamıştır. Kurmay eğitimine erkenden geçilmesi, harb okulundan yetişen subayların komuta niteliğinin üstünlüğü, 1848-49 Polonya-Macar mültecilerinin yaptıkları katkılar ve imparatorlukta savaş sanayinin kurulmuş olması dolayısıyla, teçhizat ve giyim bakımından Osmanlı orduları daha üstündü. Doğu cephesindeyse Abdülkerim Nadir Paşa gibi eski komutanlar vardı. Burada teçhizat da çok iyi değildi. Onun için Doğu cephesinde savaş, zaman zaman çok aleyhimizde gelişmiştir. Bu bölgede Karş savunması çok kahramanca bir savunmaydı, çünkü o zamanki Kars'a mühimmatın ulaşması mümkün değildi. Buna rağmen kalenin içinde millet ot dahi yiyerek kendini savunmuş ve zor teslim olmuştur. Fakat netice itibariyle Rusya bu savaşta bir şeyi anlamıştır ki Osmanlı İmparatorluğu'yla, Türklerle savaş çok kolay bir iş değildir. Nitekim o yüzden de hatırlayacaksınız 1877-78 Savaşı (93 Harbi) çıkmadan evvel, çar ilk andaki aşırı taleplerinden taviz vermek zorunda kalmıştır.

Fakat o zaman Türk tarafı sıfır taviz vermek istediğinden aynı psikolojiyle o zaman da savaşa girdiler. Bu önemli bir yapılanmadır. Kırım Savaşı'nda Anadolulu-Rumelili gençlerimizin yanında Batı Avrupalıların da ölmesi veya yaralanmasını, Selimiye Kışlası'na nakledilmesini herkes görüyor ki, Hristiyan dünyaya karşı bir gönül yumuşaması başladığı açıktır. Bu çok önemlidir ve bundan sonraki gelişmeleri bize anlatır. Nitekim Türkiye, Paris Kongresi'ne girmeden evvel, Islahat Fermanı'nı yayımladı, bu Mehmed Emin Ali Paşa ve Cevdet Paşa bunu tenkit ettiler. Ama muhtemelen iktidarda olsalar, kendileri de aynı şeyi yapacaktı. Osmanlı İmparatorluğu'nda askerlerin yanında çok iyi başarılı bir diplomat grubu faaliyet göstermiştir. Bilmek lazım ki, Tanzimat bürokrasisi iyi bir diplomasi geleneği yaratmış ve eskiyi de devam ettirmiştir. Nitekim Paris Kongresi'nin sonunda da Avrupa büyük devletler ailesine girilmiştir.

Rusya Kırımlıları Yeniden Cezalandırdı

1783'te Çariçe Katerina ve orduları, Kırım'ın işgalini tamamladılar. Yerli halk o zamandan beri göç etmekteydi. Tam 70 yıl sonra, Kırım'a müttefik orduları ve asıl önemlisi, Ömer Paşa komutasındaki Türk ordularının çıkışı onlar için önemli, mutlu bir olay olarak görüldü. Müslümanların yaptığı işbirliği, hiç şüphesiz ki Paris Antlaşması'ndan sonra Rusya tarafından cezalandırılacaktır. Göç artmıştır. Bugünkü Romanya'nın Dobruca bölgesi, Kırımlıların, Şeyh Şamil'den sonra da Kafkaslıların göçüyle doldu. Müslümanlarla birlikte Yahudiler de Kırım'ı terk ettiler. Gelen orduları karşılamaları ve işbirliklerinin toleransla karşılanması Rusya açısından mümkün değildi.

Kars Çar'ın Şehriyken

Kars, 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi sonrasında 40 yıl Rus idaresi altında kaldı. Çar yönetiminde, Rus devlet ve toplum hayatının temeli olan ahaliyi toplumsal sınıflara ayırma ve imtiyazlarını belirleme sistemi Kars'ta da uygulandı.

1878 Berlin Kongresi, gerek Avrupa güçler dengesinde, gerekse Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak kompozisyonu ve etnik yapısında önemli değişimler meydana getirerek kapandı. Osmanlı İmparatorluğu artık bir Slav imparatorluğu olmadığı gibi, stratejik noktaların ve Türk nüfusunun bir kısmını da kaybedecekti.

İmparatorluğun üç önemli parçası üç büyük devletin geçici idaresine bırakılmıştı. Bu yerlerin ikisi Osmanlı Devleti'ne bir daha geri verilmedi. Fakat bu üç bölgenin (Bosna-Hersek, Kıbrıs Adası) yeni idare ile bütünleşmeleri önemli sorunlar yaratmıştı. Bosna'nın Avusturya tarafından işgali, yerli Müslüman ahalinin tepkisi ve silahlı direnişiyle karşılaştı. Bu zümreler toprak üzerindeki hâkimiyetlerini kaybetmekten ve yeni idarenin diğer etnik gruplarla birlikte, kendilerine karşı bir baskı politikası uygulamasından çekiniyorlardı. Bosna-Hersek, Avusturya-Macaristan monarşisi tarafından çifte taç adına yönetildiğinden; imparatorluk Avusturya memurları gayrimüslim unsurların, Macar krallık memurları ise Müslüman unsurun tarafını tuttu. İmparatorluk bürokrasisinin çatışmalar içindeki unsurları bu bölgede karşı karşıya idi ve barut fıçısını tutuşturan ateş, Birin-

ci Cihan Harbi'nin çıkmasına da zahiren sebep olmuştur. Kıbrıs Adası'nın İngiltere idaresindeki sorunları ise günümüze dek uzanan önemdedir. Bu iki bölgenin bu açıdan incelenmesi bu çalışmanın konusu olmadığı gibi yerli ve yabancı literatürde ele alınmıştır. Burada üzerinde durmak istediğimiz ve literatürde işlenmeyen konu ise Kars'ın Çarlık Rusyası idaresinde geçirdiği 40 yıllık dönemdir. Üstelik bu bölgenin Birinci Harb'in sonunda (Brest-Litovsk Antlaşması) tekrar Türk idaresine geçmesi, 40 yıllık dönemin yapısını iyice araştırmamızı gerektiriyor. Kars ekonomik yönden Osmanlı İmparatorluğu ile bütünleşmediği gibi, işgalden sonra Çarlık Rusyası'nın ancak belirgin bir bölümü (Güney Kafkasya) ile bütünlük sağlayabilmiştir. Bu niteliği ile Kars bölgesi, modernleşme temeli ve dereceleri birbirinden farklı da olsa; geleneksel düzenin içinden henüz çıkmakta olan iki imparatorluğun tipik bir uç bölgesi (*periphery*) olarak, çeşitli yapısal sorunlar içinde idi. Son yüzyıl içinde vilayetin geçirdiği değişimler, bu nedenle bir dönem için gelişme, bir dönemde için de çöküntü olarak nitelendirilebilir.

Daha Türk-Rus Harbi devam ederken Osmanlı İmparatorluğu Kafkasya eteklerindeki son toprağını da, 23 Ekim 1876'da Çar ordusunun Kars Sancağı, Ardahan, Oltu ve Batum'u istila etmesi ile kaybetmişti. Kars sancağı Çarlık Rusyası yönetimine geçince, Kafkasya genel valiliğine bir *oblast* (vilayet) olarak katılmıştır. Kafkasya kıtasının başkenti Tiflis'tir. Kars'ın Osmanlı dönemine göre sınırları büyütülmüştür.

Oltu ve Ardahan Kars'a Bağlandı

Kafkasya Genel Valiliği, Çarlık niyabetidir. Ekseri Çar hanedanı üyelerinden biri veya eski Rusya hanedanlarından birine mensub bir yüksek rütbeli komutan bu göreve atanırdı. (Örneğin 1898'de genel vali bir sürü unvanı olan General Knez Grigoriy Sergeyeviç Galitzin'di.) Genel valilik birçok *guberniya*'lar (vilayet) ve *oblast*'lardan (2. derece bölge) meydana gelmektey-

di. *Guberniya*'lar Tiflis, Kutayis, Yelizavetpol (Gence), Bakû, Erivan, Çernomorsk, Stavropol'dür. Batum ve Artvin *oblast*ları Tiflis *guberniyası*na bağlanmışken, Kars sancağı genişletilmiş ve Kuban, Tersk ve Dağıstan gibi doğrudan genel valiliğe bağlı bir *oblast* haline getirilmişti. Sancak Osmanlı yönetiminde iken; Merkez Kars, Şureğul, Zaroşad, Kağızman kazalarından meydana geliyordu ve Erzurum vilayetine bağlı idi. Çarlık yönetimine geçince komşu Oltu ve Ardahan kazaları Kars'a bağlandı. Böylece Kars *oblastı*; Kars, Kağızman, Ardahan, Oltu olmak üzere dört ana *okrug*'dan (kaza) meydana gelmektedir.

Çar Rusyası'nın Kars bölgesi ile ilişkileri erkenden başlar. İşgalden önce Kars'ta, Erzurum'daki Rusya Konsolosluğu'na bağlı bir konsolosluk memuru vardı. Bu her türlü ilişkinin gittikçe yoğunlaştığını gösterir. Kars'ta Kafkaslar ile ticaret yoğunlaşıyordu. Aynı yıllarda Osmanlı yönetimi bu nedenle, burada altı üye ve bir reisten müteşekkil bir ticaret mahkemesi de kurmuştur. Osmanlı Karsı'nda ulaşımın kötülüğüne rağmen telgraf ve posta sistemi tamamlanmış idi.

Çar yönetiminden sonra Kars'ta geleneksel devlet ve toplum nitelikleri belirgin ölçüde devam etmiştir. Tedavülde Rus parası ile Türk ve İran paraları da vardı. Ölçü birimi olarak Ruslarınkinin yanında Osmanlı ölçüleri de kullanılmış; arazi işletme ve mülkiyet sistemleri eski temel ve yasalar üzerinde devam etmiştir. Hatta Kars'la birlikte Batum ve Artvin'de de bu durumun devam ettiği görülüyor. Bu uygulama Rusya İmparatorluğu'nun her tarafında görülen farklılıklardan biridir ve "parçala, hükmet" siyasetinden çok, modernleşmesini tamamlayamamış bir imparatorluktaki mevzuat çeşitliliğinden, uyumsuzluğundan ve yönetimin kısmî güçsüzlüğünden ileri gelmektedir.

Aristokrasi ve Ruhban Sınıfı Oluştur

Çar yönetimine geçildikten sonra, Rus devlet ve toplum hayatının temeli olan, ahaliyi toplumsal sınıflara ayırma ve im-

tiyazlarını belirleme sistemi Kars vilayetinde de uygulanmıştır. Böylece biçimsel düzeyde bir aristokrasi, ruhban vs. sınıf yaratılmıştır. Ahali; zadegan (*dvoryanstva*), ruhban (*duhavenstva*), kentliler (*gorodnii soslovii*), köylüler (*krestyanstva*) diye dört ana zümreye ve kazaklar (hür köylü sayılıyorlar, askeri bir güçtü), ecnebler gibi istisnai grublara ayrılmıştır. Ermeni çağdaş tarihçi Hagopyan, 1900’lerde Kars yöresinde bu sınıflara girenlerin sayısını şöyle veriyor. Zadegan 2089 (759’u Rus), ruhban 1332 (1163’ü Hıristiyan), tüccar 241, şehirli 15.871, köylü 243.839, zanaatkâr 4346. Çevre eyaletlerinde uygulanan bu sosyal düzenleme, özellikle Çar yönetiminin sınıf esasına dayalı parçala-hükmet politikasına uygundur. Benzer uygulamalar Avusturya-Macaristan ve klâsik Osmanlı İmparatorluğu’nun bazı çevre vilayetlerinde de gözlenebilir. Otokratik Çar yönetimi bu sayede belirgin kontrol yeteneği elde etmektedir. Nitekim Osmanlı döneminde geçişkenliği yüksek olan ve billurlaşamayan din adamları zümresi de imtiyazlı, kapalı bir kast haline getirilmiştir. Osmanlı döneminde toprak sahipleri ve köylüler fiilen billurlaşan iki sınıf idiler. Rusya yönetimi bu zümreleri dvoryan (zadegan) ve köylü diye ayrıma tabi tutmakla eski düzeni hukuki ve resmi bir hale getirmekten ötede bir değişiklik yapmış sayılmaz. Ancak yeni yönetim dinsel feodal bir zümre daha yaratmıştı.

Bu yeni kastın kapalılığı, Çar yönetiminin etkin bir nüfuz grubunu kontrolü altında tutmasını sağlamıştır. Nihayet bütün geleneksel imparatorluklarda görülen ahaliyi dinsel sınıflara ayırma sistemi de bu ilkinin tamamlamaktadır. Ahali resmen, Pravoslavnie (Ortodoks), Ermeni Gregoryan, Ermeni Katolik, Protestan, Yahudi, Müslüman gibi aynı statüde dinsel cemaatlere ayrılmıştır.

Kolonizasyonda Büyük Artış Oldu

1876 Osmanlı nüfus sayımına göre Kars sancağının ve işgalden sonra buraya katılacak olan Oltu ve Ardahan’ın erkek nüfus miktarı toplam 39.257 idi.

Buna göre erkek nüfusun yaklaşık iki misli olan 80 binin (çocuk ve yazılmayanların) ilavesi ile nüfus 100 binin üstündedir. Bölgede Ermeniler en kalabalık Hristiyan grubdu. Az miktarda başka gruplar da vardı. Ancak tek gayrimüslim cemaat örgütü Ermenilerindi.

İşgalden sonra eski Kars sancağına katılan Oltu ve Ardahan'la birlikte bölgenin nüfusuna göz attığımızda büyük değişme görülüyor. İşgalden 20 yıl sonra yapılan 1897 nüfus sayımına göre Kars sancağının nüfusu, 162.723'ü erkek ve 129.775'i kadın olmak üzere 292.498'dir. Kolonizasyonun önemli bir artış kaydettiği anlaşıyor. Özellikle bir sınır bölgesinde yeni etnik unsurların böylesine artış kaydetmesi; iktisadi gelişmeden çok, III. Aleksandr devrinde Rusya'nın bütün çevre vilayetlerinde görülen kısmi Slavlaştırma ve kolonizasyon politikasının sonucudur.

Osmanlı dönemine göre Türkçe konuşan grub hayli azalmış, yarıya düşmüştür. Bu eksilmede göç olayı çok etkin olmuştur. Bazen bütün bir kabilenin yerini yurdunu terk ettiği görülüyor. Örneğin Cicim bölgesinden kalkan bir kısım Karapapak Türkmenleri, Anadolu'da Adana, Trabzon, Amasya yörelerine dağınık olarak yerleştirilmiştir. Bu da Osmanlı iskân politikasının bir özelliği idi. Kars'ta da Türk nüfusu bu nedenle işgalden sonra ilk elde önemli bir azalma gösteriyor (takriben 70.000 kadar). Bununla beraber bu durum bütün otantik etnik unsurlar için söz konusudur. Özellikle Ermeni nüfusu, cemaatin beklentilerinin tersine Rus yönetiminde önemli bir artış kaydetmemiştir. Yoğun kolonizasyon dolayısıyla Kars vilayetinde bambaşka bir etnik nüfus kompozisyonu ortaya çıkmıştır. Bu konuda General Frankini'nin verdiği bir proje bu görüşü destekliyor ve Candan Badem'in yeni kitabında yer alıyor. Eskiden olduğu gibi yeni dönemde de ahali dinsel cemaatlara ayrılmıştır. Bu arada İslâmlar da Şîî, Sünni diye iki ayrı toplum halinde örgütlenmişlerdir. Asrın sonunda gayrimüslim nüfus toplamı 100.898 olduğu halde, Müslüman nüfus halen 123.418 ile en kalabalık bölümü meydana getirmektedir. Bununla beraber Müslüman cemaatin başına örgütlü bir ruhban sınıfı yerleş-

tirilerek, yeni bir uygulama ve kontrol sistemi geliştirilmiştir. Kars'ta ve bütün Kafkasya'da Türkçe dil grubundaki lehçeleri konuşanlar kalabalık ve önde gelen bir grubdu. Türkçe öncelikle Müslümanlar ve sonra diğer gruplar arasında bir *lingua franca* idi. Babil Kulesi'ni andıran Kafkasya'da Türkçe, yönetim ve anlaşmada önemli yerini korumuştur.

Kars Garnizon Kentlerden Biri

Osmanlı döneminden sonra, Çarlık yönetimindeki Kars'ın önemli bir sınai gelişme aşamasına girmesini beklemek mümkün değildir. 1890'lardan itibaren Rusya'da endüstri kapitalizmi hızla gelişmeye başlamış, özellikle Bakû petrollerinin işletmeye açılmış olması Güney Kafkasya'da da bu dönemde kapitalist üretim ilişkilerini geliştirmiştir. Bununla beraber üretimin tek yönlü yapısı periferilerde Kars'ta sanayiden çok tarımda modernleşmeyi sağlamıştır. Sanayi manüfaktür düzeyinde, daha çok gıda maddeleri ile zaruri ihtiyaçları karşılamaya yönelik bazı küçük işletmeler halinde gelişmiştir.

Buna rağmen sınai kapitalizm ve proleterya tabakasının doğması gibi bir sonuç henüz olamazdı. Daha çok ev imalatı ve küçük işyerleri hâkimdir. Tabii bu faaliyetlerin tümünün bu hacimde olmadığı açıktır. Burada bildirilen ancak vergi konusu olan işyerlerinin sayısıdır. Bunun yanı başında ayçiçeği ekimi nebatî yağcılığı geliştirmiştir. Kars'ta bu dönemde tütün ekimine de geçildiğinden, birkaç sigara imalathanesi vardır. Ancak Kafkasya'daki Tiflis, Erivan gibi tütüncülük merkezleri ile karşılaştırılamayacak kadar düşük bir üretim vardır. Endüstriye yönelik madenler işletilmiyordu. Bölgede arsenik, amiyant ve bakır cevheri olduğu halde bunlar işletilmemiştir. Ancak alçı, kireç ocakları ve civarın iyi kalite kili, tuğla ocaklarında kullanılmaya başlamıştır. Bir de tuz yatağı işletiliyordu. Kars bölgesi bu dönemde Kafkas pazarına yönelik üretime girmişse de, Çar yönetiminin son gününe kadar kentsel üretim zenaatlar seviyesinde kalmıştır.

Kars kentinin ve diğer çevre merkezlerin 1878'den sonraki gelişimini yönlendiren asıl neden askeri amaçlardır. Bu kentlerin hepsi garnizon merkezleri idi. Nitekim kalenin dibindeki eski Kars kenti feodal dokusu ile aynen bırakılmış, Kars Çayı'nın kuzeyine geçilerek, orada radyal kesişen caddeler ve modern binalarla yepyeni bir garnizon şehir kurulmuştur. Bu eğilim Kafkasya'nın diğer merkezlerinde, örneğin Tiflis'te de görülüyor. İlginçtir ki Osmanlı ordugâh merkezi de aynı yerde idi (hatta Gazi A. Muhtar Paşa'nın konağı daha önceden burada yapılmıştı ve mimari yönden de benzerlik gösteriyor). Bu modern kentin binalarında Orta Rusya ve Avrupa mimari üslûbu bulunmakla birlikte, yerli taş işçiliğinin de katkısı büyüktür. Garnizon kentlerin, eski kenti geleneksel dokusuyla bırakıp ayrı bir yere kurulması seçimi bu çağda genel bir eğilimdi. Örneğin Avusturya-Macaristan döneminde Saraybosna'da aynı oluşum gözleniyor. Kentsel yerleşmedeki bu değişim yanında, kırsal bölgede de yeni merkezler kuruluyor ve yerleşmeler görülüyordu. Bütün bunlara rağmen, Çarlığın kötü idaresi, bürokrasisi ve üretimdeki verim düşüklüğü gibi nedenlerle kentsel nüfus yeterince büyüyememiştir. Tarımda kapitalizme geçiş, devamlı hareket halinde seyyar bir işgücü yaratmıştı. Bu gelişme de, istikrarsızlığı güçlü bir tarım proleteryasının doğuşunu engellemiştir. Kentlerde daha çok ordu mensubları ve memurların hâkim grub olduğu görülüyor. Zenaatçılar 1897 ve 1907 arasında iki misli artmıştır. Ermeniler kırdan kente en çok göç eden grubdur. Buna rağmen Ermeni nüfusunun da büyük çoğunluğu çiftçilik ve çobanlık yaparak geçiniyordu.

Sanayiden Çok Tarım Gelişti

Tarım ve hayvancılık 1878'den sonra da Kars bölgesinin başlıca ekonomik faaliyeti idi. Yeni idare Osmanlı toprak sistemini temelde aynı bırakmış ve mülkiyet biçimindeki gelişmeler de eski düzenin gelişimini izlemiştir. Şöyle ki, Kars vilayeti ile

birlikte Tiflis vilayetine bağlanan Artvin ve Batum'da da a'sar vergisi alınmaya devam edilmiştir. Temmuz 1887'den beri bu vergi resmen kanunlaşmıştır. Ayrıca toprak sahibine "bayramlık" diye bir vergi daha verilirdi. Gene arazi mülkiyet ve kulanımında da 1858 Osmanlı Arazi Kanunnamesi'nin getirdiği esaslar, Çar Rusyası'nın toprak sistemi ve mülkiyet düzeni ile oldukça bağdaştırılmıştır.

Böylece, vakıf topraklar aynen kalıyordu. Yalnız bu topraklar şimdi kast haline getirilen bir ruhban sınıfının mülkü haline geldi. Mülk arazi, tapulu şahsi mülk olarak, arazi-i emiriye de gene aynı adla kullananın mülkiyetine bırakılıyordu. Bu iki tip arazinin hukuki statüsü Osmanlı devrinde farklı idi ama fiiliyatta o zaman da bunlar nüfuzlu bir zümrenin tasarrufu altında idi. Bunların adları muhafaza edildiği halde, tapu ve koçan sahibi olanların mülkü addedildi. Böylece, Osmanlı memleketlerinde Tanzimat'tan sonra başlayan özel mülkleştirme süreci, Kars'ta Çar yönetimi tarafından hızla ve aslına sadık bir şekilde gerçekleştirilmiştir. Kars vilayetinin tarım ürünlerini belirleyen son Osmanlı istatistiğine göre buğday, arpa, bölgede yetişen başlıca hububat cinsidir. Az miktarda mercimek ve baklagiller, lahana gibi zerzevat, kavun-karpuz, elma, üzüm, vişne gibi meyveler yetiştirilmektedir. Tütün, birçok sebze cinsi, pirinç ve patates gibi kültür bitkilerinin ise bu dönemde tarımı yapılmamakta idi. 1878'den sonra tarımdaki modernleşme bazı kültür bitkilerinin tarımının da yapılmasına neden oldu. Buğday ve çavdar tarımı verim artışı sağladı. Yulaf ve darı ekildi. Mısır, patates ve pirinç gibi kültür bitkilerinin ekimine ve yağcılık için ayçiçeği yetiştirilmesine başlandı. Bu ürünlerin bazılarının ekimi ister istemez tarım teknolojisinde değişmeyi ve yardımcı işgücünü gerekli kılıyordu. Üstelik ayçiçeği, pirinç, patates, yulaf gibi ürünler hayvancılık ve pazar ekonomisinin taleplerine yönelme sonucu ekilmeye ve yetiştirilmeye başlandı. Nihayet tarımdaki bu gelişme, hayvancılıkta teknolojik yeniliği, yani tarımda işgücü olarak kullanılan hayvan cinslerinin ıslahını da birlikte getirdi.

Kars'a Özgü Kadana: Malakan Atı

Çarlık yönetiminin denebilir ki, bölgeye önemli bir katkısı hayvancılık ve tarımsal teknoloji alanında olmuştur. Çiğ veya nadas araziye ekime açmak için Kars'ta yaygın olarak at ve ağır pulluk kullanılmaya başlamıştır. 1884-1913 arası ekilebilir arazi 2 misli, tarım nüfusu 4 misli artmıştır. Burada kullanılan atlar, yerli cins cılız atlar olmayıp, ilginç bir melez ırk olan ve halkın malakan atı tabir ettikleri kadanalardır. İkinci Dünya Savaşı'na kadar at Türkiye'de bir "vasıta-i harb" olarak telakki edilmiş, tarımda kullanılacak güçlü, adaleli ırklar geliştirilmemiştir. Kars bu konuda işgal dönemi boyunca istisna teşkil eder. Kars'a özgü bir kadana cinsi olan malakan atı, menşesinde Avrupa'nın ardene, perşeron (*percheron*), breton ve clydesdale ve beljik gibi soğukkanlı kadana cinslerinin kanını taşır. Bunların Rusya'da orlof ve bituyik cinsleriyle karışmasından sonra ortaya çıkan cins, Kars'taki yerli cinslerle melezleştirilerek ortaya malakan atı çıkmıştır.

Kars'ta sütçülük bu dönemde gelişmiştir. Zavod ineği veya malakan ineği denen melez ırktan bir hayvan yaygın tür haline gelmiştir. Bu inek, denenen damızlık cinslerinden birinin, muhtemelen Danimarka kırmızısının yerli cinslerle karışımından meydana gelmiştir.

Bu bölgelerde Rusya idaresinde hayvancılıktaki gelişmeler sonradan duraklamış ve geliştirilen cinsler dejenere olup yok olmuştur. Eğitim ve sanayide önemli gelişmeler görülüyor. Ulaşım sisteminin farklılığı Kars'ın Cumhuriyet döneminde Türk anavatanına bütünleşmesini fevkalade güçleştirmiştir.

İmparatorluk sistemi içinde, evvelce belirlenen bir mekân düzeninin yıkılması nedeniyle benzer olaylar çok olmuştur. Osmanlı, Avusturya imparatorluklarının yıkılıp, milli devletlerin doğması bu tür sorunları yarattı ve birçok kentler ve bölgeler aynı şekilde yıkıma girdi. Birinci Cihan Harbi'nden sonra Trieste Limanı, 1912'den sonra hinterlandı ile ilişkileri sarsılan Selânik

veya limanları ile ilişkilerini kaybeden Zagreb, Slovenya'da Ljubljana (Leibach) gibi kent ve bölgeler buna örnektir. Lübnan ekonomisi, milli devletlerin doğuşu ve mekândaki bölünmeler dolayısıyla er geç bugünkü durumuna gelecekti. Eğer İzmir, 1919'dan sonra Anadolu kıtasından kopsa idi, benzer bir çöküntüye uğrayacaktı. Böyle bir durumda aynı sonuç, İzmir'in artülkesini oluşturan bölge için de söz konusu olacaktı.

Kars, 93 Harbi'nde Rus Kuvvetleri Tarafından İşgal Edildi

93 Harbi'nde Doğu cephesinde Osmanlı ordusuna Ahmet Muhtar Paşa komuta etmişti. Rus ordusunun başında ise, General Melikof bulunuyordu. Ruslar 30 Nisan'da Doğu Beyazıt'ı ele geçirdi. Ahmet Muhtar Paşa art arda muharebeler kazandı ise de takviye alan Rusları durdurmak mümkün olmadı. Fazla zayıat vermemek için Erzurum'a çekilmek zorunda kaldı. Kars 18 Kasım'da Rusların eline geçti. Erzurum ise şehir halkının da katılımıyla uzun süre direndi. Muhtar Paşa ordunun tümünden kaybedilmemesi için Erzurum'u boşalttı. Savaş sonunda Ruslar Erzurum'dan çekildi ama Berlin Antlaşması'yla Kars, Ardahan, Artvin ve Batum Ruslara bırakıldı.

Kafkasya'daki gelişmelere bağlı olarak tarımda pazar için üretime geçilmesi, Kars bölgesinde kısmen de olsa, kent hayatında Rusya İmparatorluğu'ndaki hayat tarzının yerleşmesine neden oldu. Ticari hayat ve tüketimdeki, tarım teknolojisindeki bu değişimler, kültürel hayatta etkilerini gösterdiği gibi, konuşulan Türkçeye de birçok kelimenin girmesine neden oldu. Bu kelimelere baktığımızda pazar ilişkilerinin, ticaretin ve tarımsal teknolojinin getirdiği kavramlar ve kelimeler olduğunu görüyoruz. Örneğin, ıstol-sandalye (Rusça stul), sıtakan-bardak, akuşka-pencere (Rusça akno'nun diminutivi), smışka-ayçekirdeği (Rusça semička), puşkah-köşe, rubaşka-gömlek (Rusçaya da orta zamanlarda urbadan geçmiştir), çetnedan-sandık (Rusçaya Farsçadan geçmiştir), saldat-asker (argo olarak yaşar), zarod-

çiftlik, mandıra olarak kullanılır, çaynik-çaydanlık, çugun-madeni kap (Rusçada dökme demir), bomador-domates (Rusça pomidor) - (pomme d'orée), maşın-makine, ışkaf-dolap (Rusça şkap), sipişka-kibrit (Rusça spişka), kuluç-İngiliz anahtarı, kartop-patates (Rusça aynı). Kırk yıllık dönemin, gündelik dilde dolaşan bu kalıntıları yanında Kars'ın kentsoylu aydınları arasında yakın zamanlara kadar süren başka gelenekler yerleşmiştir. Türkiye'nin metropollerine olan uzaklığına rağmen, Kars'ta eski Rusya kentlerinin taşra hayatından bazı izler kalmış ve kentin aydınlarında Batı kültürüne ve hayat tarzına karşı ilgi, herhangi bir küçük kentinkinden daha fazla olmuştur.

Kars'ta Ulaşım Askeri Amaca Göre Yapılandı

Kars Osmanlı döneminde modern ulaşım ve iletişim sistemine telgraf hariç tutulursa girebilmiş değildi. Bu durum ülkeyle; mülki, askeri, kültürel ve ekonomik yönden bütünleşmesini güçleştirmişti. Çarlık idaresinde ise Kars demiryolu bağlantısı ile Kafkas ulaştırma sistemi içine girdi. Ancak bu bağlantı bölgenin Rusya'yla bütünleşmesi yönünden yeni sorunlar yaratmıştır. Kars, Aleksandropol üzerinden Tiflis'e bağlanmıştı. Buna karşılık Karadeniz kıyısındaki Batum ile bu tür bir bağlantısı yoktu. Aynı şekilde İran ve Osmanlı İmparatorluğu ile de bir bağlantı kurulamadı. Böylelikle Kars tek yönlü bir çekim ile ancak Kafkasya merkezine bağlanıyordu. Hinterlandı (artülke) ile bütünleşemediği gibi, Osmanlı limanı Trabzon veya Rusya limanı Batum ile bağlantısı da olmadığından, Avrupa Rusyası ile doğrudan ilişkilere giremiyor ve ekonomik bir bütünleşme sağlayamıyordu. Bu demiryolu bağlantısının tek yönlülüğü ve Rus hatlarının farklı tekniği (daha geniş ön planda askeri ihtiyaçtan ileri geldiğinden, ekonomik ve kültürel yönden Kars, Kafkasya eyaletlerinin uç noktası olarak kalmıştır, Zakafkaskaya Jelazna Doroga (Güney Kafkas Demiryolu Yönetimi), Merkez Kars'ın Kağızman, Sarıkamış ve Ardahan'la bile demiryolu ilişkisini

kuramamıştır. Demiryolunun yakın çevreye bazı kılcal yollarla bağlanmasını sağlayan, şose yollardır. Şose yollar işgalden hemen sonra angarya usulü ile ahaliye yaptırılmış olup, ticari işlerlikten çok askeri amaçlar gözetilerek planlanmıştır. (Bu ufak çaptaki yol şebekesi, Göle-Kars, Kağızman-Kars, Oltu-Ardahan arasında bir ağ oluşturmuştur). Sınırlı ve tek yönlü bir sistemdi. Bu sınırlı ve tek yönlü ulaşım, ileride bölgenin Türkiye'ye yeniden katılmasından sonra da yeni sorunlar yaratacaktır.

Çar Yönetiminde Kars'ta Eşitsiz Bir Eğitim Sistemi Oluştur

Kars, Osmanlı hâkimiyetinden çıktığı zaman uzak bir sınır vilayeti olduğundan, eğitim kurum ve faaliyeti son derece geri idi. 1876-77 yılı sayımına göre Kars şehrinde iki muallimli ve 30 öğrencili bir rüştiye olup, bu en yüksek eğitim veren kurumdur. Bunlara ek olarak, Kağızman'da iki öğretmenli ve 40 öğrencili, Çıldır'da da bir öğretmenli ve 22 öğrencili iki rüştiye (ortaokul) daha vardı.

Memleket, Çar Rusyası'nın idaresine geçince bu konuda bazı değişimler görüldü. Ancak eğitim alanında yeni idare başarılı olamadığı gibi, eşitsiz bir eğitim sistemi göze çarpmaktadır. Örneğin, bütün Kafkasya'da, kalabalık bir grubu oluşturan Müslüman gençlerden, gimnazumlarda ancak 265 tanesi okuyordu (yüzde 4,2). Kızlar ise, 26 tane olup binde 4 oranında idi. Aynı oran Ruslar için erkeklerde yüzde 39,8 (2,532) ve kızlarda yüzde 54,7 (3,779) idi. Bu eşitsizlik, milliyetler ve dinler ayrımından çok, sosyal sınıflar temel alındığında daha belirgin olarak görülmüyordu. Eğitimdeki sosyal sınıf, din ve mülkiyete dayanan bu büyük fırsat eşitsizliği, bölgesel planda daha büyük boyutlara ulaşıyordu. Kars vilayetine Çar yönetimi 1898'e kadar lise, *real gymnasium* (gimnazyum), kız lisesi, ortaokul gibi okullar açmamıştır. Kars'ta Türk nüfus için Osmanlı devrinden kalma, bütçesi kısıtlı rüştiye ve medreselerin Rus yönetimi boyunca ne oldukları hakkında bilgi edinemedik. Ancak, yeni yönetimin Kars'ta açtığı

ilkokullardan da özellikle yerli halk pek yararlanamamıştır. Bütün Kafkasya'daki gimnazyum ve ortaokul düzeyindeki eğitim kurumlarından yararlanan Müslüman gençlerin sayısı 1712'dir. Ancak Müslüman gençler en çok öğretmen okullarında idiler. Bu, eğitimdeki atılımlara olanak hazırladı.

Ortadoğu: Bir Muamma

Dışarıdan adeta kaynayan bir kazana benzeyen Ortadoğu aslında kozmopolit yapısıyla dünyanın en merak edilen ve çözümleri güç bölgelerinden biri.

Ortadoğu tarifi yapılamayan bir coğrafya. Çünkü coğrafyacıların aklı dahi bölgenin fiziğinden, hatta ırkların yapısından evvel dinine takılıyor. Gayet saçma bir yaklaşım, çünkü dinlerin hepsi Ortadoğu'nun ürünü. Vahye inanan insanlar için Allah peygamberleri sadece Ortadoğu'ya göndermiş demek lazım. Niçin bu koca kıtanın fizikine göre tarif yapılamıyor? Yapılamadığı için... İki okyanusun arasındaki bu dünyanın sınırları onu da aşıyor. Ve o sınırlar Kafkaslar ve Himalayalar'la kesildiği zaman dahi onu öte tarafa taşıyacak unsurlar önem kazanıyor. Tarihi olaylara ve kuruluşa bakıldığı zaman, mesela Osmanlı İmparatorluğu'nun yer yer Kafkas'ı zorlaması, Tuna mansabının ötesine geçip birkaç asır oturması, 13. asrın ilk çeyreğinden beri Volga boyu ve Rusya'daki Altınorda hâkimiyeti; dine göre çizilen bir Ortadoğu dairesinin sınırlarını gene zorluyor. Aslında bu Ortadoğu bölgesi, imparatorlukların ülkesi. Bilinen tarihin kayıtları bu gerçeği hep hatırdta tutmamızı gerektirir. Ulaşım teknolojisinin ilk geliştiği bölge burasıdır. Zaten onun bile sınırlarını zorlayan bir iletişim ağı her zaman mevcut olmuş ve Ortadoğu bölgesinde büyük imparatorluklar insanlık tarihinin bir gerçeğini; idari örgütlenmeyi ortaya koyabilmiş. Meselâ Mısır'ın

İsis dini kültürünün izlerini Batı Anadolu'da bulabiliyorsunuz. Mezopotamya'nın kalayı, çiviyazısıyla birlikte Orta Anadolu'ya MÖ 2000'in başlarında ulaşmış. Toplumlar birbirinin kültürü ve diliyle yaşıyor. Gilgamesh'i ve Nuh Tufanı'nı İbraniler de okuyor, Hititler de okuyor. Hem de Akatça tercümeden değil, Sümerce metinlerden. Urartular ne Sami ne de Ariyen. Son araştırmalar bu dilin bağıını Kuzey Kafkasya ile kurdu. Ama medeniyetin bölgedeki diğer halklar tarafından alındığı açık. Ortadoğu diller ve dinler arası gerçek bir enternasyonalizmin ülkesi ve çok erken zamanlardan beri öyle. Roma, Ortadoğu'da devlet oldu. Yunanistan ve Yunanca; Mısır, Suriye, Filistin ve Mezopotamya'da gerçek anlamda bir dünya kültürü oldu. Yerli kültürlerle temasa geçerek ve onlardan öğrenerek. Roma'nın bir imparatorluk maliyesi oluşturması ve gerçek anlamda devletleşmesinin Mısır'ın mali sistemini öğrenerek tamamlandığı herkesin tesbit ettiği bir gerçek. İslâm hukukçusuyla Romalıların hukukçuları birbirleriyle aynı baronun üyesi olacak kadar yakınlar. Mısır İslâmlaştı. Mezopotamya da İslâmlaştı. Ama Amr ibnü'l-As ile Halid bin Velid'in gerçekleştirdikleri fütuhât İslâm devletine gerçek bir imparatorluk vasfını kazandırdı. Emeviliğin Araplığı Roma'nın Helenizmiyle artık kaybolmakta olan Latin kültürüyle onları dirilterek temasa geçti. Helenizm ve Roma, İslâm medeniyetinin kurtardığı ve geliştirdiği iki mirastır.

Hazreti Ömer devrindeki fütuhât her şeyden evvel eski Roma, ortaçağ versiyonu olan Bizans ve Sasani İranı'nın asır görmüş kurumlarını, toprak idaresini, şehir idaresini, devlet idaresini benimsemiş ve geliştirmiştir. 11. asırda Ortadoğu dünyası Selçuklu Türklerini gördü. O döneme kadar klasik İslâm fütuhât devrini tamamlamıştı. Hatta Bizans'ta Makedonya sülalesinin imparatorlarının Rönesansı'yla Antakya, Kuzey Mezopotamya, Kıbrıs ve Girit Müslümanların elinden çıkmıştı. Sicilya ve Güney İtalya Normanların eline geçmişti. Endülüs'te ise Hristiyanlar bir yeniden fetih (*reconquista*) başlatmıştı. Gerilemeyi durduranlar Türkler oldu. İki asır içinde Türk imparatorlukları Balkanlar'a sıçradı ve Tuna mansabına kadar yayıldı. Karadeniz'in kuze-

yine çıktı. 13. asırda Ortadoğu İlhanlı ve Moğol istilasına uğradı. Doğruyu söylemek gerekirse, korkunç yıkıcı bir savaştı. Girdikleri topraklarda İlhanlılar –yıkıcı savaşçılar olmalarına rağmen– yerli unsurlarla, hatta Asya’dan getirdikleri kuvvetlerle işbirliği yaparak bir Rönesans devrini başlatabildiler. Bunu İran ve Suriye’de görmek mümkün. Memlûkler ise Filistin ve Mısır’ı Moğollara karşı hem savundular hem de Ortadoğu dünyasının son medeni dönemini yaşattılar. Aslında bu Rönesans’ın sonunda Timur’un imparatorluğunu ve özellikle Uluğ Bey dönemini belirtmek gerekir.

Ortadoğu dünyası Osmanlılarla, Yavuz Sultan Selim’in fütuhatıyla yeni bir döneme girmiştir. Bu dönemin tahlili uzun sürecek. Araplar Osmanlı döneminden şikâyet ediyorlar. Oryantalist dünya da Osmanlı dönemi hakkında ünlü Fransız şarhiyatçı Louis Massignon’a yakın hükümler veriyor. Tabii aksini tekrarlayanlar da var. Arap dünyası Türk hâkimiyetini Balkanlar kadar yoğun biçimde hissetmedi. Daha doğrusu ikircikli bir yapı yaşadı. Mutlaka uzun bir barış ve denge dönemine girdi. Kendine özgü yapılanmaları vardı. Dört asırdır Arap dünyasının kültürel yapılanmasının nasıl bir istihaleden geçtiği meçhul. Ekmeleddin İhsanoğlu’nun geç devir Mısır üzerine yazdığı gibisinden envanterlere ihtiyaç var. Hükümler çok muhtelif ve farklı. Bunun üzerinde durmamız gerekir; şaşılacak ölçüde Suriye, Filistin ve Mısır’ın Arap ulemasıyla imparatorluğun Anadolu ve Rumelili âlimleri birbirinden uzak durmuştur. Mesela ilmiye sınıfımızın saflarında çok uzak bir dilden olmalarına rağmen Çerkes ve Abaza, Anadolu ve Kırımlıların dışında Arnavut kökenli âlimler ve Bosnalılar bulunmasına rağmen, Arap uleması ayrı bir silk teşkil etmiş ve kendi ülkelerindeki tedris hizmetlerini bunlar yerine getirmiştir. Muhtemelen Arapça bilgisi, Arap edebiyatına aşinalık Araplar açısından da Türk dilini kavrama meselesi önemli bir gerilim noktasıydı. Şurasını belirtmek lazım: Ahmed Haşim –ki Bağdatlı ve Araptır– ve gene Bağdatlı Süleyman Fehmi gibi bilgin ve münevverler pek nadirdir. Bunlar Türk dili çevresine çok iyi uyum sağlamış, hatta üstad derecesine

ulaşmıştır. Orduda Türkçeyi anadili olarak kullanmak fevkalade önemlidir. Bu klasik devirdeki devşirmeler için böyle olduğu gibi 19. yüzyılda da orduda ana unsurun Türkçe konuşanlar olmasına dikkat edilirdi. Bürokraside Araplarla kaynaşma bilhassa II. Abdülhamid devrinin tedricen geliştirdiği bir süreçtir. Şüphesiz müspet neticeleri görülmüştür. Ama sonun yaklaştığı bir döneme has gelişmedir.

19. yüzyılda fiili özerkliğe rağmen Mısır da Osmanlı İmparatorluğu ile eskisine nazaran daha çok kaynaşmıştır. Suriye, Bağdat vilayeti, Musul vilayeti gibi kozmopolit yerler bürokrasiye daha çok eleman vermiştir. 19. yüzyılda Arap dünyasının Beyrut, Hayfa, Trablusşam gibi limanları gelişme göstermektedir. Kudüs-i Şerif sancağında Bierşeba (Yedipınar) II. Abdülhamid devrinde kurulup gelişmiş ve göçebe kabileler için bir buluşma ve yerleşme mekânı olarak düzenlenmiştir. Aynı şekilde Yafa Limanı'nın geliştirilmesi ve Kudüs'le doğrudan demiryolu bağlantısının kurulması Filistin'in tarihi yapısını değiştirmiştir denebilir, çünkü Filistin bütün devirler boyu Akdeniz ile bağlantısını Caesaria denen bugünkü şehir-liman aracılığıyla kuruyordu. Haleb ve Şam'ın bağlantısının kurulması bir yana, asıl önemli yatırım Şam ile Medine arasındaki Hicaz demiryoludur. II. Abdülhamid döneminin bu mühendislik başarısı, bütçedeki düzenlemelerden çok İslâm dünyasının her tarafından toplanan ianelere dayanır. Bu Osmanlı konsolosluk ağının bir başarısıdır. Saniyen inşaatta yabancı mühendisler bilhassa başlangıçta kullanıldığı halde, eğitimi çok daha eskiye uzanan Türk mühendisler kısa zamanda inşaatı ve teknik bilgiyi kavramışlardır. Hicaz demiryolu yerli mühendisliğin de bir atılımı sayılmalıdır.

Hiç şüphesiz ki 19. yüzyıl boyunca Fransız, İngiliz hatta Alman, Avusturyalı ve Rus misyoner okullarının yanında Amerikalıların Doğu Anadolu vilayetlerinin yanında Osmanlı Arap dünyasında da önemli eğitim kurumları kurdukları bir gerçektir. Hatta Beyrut, Amerikalıların sayesinde Fransız ve Anglo-Sakson kültürel kavgasının yansıdığı bir alandı. Bu nedenle II. Abdülhamid devrinde Türkçe eğitim yapan kurumlar büyük

vilayet merkezlerindeki sultaniler ve Şam'daki hukuk ve tıp mektebi gibi kurumların gerçekleştirilmesinin önemli bir atılım olduğunu unutmayalım. Birinci Cihan Harbi sonunda 1917 yılı içinde bütün bu havaliden çekildik ve o güne kadar son 30 yılın içinde yapılanlar çehreyi değiştirmişti. Türkçe ve Türk entelektüel hayatı kendini hissettirmeye başlamıştı. Şehirlerde beledi hizmetlerin geliştiğini, Haleb, Şam, Trablusşam, Hayfa, Kudüs, Yafa; Mezopotamya'da Bağdat, Basra ve Musul gibi kentlerde çehrenin değiştiğini Sir Mark Sykes gibi dikkatli gözlemciler ve birçok seyyah tekrarlar. Birinci harbin yıkıcı ve ani sonucu Arap dünyasının bir kaos içinde yalnız kalmasına neden olmuştur. Böyle bir netice olmasaydı, daha mutedil ve dengeli bir gelişmenin olacağına ve daha müttehid bir Arap dünyasının ortaya çıkacağına şüphe yoktu.

Birinci Cihan Harbi'nin arifesinde imparatorluğun parçalanmasına karar verilmişti. İngiliz-Fransız blokunun bu havalide başka birini görmeye tahammülü yoktu. Hatta müttefiki oldukları Rusya'yı bile... Bolşevik Devrimi olmasa, Rusya galipler arasında olacaktı. Ama Ortadoğu'da sadece kilise, manastır ve okullarıyla hayatını sürdüreceği anlaşıyor. İngiltere, Balfour Deklarasyonu ile Yahudi yurduna bir imkân tanıdı. Kolay yorum yapanlar Ortadoğu'daki Yahudi varlığını İngiltere ile izah ediyorlar. Ancak Kayzer Almanyası'nın Filistin'e Hristiyan Alman ve Almanca konuşan Yahudi göçünü ne kadar desteklediğini kimse hesaba katmıyor. Galip taraf Almanya olsa ne değişecekti? Birinci harbin sonundaki Yahudi yerleşimi kısa zamanda kültürel özerklik ve idari katılım isteyen bir tutumdan silahlı mücadeleciler bir politikaya yöneldi. Ama asıl kuvvetini Avrupa'daki Nazi zulmünün yarattığı göçle edindiği açık. Hiç şüphesiz kesin yerleşmeye kararlı İsrail, kurulduğu günlerde Filistinlilere karşı acımasız davrandı. Bugün, sorun çözülmez boyutlarda geliyor. 1967 Savaşı'nda işgal edilen topraklarda 1980'lerin başında bile 20-30 bin diye ifade edilen yerleşimciler bugün on misli artmıştır. Artış karşı tarafta durduramaz tepkiler yaratıyor. Böyle bir kavganın içine karı-

şanın kendinden çok emin, güçlü ve stratejisinin tutarlı olması gerekir. Gerisi, yangını körüklemektir.

Ortadoğu dünyasında, daha doğrusu Arapların iç zaafı birinci savaş sonunda suni olarak yaratılan siyasi coğrafyalarıdır. Emeviler devrindeki gibi müttehid bir imparatorluktan söz edilemez. Osmanlı devrindeki hadisesiz beraberlik de düşünülemez. Ancak Bayan Gertrude Bell gibi gerçekten çok bilenlerin çok yanılacağı haritalar çizildi. Tarihte Irak yoktur. Irak, bölgenin Orta Irak bölgesinin coğrafi adıdır. Haleb ile Şam'ın Suriye olması, Lübnan'ın ayrılığı uzun vadede oturabilir ama şu son 60-70 yılda sadece hadise çıkartır. Ürdün'ün konumu ne olacak? Filistin ile ne kadar bağdaşacak? Bu ülkenin nüfus yapısı içinde Bedeviler ve Çerkesler var. Filistinlilere göre azınlıklar ama asli unsur oldukları için azınlık olmaları çok fazla bir şey ifade etmiyor. Monarşi yavaş yavaş oturuyor ve benimseniyor. Filistinliler belki öbür Arap unsurlarla romantizmin ötesinde ciddi düzeyde bir gerilim içindeydiler. Ama 40 yıllık süreç içinde bütün dünyaya yayıldıkları, eğitim gördükleri hem Ortadoğu'da hem de dış dünyada ciddi bir lobi oluşturdıkları da gerçek. Ortadoğu'nun tarihi her gün yapısal bir değişim geçiriyor. Bunu yaşamak çok ıstıraplı. Ama gözlemek çok ilginç... İsrail bile 1950'lerin İsrail'i değil. Hatta bu kargaşanın kenarındaki İran ve Türkiye bile büyük değişimler geçirdi.

Değişen kuvvetler dengesi vakıa politik söylemlerdeki abartılarla uyumlu değil. Ama 1948-1958 dünyasının Arap âlemi bugünkünden çok farklı. Üretim ve sanayileşme büyümüş değil. Ama şehirleşme var. Bu şehirleşme mesela Türkiye'deki ve Hindistan'daki gibi bir üretim artışına ve yapısal değişikliğe dayanmayabilir. Ama ne olursa olsun şehirleşmenin kitleleri mobilize ettiği, yeni siyasal yapılanma ve örgütlenme biçimleri ortaya çıkardığı açık. Abdülnasır'ın kavga ettiği Seyyid Kutub ve İhvan-ı Müslimin, bugünkü Mısır rejiminin kavgalı olduğu Müslüman Kardeşler gibi değil. Mısır, konumuna daha uygun bir politika takip ediyor. Bu ona hem bir dünyaya açılım imkânı getiriyor hem de geleneksel iç düşmanlar karşısında bir zaaf ya-

ratıyor. İran eski İran değil. Çok insanın totaliter dediği rejimde bile bugünün İran seçimleri daha çok direnişçi ve siyasal meydan okumayı temsil edebiliyor. Türkiye çok farklı yerlerde... İsrail kentsel periferideki kitlelerin siyasi ağırlık ve baskısını daha çok hissediyor. Bütün bu ağır yapılanma herkesin Ortadoğu'daki komplo teorileri söylemini ve sohbetini artırıyor. Ama o nisbette de bunların çoğu zaman gerçekte örtüşmediğini ispatlıyor. Ortadoğu'ya müdahale ve denge oyunlarına girmek herhangi bir dış kuvvet için çok zor. Ortadoğu temenniler ve arzu edilir olgularla anlaşılıp müdahale edilecek bir dünya değil. Tedbirli olmak, olabileni konuşmak ve yapmak gerekiyor.

Yavuz Sultan Selim'in Mısır seferi, Ortadoğu'da yeni bir sayfa açtı. Ne var ki bu bölge Türk hâkimiyetini hiçbir zaman Rumeli kadar yoğun bir şekilde hissetmedi. Ortadoğu dünyası Türklerle Arabların birlikte yaşayabileceği bir dünya değil; ancak sınırlarımız dışındaki Irak-Suriye bölgesi Türkmenlerinin hukukunun ve mevcudiyetinin korunması için dikkatli politikalar güdülecek bir bölgedir.

Modern Diplomasiye İlk Adım

1699'daki Karlofça Antlaşması'na giden yol, II. Viyana Kuşatması'ndaki bozgunla açıldı. 16 yıl boyunca Avrupa'da üst üste kayıplar yaşayan Osmanlı, Karlofça'da modern diplomasiyi ustalıkla kullanarak, elinde kalan toprakları korumayı başardı.

1683'teki II. Viyana Kuşatması beklenmedik bir hezimetle bitti. Vezir olarak ve mülki idarede aldığı tedbirlerle haklı bir şöhret bulan Merzifonlu Kara Mustafa Paşa maalesef büyük orduya komuta edecek düzeyde bir mareşal değildi; kuşatmadan evvel etraftaki kalelerin durumunun çok iyi incelenmediği anlaşıyor. Osmanlı lağım teşkilatının gösterdiği başarılar maalesef bazı olaylar yüzünden kesintiye uğramıştır. Ama asıl önemlisi, kuşatma gücünün ardını teminat altına alacak tedbirlere daha evvel başvurulmasıydı. Yani civardaki bazı küçük kaleler fethedilmemişti. Bunlardan birisi bugünkü Viyana'da şehre ve Tuna Nehri'ne tepeden bakan Kahlenberg'dir. Kahlenberg'in ciddiye alınmaması, gerekli keşfin yapılmaması Kral Jan Sobieski komutasındaki Polonya ordusunun burada mevzilenmesine ve kuşatma uzayınca oradan ani bir hücumla orduyu arkadan vurmasına neden oldu. Maalesef komutan yeterli psikolojik donanımına sahip değildi. Padişahın olmadığı seferlerde Kırım hanları ve vezirazamların arasında daima bir gerilim olur, bu sefer de öyle oldu. Kırım kuvvetleri kuşatmayı bırakarak geri çekildiler. “Ku-

şatmanın uzatılması, yeniçerilerin yağmasını önlemek içindi,” diyorlar. Bunun ne kadar doğru olduğu şüphelidir. Fakat Viyana surları artık eskisi gibi değildi. Barok donanımına sahip bir kaleydi, zaten benzer bir durum Girit'teki kaleler için de söz konusu olmuştu. Girit Savaşı uzayınca, lağımcılar üzerinden Osmanlı mühendisliği devreye girmiş, fetih bundan ileri gelmişti. Savaş, 1669'a kadar (25 yıl) daha çok uzun yıllar sürmüştü. II. Viyana Kuşatması önündeki ricat ve bozgundan sonra 16 yıl Osmanlı orduları her yerde Avusturyalılarla, Polonyalılarla ve Venediklilerle savaşmak zorunda kaldılar. Bu savaşta verdiğimiz kayıplar bilhassa Venedik ve Rusya'dan sonra geri alınacaktır. Macaristan ise elden çıkacaktır. 1686'da Budin elden çıkmıştır. Kaleyi kararlılıkla savunan ihtiyar vezir Abdurrahman Abdi Paşa ki, Arnavut asıllıdır, bugün bile Macaristan'da takdirle karşılanır. Kabri, Harb Tarihi Müzesi'nin önündedir ve üzerindeki kitabe de “kahraman bir düşmandı” ibaresi yer alır.

Viyana Kuşatması'nı izleyen muharebelerin uzamasında birtakım faktörler rol oynar. Avusturyalıların, Almanların ve Polonyalıların başarıları kadar Osmanlı'nın da kendini toparlayabilmesinin çok büyük rolü vardır. Esasen karşımızda bir Avrupa ligi vardı ve çok uzun zamandır bir Haçlı seferi tertiplemeyen Roma papaları içinde bu dönemde papa olan XI. Innocenti önemli bir din adamı ve modern Katolik papalığın ilk öncüsü sayılmalıdır. Bir hukukçu ve bankerdi, iyi eğitimliydi. Rönesans papalarının aksine, kilisenin beklediği din adamı görünümüne ve hatta vasıflarına sahipti. Bir nevi Haçlı tertibi yapmıştı. Buna aslında zaman da uygundur. Karşımızda XIV. Louis Fransası dahil bütün Avrupa vardı. Hatta bu Avrupa'ya İran şahlarını da ilave etmek gerekir. Buna karşılık, daha o zamandan Avrupa dışında hareket etmeye alışmış İsveç de bizim müttefikimizdi. Karlofça Antlaşması'na giden yol II. Mustafa'nın bizzat sefere çıkmasına rağmen Zenta'da uğranan yenilgidir. Bu yenilginin nedeni 17 ve 18. asır dönemecinin en ilginç komutanı ve yeniçağ adamı diyebileceğimiz Prens Eugène'dir. Eugène, Olimpia'nın yani Kardinal Mazarin'in yeğeninin oğludur. Babası da Savoy düküydü. Savoy

dükünden evvel Olimpia'nın sevgilisi genç XIV. Louis'ydi. Yine kardinalin düzenlediği bir devlet entrikası dolayısıyla Fransa sarayına gelin gelen İspanya Prensesi Marie Thérèse oldu. Kardinalin bu tertibi Fransa'nın geleceği için yapılmıştı ve Mazarin yeğenini bile saf dışı etmişti bu evlilik için. Gönlü kırık Olimpia da acele Savoy düküyle evlendirilmişti. Eugène son yıllarda bir hayli kitap ve sergi konusu oldu. Zarif, naif bir tipti. Bir komutandan çok, meraklı bir entelektüel görünümündeydi. Zamanının en zengin kitaplıklarından birisi kendisininidir. Genç, hırslı bir subaydı. XIV. Louis kendisine beklediği rütbeyi vermedi diye Avusturya'nın hizmetine girmiştir. İkinci kuşatma sırasında Osmanlı ordularının taktiklerini çok iyi etüt etmiştir. Zenta'da maalesef köprüyü tedbirsiz olarak geçmeye kalkan Osmanlı ordusunu top ateşiyle sıkıştırarak, Sadrazam Elmas Paşa'nın bile şehit olmasına ve koynundaki padişah mührünün (tatbik mührünün) ele geçmesine neden olmuştur. Eugène 17. asrın en önemli generalidir. Kendinden evvel bu rütbeyi taşıyan belki yine çok genç (28 yaşında öldü) bir padişah olan IV. Murad'dı (Bağdat ve Revan fatihi). 36 yaşındaki genç komutan Prens Eugène, bu zaferler serisine 18. yüzyılda da devam edecektir ve Avusturya'nın önemli bir portresi olarak tarihteki yerini alacaktır.

Antlaşma, Zenta mağlubiyetinden sonra söz konusu olmuştur. Osmanlılar bu vakte kadar mütarekeyle savaşı bitirdi. Artık bu düzeni sürdürme şansına sahip değildiler. İlk defa olarak Osmanlı Devleti karşısındaki devletlerle bir muahede, modern anlamıyla bir "traité" yapmak durumunda kalmıştır ve bu muahedede diplomasi tekniklerinin en mütakâmil, en son usulleri tatbik edilmiştir. Yerli ve yabancı birçok yazarın üstünde birleştiği gibi (mesela Rifa'at Ali Abou-El-Haj veya Nuri Yurdusev gibi genç tarihçiler) Karlofça'da Osmanlı diplomasisinin fevkalade teknikler kullandığı görülüyor. Bunları şöyle özetleyebiliriz: Karlofça Muahedesinde bir kere daha önceki beynelmilel Avrupa muahedesi olan 1648 Westphalia (Vestfalya) Antlaşması'nın teknikleri ve usulü yürütülmüştür. Burada hâkim olan üslup; artık ne Hristiyanlık ne de Müslümanlığa has devletler hukuku

anlayışıdır. Doğrudan doğruya Roma hukuku, Hugo Grotius'un görüşleri izlenmektedir. Türk bürokratların geçmişte kazandığı diplomasi tekniklerine hayranlık duyulabilir. Diplomatik temsil görevi yerine getirilmektedir. Dolayısıyla bizde bilhassa dışişleri bakanlık çevrelerinin çok tekrarladığı üzere, dışarıda elçilik açmakla bu alana adım attığımızın pek doğru olmadığı anlaşılıyor. Pekâlâ asli görevi diplomatik olmadığı halde veziriazama bağlı reis-ül küttabların, dış ilişkileri yönetmekten dolayı diplomasi konusunda, hem kendilerinin, hem memurlarının bir üstünlük kazandığı anlaşılmaktadır. "Reis-ül küttab" üzerindeki maddeler ki bir tanesi Halil İnalıcık'ındır (*İslâm Ansiklopesi*), bize bu memuriyetin nasıl geliştiğini gösteriyor. Bize göre mesela Rusya ile garip bir paralellik vardır, hatta kıyafetlerinde bile. Rusya Çarlığı'nda Moskova dönemindeki "Golava Posolskiogo Priказа" denilen, dış sefaretlere ve ilişkilere bakan memurların fonksiyonlarının ve kıyafetlerinin, bizim reis-ül küttabın konumu ve kıyafetine benzediği görülür.

Karlofça'da çok ustalıkla bir şekilde delegasyonumuz hiyerarşi ve ihtisas yönünden uyumluluk gösterdi. Böylece Fransa'yı, Rusya'yı, Polonya'yı, Roma İmparatorluğu denilen Avusturya-Almanya blokunu bölerek tek tek ikili müzakerelere girme yoluna gidilmiştir. İlk defadır ki Osmanlılar böyle bir yenilgiye uğramışlardı. Savaşta büyük kayıplar maalesef diplomasi alanındaki tecrübesizlik ve hatalarla artabilirdi. Oysa ki Karlofça heyeti bu tehlikeyi bertaraf etmiştir. Rami Mehmet Efendi, burada reis-ül küttablık başarısını ileride sadrazam paşa olarak tamamlayacaktır. Teferruatlı konularda ısrar edilir gibi görünmekle birlikte, bu bir diplomatik müzakere başarısıdır, taviz verilmiştir ama elde tutulan toprak korunmuştur.

Osmanlı'nın daha evvel Avusturya-Almanya blokuna tanımadığı "Roma Çezarı" unvanı bu sefer sözde kabul edilmiştir. Karşısında bazı ayrıntılar ve pazarlık konularında "uti possidetis juris" yani elinizde mütareke anında tuttuğunuz "topraklardan hiç taviz vermemek" prensibi ısrarla takip edilmiştir. Devletler hukuki sistemi Roma hukukunun esaslarına müstenittir. Mu-

ahedede Rusya ile önemli bir anlaşma yapılmamıştır. Burada Rusya'ya terk edilen Azak Kalesi gibi şeyler 1711'de çok pahalıya mal olan Prut Zaferi'nden sonra tekrar geri alınmıştır. Rusya ile 1699 tarihli Karlofça Antlaşması'ndan çok, 1700 tarihli İstanbul Antlaşması'yla iki devlet arasında bir muahede yapılmış demektir ve 1702'de de bunun sonucunda büyük yazar Tolstoy'un dedesi olan Pyotr Andreyeviç Tolstoy İstanbul'a büyükelçi olarak gelmiştir. Pyotr Andreyeviç Tolstoy İtalyanca bilirdi. Büyük Petro'nun kurduğu bahriyenin amirallerindendi. Çok çalışkan bir memurdu. Yazdığı uzun raporlar (bütün Rus bürokratları gibi uzun rapor yazmayı severdi) bugün tarihçiler için çok zengin bir kaynaktır. Tarihimizde, 1711'de Prut cengi başladığı zaman da Yedikule'ye kapatılan son büyükelçilerden birisidir.

Karlofça Antlaşması, bugün Sırbistan'da olan Karlovitz bölgesinde imzalandı. Burada çok ilginç bir biçimde kimse kimsenin ayağına gitmesin diye taraflar arasında bir çadır kuruldu. Bu çadırın iki kapısından girildi. Sonra buraya bir bina yapıldı ve bugün o bina orada duruyor Osmanlı'nın giriş kapısı kapatıldı. Bu kapı galiba yeniden açılacak. Karlofça'da daha evvel 1648 Vestfalya Barışı'ndaki diplomatik mücadelelerin ve protokol kavgalarının hemen benzeri cereyan etti. Muahededen sonra da savaşın ötesinde diplomatik temsil esaslarının Osmanlılarca kabul edildiği görülüyor. Bu çok önemli. Sefaret, sefaretin masuniyeti, sefaret heyetinin mübayaa ettikleri yiyecek içeceklerin belirli harçlar ve rüsumdan muaf tutulması gibi esaslar görülmektedir. O bakımdan Karlofça Antlaşması bizim tarihimizde dış ilişkileri temsil yönünden bir yenilik olarak görülüyor. Bu antlaşmanın üzerinde durduktan sonra, ilk defa olarak Avusturya, Rusya ve Venedik'le nasıl bir hayatın içine yürüyoruz? Karlofça'nın ardından 1718 Pasarofça Antlaşması'yla Venedik'e Mora'da verilen toprakların geri alınması gibi olaylara göz atmakta da fayda vardır. Zira bu sene (2016) 317. yılını andığımız bu Karlofça Antlaşması Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk defa milletlerarası diplomasi sistemine girişini temsil ediyor. Yenil-

giye rağmen Osmanlı bürokrasisinin müzakereleri başarıyla tamamladığını söylemekte hiçbir beis yoktur. Osmanlı Devleti'nin de artık diplomasiyi başarılı bir şekilde yürütecek bir devlet geleneğine sahip olduğu görülmektedir. Bundan sonra bir Avrupa devletler sistemi olduğu ve Osmanlı İmparatorluğu'nun da buna dahil olduğu, bilhassa 1856 Paris Kongresi'nden sonra bunun daha da tescil edileceği ve daha da kurumlaşacağı görülecektir. Çok açıktır ama bu gibi diplomatik statülerin hiçbir zaman Osmanlı Devleti'nin bir dokunulmazlık edinmesine Avrupa devletleri tarafından bunun esastan kabul edilmesine ve Osmanlı İmparatorluğu'nun gerçekten Avrupa devleti olarak görülmesine sebep değildir. Diplomasi başarıyla bazı şeyleri kurumsallaştırırsa ve kâğıt üstüne dökse de, gerçek hayatta başka problem ve eğilimler ortaya çıkabilmektedir.

1697, 11 Eylül günü Osmanlı savaş tarihinin en kara noktalarından biridir. Zenta'daki mağlubiyet ve bozgun uzun zamandır söz konusu olan barış girişimlerini kuvvetlendirdi. Daha evvelki barış girişimleri Avusturyalıların talepleri abartılmış görüldüğündün kesintiye uğramıştı. Bu sefer Bâbiâli barışa karar verdi. Tıpkı Vestfalya Barışı'nda olduğu gibi bir antlaşma ve burada takip edilen protokol hiç de kolay değil. Hatta bugünkü gözle baktığımızda burada bir komedi bile görebiliriz. Toplantı, yani muahedenin akdedileceği yer neresi olacak, önce kim gelecek, nasıl buluşulacak, önceden kararlar nasıl alınacak, nasıl geliştirilecek, öngörüşmeler nasıl olacak; bunların hepsi çok uzun bir süreç istiyordu ve bu konudaki karşılıklı kayıtları da incelemenden doğru düzgün bir antlaşma tarihi yazılamayacağı çok açıktı. Karlofça, Paris 1856, Berlin 1878, Londra 1913 gibi antlaşmaların tam bir monografisi henüz elimizde yoktur. İlk defa olarak Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulduğunu ileri sürdüğümüz Lozan Antlaşması ancak 1970'lerde Seha Meray ve Osman Olcay'ın çalışmalarıyla ortaya çıkmıştır. İlk önce Fransa'nın aracılığına başvurulmuştur. Fransa, Viyana Kuşatması ve devamında bizim karşımızdaydı, fakat İspanya veraset savaşlarının ortaya çıkması, Fransa'nın bu konudaki istekleri ve Avusturya Habsburgla-

rını karşısında görmesiyle Türkler lehine aracılık yapmaya razı oldu. Vâkıâ İstanbul'daki büyükelçi Türkçe de bilen Charles de Ferriol'ün teklifi bir ara reddedildi. Bunun sebebi Fransa'ya karşı konum değildir. Doğrudan doğruya savaşın ve antlaşmanın dışında kalan İngiltere ve Hollanda'nın aracılığının daha makul görülmesidir. Neticede 1698 yılının 27 Ocak'ında Edirne'de Amcazade Hüseyin Paşa ile Avusturyalılar arasında bir protokol kabul edildi. Yani aşağı yukarı girişimden bir sene kadar sonra, Edirne protokolünden sonra antlaşmanın yapılabilmesi için Avusturya başta olmak üzere (Alman-Avusturya İmparatorluğu, Polonya Cumhuriyeti, Venedik Cumhuriyeti ve Rusya İmparatorluğu bir tarafta, Osmanlı İmparatorluğu da diğer tarafta muahedeye oturacaklardı) taraflar muhtelif noktalardan hareket ettiler. Türk heyeti doğrudan doğruya Belgrad'da bekledi ve yer tesbit edildikten sonra Belgrad'dan hareket etti. Heyetimizde Reis-ül kütüp Rami Mehmet Efendi, ikinci murahhas olarak sefir rütbesi verilen İskerletzâde Aleksandre Mavrokordato (kızıl manasına gelen "Skarlet" lakaplı) vardı. Karlofça kasabasının buluşma noktası olarak tesbit edilmesi dahi 13 Ağustos 1698'de mümkün oldu ve buradaki karşılaşma 1 Ekim 1698 tarihinde gerçekleşti. Kurulan çadırdaki, asıl tartışma noktası Erdel'di. Temeşvar dışındaki bugünkü Macaristan topraklarına tekabül eden toprakların, yani Budin eyaletinin terki kabul edilmişti. Erdel (Transilvanya, Alm. Siebenbürgen) de Avusturya'nın işgalinde olduğu için Bâbiâli buralarda ancak belirli kale ve noktaların elde tutulmasını istiyordu. Lakin Avusturya Şansölyesi Kinsky, Erdel konusunda hiçbir tavizi kabul etmedi, sonunda da Erdel'e karşılık bazı başka noktalarda taviz kabul edildi. Rusya bu toplantıda çok aktif değildi. Mütareke imzalandı, bu mütareke bir yıl kadar sonra bir barışa dönüştürülmüştür. Bunun adına "İstanbul Barışı" diyoruz. 1702'de, yani iki sene sonra da, sözünü ettiğimiz daimi büyükelçi Tolstoy İstanbul'a gelmiştir. İlk defa Rusya Avrupa milletler ailesi içinde beynelmilel bir muahedeye katılıyordu. Bu da onun Osmanlı'yla diplomasi tarihindeki bir paralel konumudur. Avusturya heyetinde Kont Wolfgang

von Öttingen ve Kont Leopold von Schlick ve Türk askeri tarihi için çok önemli bir kaynağı kaleme alan Kont Luigi Ferdinando Marsigli yer almaktaydı.

Batı'ya Açılma Karlofça'yla Başladı

3 ay kadar süren muahede görüşmelerinde Türk heyetinin diplomatik prensiplerine sıkı sıkıya bağlı olduğu ve ordularının hâkim olduğu yerlerden hiçbir taviz vermediği, buna karşılık taviz verecekse kontrol edemediği yerlerde bunu kabul ettiği görülmektedir. Muahede heyetinin, ilk defa böyle beynelmilel bir Avrupa muahedesinde gösterdiği diplomatik başarısının bundan sonra da devam edeceği görülmektedir. Anlaşıyor ki Osmanlı sefaretler kurulmadan önce de gerekli başarıyı göstermiştir. Her halükârda 26 Ocak 1699'da imzalanan muahede ile Osmanlı İmparatorluğu tarihinin en ağır yenilgisiyle, en ağır değilse de ağırca bir antlaşmayı imzalamak zorunda kalmıştır. Bundan sonra Avrupa'da Türklerin konumu çok değişik olacaktır. Artık Avrupa'nın, kilise başta olmak üzere, savunma konumundan yavaş yavaş saldırıya geçtiği görülmektedir. Böylece Şark meselesi de Avrupa açısından canlanmış. Nitekim 18. yüzyıl boyunca Türkiye artık Avusturya (henüz Roma-Germen İmparatorluğu) ve Rusya ile mücadele etmek zorunda kalacaktır. Biriyle başlayan çatışmaya diğeri de katılmaktadır. Osmanlı ise daha çok onların karşısında olan Fransa'nın, bir müddet sonra da Prusya'nın ittifakını arayacaktır. Bilhassa Fransa diplomatik yönden devamlı aracı rolünü oynayacaktır. Ticari açıdan da İngiltere ve Hollanda Osmanlı topraklarında daha fazla imtiyaz elde etmeye başlayacaklardır. Çok önemli bir gelişme de Avusturya'nın Karlofça ve Pasarofça antlaşmalarından sonra Balkanlar'daki hacmini artırması, hatta Akdeniz'in doğusundaki Suriye limanlarında, Haleb ve Şam'da bile belirgin grubların, bilhassa Toskanalı İtalyan tüccarların kendi tebaasını yerleştirmesi, konsoloslarını ataması aracılığıyla ticari etkinliklerini büyütmesidir.

Burada önemle üzerinde durulması gereken bir konu da 1711 Prut Savaşı'dır. Karlofça'nın sonucunda mukaddes ittifaka katılan Rusya'ya verilen Azak Denizi ki, Karadeniz'e açılması- nı kolaylaştırıyordu. Prut'taki yenilgisi üzerine Rusya'nın elinden çıktı. Rusya'nın bu hakkı yeniden elde etmesi ve Karadeniz konusunda bazı girişimlerde bulunması 1774'ü, yani Kaynarca Antlaşması'nı bulacaktır. Kaynarca Antlaşması'ndan sonra Rusya'nın Karadeniz'de hâkimiyet kurmaya başlayacağını göreceğiz. Büyük Petro'nun denizcilik girişimleri kuzeyde Petersburg ve Finlandiya Körfezi ile sınırlı olacaktır. Karadeniz'e henüz açılması söz konusu olmayacaktır. Karlofça Antlaşması'nın hükümlerini özetlemek gerekirse; Banat-Temeşvar bölgesi dışında bugünkü Macaristan Avusturya Habsburglarına verilmiş, Venedikliler Mora Yarımadası'yla İyonya'nın bazı adalarını kazanmıştır. Podolya savaştan hemen önce Osmanlı'ya katılmışken, tekrar Polonya'ya geri verilmiştir. Karlofça'dan sonra ise Azak Ruslardan alınmıştır. Venedik de kazandıklarını 18. yüzyıl başında bilhassa Pasarofça Antlaşması'ndan sonra yavaş yavaş kaybedecektir. Karlofça ve kuşatmadan sonraki savaşlarda karşımızda gördüğümüz Venedik tekrar mevzii harblerde yenilmiştir. Osmanlı 18. yüzyılı Venedik gibi bir rakibi artık karşısında görmeden sürdürecektir. Erdel, Türklerin elinden çıkmasıyla Orta Avrupa'da hâkim bir Roma İmparatorluğu (resmi adı Avusturya) elinde kalacaktır. Bunların en önemli tarafı bu bölgeye göç eden Bulgar, Sırp gibi cemaatler sayesinde Osmanlı ile ticaretin büyümesidir. Erdel'in Osmanlı ile her türlü ilişkide çok önemli bir nokta olduğu açıktır. Bugün dahi bunu yaşamdaki ve kültürel hayattaki motiflerden anlamak mümkündür.

Karlofça Antlaşması bizim imparatorluk tarihimizde gerilemenin başlamasıdır. Bu yüzden klasik tarihçiler bundan sonrasına gerileme devri diyorlar. Halbuki barok kültüre açılışımız, ordularımızın ve askerlerimizin ıslahı için mühendislik, tıp, veterinerlik, giderek kimya ve eczacılığa yönelmemiz, ardından yabancı dilde eğitim yapan mühendishanelerin kurulması, kitapların kullanılması, yavaş yavaş Batı düşüncesine bu yolla

girmemizi kaale alırsak, aksine yavaş yavaş bir genişleme söz konusudur. İmparatorluklar yıkılabilir ama Osmanlı gerilemeye karşılık yavaş yavaş sistemini, hayatını değiştirmeye başlamaktadır. 18. yüzyıl bu açıdan önemlidir. Asıl önemlisi Osmanlı Karlofça Antlaşması'yla modern diplomasiyi kuvvetlendirmeye, hayata ve devre uymaya başladı. Bu açıdan 1699 Ocak ayı, yani bundan 317 sene evveli bizim için fevkalade önemlidir.

Siyasetten Diplomasiye II. Abdülhamid

Sultan II. Abdülhamid, imparatorluğun en uzun yüzyılının en kritik son çeyreği başlayınca padişah oldu. Darbeyle devrilen Abdülaziz'den sonra başa geçen V. Murad sinir hastası olduğu gerekçesiyle tahttan indirilince yaşlı ve yorgun imparatorluğun bütün yükü 34 yaşında olan II. Abdülhamid'in omuzlarına kaldı.

Sultan II. Abdülhamid devri, son 150 yıllık Osmanlı tarihinde en uzun ve özgün devirdir. Ne Tanzimat devri, ne Meşrutiyet, hatta ne cumhuriyetimizin tek parti dönemi ne de demokrasimizin çift partili ve sonraki çok partili sistemini ele alacak olursak, bunun kadar uzun bir döneme rastlayamayız. Sultan II. Abdülhamid; Tanzimat'ın hakkı çok yenen, aslında genç yaşına rağmen zekâsı ve devlet adamı tanımaktaki mahareti itibariyle hayrete şayan hükümdarı Sultan Abdülmecid Han'ın oğludur. (Sultan Abdülmecid Han, II. Mahmud'un en büyük oğludur. Ama en büyük çocuğu Adile Sultan'dı. Çok iyi yetişmiş, bilgili, zevkli bir prensesi. Ama erkek olmadığı için tahta çıkması söz konusu değildi.) Abdülmecid çok genç yaşta, 17 yaşında, tahta geçtiği halde Tanzimat ricalinin yeteneklerini ayrı ayrı tanıyacak, değerlendirecek ve de onlara saygı gösterecek tıynetle bir adamdı. Bunun dışındaki değerlendirmeler üzerinde durulmamalıdır. Ayrıca Abdülmecid Han, siyasi idam gibi sert bir tarza başvurmamıştır. Bu bakımdan muasır Avrupa hükümdarlarından da ayrılması gerekir. Osmanlı veraset sistemine göre Abdülmecid Han'dan son-

ra kardeşi Sultan Abdülaziz Han, ondan sonra Abdülmecid'in oğlu Murad Efendi (V. Murad) tahta geçmiştir. 1842 yılının 21 Eylülünde (16 Şaban 1258) doğan Abdülhamid Efendi, üçüncü veliaht konumundaydı. İtiraf etmek gerekirse, ayrı bir dönemin çocuğudur. Osmanlı İmparatorluğu, Tanzimat asrı içine girmiştir. Aslında Abdülhamid dönemi de Tanzimat'ın bir devamı olarak nitelendirilebilir. Osmanlı İmparatorluğu II. Mahmud'la birlikte Batılılaşma dediğimiz çağdaş dünyaya açılma dönemine girmişti. Askeri reformlar dolayısıyla Osmanlı'ya mühendislik, tıp, veterinerlik; 18. asırdan beri giderek eczacılık, kimya gibi bilimler; nihayet merkezi bir devlet hazinesini yönetecek hukuk, idari mevzuatın değiştirilmesi gibi reformlar art arda geliyordu. Türk hukuku bire bir romanizasyon sürecine girmişti. Tanzimat Fermanı hakikaten bir anayasal gelişmenin başlangıcıdır. Ferdin ve idare adamlarının hayat haklarını, hukukunu korumayı amaçlamaktadır. Bu dönemle birlikte Osmanlı hayatında da değişimler başlamaktadır.

Yıldız Mahkemesi'nin Sanığı: Midhat Paşa

Şehzade Abdülhamid Efendi çok erken yaşta annesiz kaldı. Osmanlı sarayının illeti veremdir. Hareme gelen hassaten Kafkas kökenli kızlar, maalesef hassas bünyeleri itibariyle İstanbul'un değişik ikliminde çok kolay bu hastalığa yakalanıp ölüyorlardı. Tirimüjgan Kadınefendi (3. kadınefendiydi) çok erken yaşta oğlunu yetim bıraktı. Sultan Abdülmecid Han, daha evvel gene annesiz kalan kızı Perestû Kadınefendi aslında hem Cemile Sultan'ı emanet ettiği çocuksuz dördüncü kadınefendisi Perestû'ya Abdülhamid'i de verdi. Cemile Sultan'dan hem de Abdülhamid'den çok daha yaşlı sayılmazdı. Ama şefkatli bir annelik yaptı, onları büyüttü. Bu nedenle saltanat yıllarında da Sultan Abdülhamid Han, onu Valide Sultan olarak nitelendirdi. Valide Sultan'la olan ilişkileri ve yakınlığı her gün öğle yemeğini beraber yemeleri gibi diğer validelere nasip olmayacak bir

iltifattı. Perestû, Kösem Sultan, Hatice Terhan Sultan ve Gülnuş Emetullah Sultan gibi uzun yıllar valide sultanlık yapanlar gibi Osmanlı tarihinde bu mevkide çok uzun kalmıştır. Abdülhamid Efendi'nin eğitimine dikkat edenlerin arasında Abdülaziz Han'ın annesi Pertevniyal Kadınefendi de vardı. Muhtemelen sevdiği amcasının akıbeti konusunda kendisine ihtimam gösteren Valide Pertevniyal'den de etkilenmiştir. İleride Yıldız Mahkemesi'nde çok amansız davranması aslında basit bir iktidar hırsı ve vehmi değildir; doğrudan doğruya Abdülaziz'in öldürülmesinden kuşku duyuyordu ve Osmanlı hanedanının her üyesinin zihninde II. Osman vakası yer ettiğinden dolayı amansız davranacaktır. Bu vakada Sadrazam Midhat Paşa'nın doğrudan katılımını tesbit etmek çok zordur, hatta inanmak da mümkün değildir. Ama o darbecilerle birlikte hareket eden bir devlet adamıdır ve bu II. Abdülhamid'in şüphesini, hatta hiddetini çekmiştir.

Midhat Paşa, Osmanlı coğrafyasının çehresini değiştiren devlet adamlarındandı. Eğer valiler arasında bir olimpiyat yapılsa, bütün Avrupa coğrafyasında onun kadar başarılısı yoktur. Bununla birlikte, merkezde etkili, başarılı ve dikkatli hareket etmeyi bilen bir devlet adamı olamadı. Bilhassa Mahmud Nedim Paşa zamanındaki işbirliği, Osmanlı'nın iflası demek olan moratoryumun ilanından evvelki tavrı, ardından Rus-Osmanlı Savaşı sırasındaki hiçbir şekilde esnek davranamayan tutumuyla felaketle biten bu savaşın suçu da ona yıkıldı. Nitekim Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra hem Mebusan Meclisi dağıtıldı (Ayan Meclisi dağıtılmamıştır) hem de Midhat Paşa'yı karanlık bir akıbet bekler oldu. Suriye valiliğine, ardından da Aydın valiliğine tayin edildi. İdam talebiyle mahkemeye celb edileceğinin anlaşılması üzerine sığındığı İzmir'deki Fransız Konsolosluğu'nda önce kabul edildi; ardından Tunus meselesindeki antlaşmayla Fransa tarafından gözden çıkarıldı. Yıldız Mahkemesi doğrudan doğruya bir usul skandalıdır. Fakat hanedanın bu darbeye etkisi açık olsa da; mahkeme sırasında yargıçların, Ahmet Cevdet Paşa'nın, yargıç olmayan Gazi Osman Paşa'nın dahi mücrimlerin şiddetle cezalandırılmaları ve affedilmemeleri gerektiğini belirttikleri malumdur.

Sultan Abdülhamid tahta geçmeden evvel finans öğrenmişti. Parasını gayet iyi idare ederdi. Saray muhitinde oturmazdı. Entrikadan ve protokolden sıkılırdı. 33 yaşına kadar şehzade olarak kaldı. Devir değişti, eski Osmanlı şehzadeleri gibi değildi. Evvela İstanbul artık zamanın bütün başkentlerinde olduğu gibi beynelmilel trafiğe açılmıştı. Gelen giden gazetecilerin, Arminius Vámbéry gibi gezgin bilginlerin, bizatihi komşu hükümdar ve prenslerin, grandüklerin arkası kesilmiyordu. Bunların hepsi, önce üçüncü, daha sonra da ikinci veliaht olan Abdülhamid Efendi ile de görüşürlerdi. Kendisi sonraki İtalya kralı ile görüşmüştür. Buradan yani İtalya veliahdının hatıralarından biliyoruz ki, Fransızcası yeter miktardadır. Binaenaleyh kendisinin Fransızca bilmediği konusundaki değerlendirmeleri dikkate alamayız. Okuma bakımından polisiye sevdiğini biliyoruz, çok zengin bir kütüphane kurdu, bu kütüphanenin maalesef Yıldız yağmasından kurtulan bir kısmının İstanbul Üniversitesi'ne nakledildi, İstanbul Üniversitesi'nde ise bu mirasın ve servetin ne kadar korunabildiği tartışmaya açıktır.

Almanya ile İlişkiler

Sultan Abdülhamid Han'ın hiç şüphesiz ki sosyal bilimler diyeceğimiz dallardaki şüpheli tavrının yanında, doğrudan arkeoloji, filoloji ama bilhassa tabîî bilimler, mühendislik ve tıp eğitimi alanında himayeci bir hükümdar olduğu açıktır. Aslında dönemindeki subaylar da iyi yetişmektedir. Bunlar sadece askerlik konusunda değil, genç sadrazam Mareşal Ahmet Cevat Paşa gibi arkeoloji, tarih ve matematik konusunda, şöhreti sınırları aşan bir maharete sahiptiler. Mesela Vidinli Hüseyin Tevfik Paşa veya bizatihi Gazi Ahmet Muhtar Paşa gibi.

Almanya ile olan askeri ilişkileri ise daha çok önem vermiş görünüyor. Burada sultanın daha çok dış dünyaya gösteriş yaptığı, Almanya ile askeri ittifak ve teknik işbirliğine giriştiğini bilhassa Rusya ve şüphelendiği İngiltere gibi memleketlere göstermek istediği anlaşıyor. Aslında Alman askeri çevreleriyle yakın, hatta teslimiyetçi

bir işbirliği, müteakib dönemde II. Meşrutiyet'te İttihatçıların iktidarına ait bir keyfiyettir. Sultan Abdülhamid dış politika konusunda çok enteresan manevralar düzenlemiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nu yöneten grubun "bir anayasal gerektir, bir namus borcudur" düşünce ve tavrıyla girdiği Rus Harbi, maalesef Rusya'nın, bilhassa II. Aleksandr'ın kendi askeri durumlarını bildiği için, çekinerek girmek zorunda kaldığı bu savaş, II. Abdülhamid'i de sarsmıştır. Galiba Yeşilköy'deki Ayastefanos Antlaşması'nın reddinden sonra, ki bunda ön planda Avusturya-Macaristan, Almanya ve tabii Disraeli İngilteresi rol oynuyordu, Berlin'de toplanan kongrenin sonunda Rusya'nın akıllı dışişleri bakanı Aleksandr Mihayloviç Gorçakov, "Bu kadar asker ve para, hepsi boşuna," demişti. Bu "boşunalık", II. Aleksandr ve III. Aleksandr Rusyası kadar II. Abdülhamid'in de paylaşacağı bir görüştü. Dolayısıyla Berlin Kongresi'nden sonra gizli-açık Osmanlı-Rus barışı söz konusudur. Çünkü, harblé Rusya da Osmanlı İmparatorluğu'nu halledemeyeceğini kesin olarak anlamıştı. Rusya için demiryolu yatırımları, okullaşma, fabrikalaşma, mümkünse ziraatın ıslahı gibi yollara girilmesi gerekiyordu. Hantal bürokratik yapıları dolayısıyla ne Rusya ne de Osmanlı İmparatorluğu büyük bir zirai reform başarabildi. Fakat bunun dışında bilhassa askerliğin de süratle zaruri olarak hissettiği demiryolu yapımı, okullaşma, sanayinin bazı dallarının geliştirilmesi gibi hususlara önem verildi. Rus ve Türk bürokrasinin en büyük özelliği, ihtisas adamından çok, sayının yetersizliğiydi. 12 bin kişiye bir memur düşerdi Rusya İmparatorluğu'nda. Henüz saymadık ama Osmanlı İmparatorluğu'nda da durum bundan daha iyi değildi. Yani asrın az gelişmiş ülkelerindeki aşırı memur kalabalığının o devirde aksi bir durum söz konusuydu. Bu bir bürokratik yetersizlik göstergesi sayılmalıdır.

Geniş Ölçüde Hafiyeliğe Başvurdu

II. Abdülhamid yönetiminin bu zor şartlarda başvurduğu yöntem çok açıktır. Biri hafiye teşkilâtıdır, resmen gizli bir po-

lis kurulamamasına rağmen geniş ölçüde hafiyeliğe başvuruldu. Hafiyelik, Türk toplumunun ve bürokrasisinin ahlak damarlarını çürüttü. Çok etkin bir sistem olduğunu da söyleyemeyiz. Mesela İstanbul'da Karagöz ve ortaoyunu bile kontrol altındayken, Macar Türkolog, Ignác Kúnoz Eskişehir'de bunları rahat rahat seyredip notlar aldığını hatıratında belirtmektedir. Sansür; nihayet İstanbul basınına, bir ölçüde Selanik ve İzmir basınına etkilerdi. Ama bu hiçbir zaman Beyrut'u kapsamadı. Nitekim Beyrutlular, Şamlılar, Mısır'da basılıp geleni rahatlıkla okurdu. Cesar E. Farah'ın Lübnan'daki sansür rejimi üzerine yazdıklarına baksarsak sansür coğrafyasının her yerde aynı rengi korumadığını görüyoruz. Bundan başka Berlin Kongresi'nin icaplarından olan Bulgaristan Prenslığı ve henüz güya bizim idaremizde olan Doğu Rumeli'deki meclisler, Sisam Eمارeti, Cebeli Lübnan mutasarrıflığındaki meclis sistemini ve Girit'i göz önüne alacak olursak, burada demokratik ve anayasal bakımdan da farklı parçalar olduğunu görürüz. İşte bunlar II. Abdülhamid Osmanlısı'nda ana unsurun, yani Rumeli ve Anadolu'daki münevverliğin daha fazla zarar gördüğünü gösterir. Öte yandan Anadolu'nun ücra köşelerine bile yayılan okullaşma yeni bir nesil yetiştirmektedir. Ve bayındırlık eserleriyle birlikte Anadolu'da bizim neslin çocukluğunda bile gördüğü Sultan Abdülhamid devrini hayırla yayma dönemi göze çarpmaktadır. O kadar ki, ileriki meş'um paylaşım anlaşmasının taraflarından Sir Mark Sykes, *The Caliphs' Last Heritage* adlı eserinde Abdülhamid devrinin Arap vilayetlerinde 10-15 sene içerisinde yaptığı değişikliklerin şehir coğrafyasında bile görülebildiğini söylemektedir. Dış politikada başarılı bir barışçı politikanın dışında Almanya'ya yanaşma, İngiltere'yi doğru oyalama, Rusya ile adı konmayan gizli bir sulh gibi başarılı denemelerin dışında, Yunanistan'la Girit meselesi yüzünden girilen savaşı kazandık. Burada ordularımız üstün bir askerlik bilgisi ortaya koydular. Gazi Edhem Paşa burada başarılı bir komutanlık yaptı. Türk askerinin savaşçılığının yanında, ordunun iaşesi bakımından da Anadolu'ya kadar döşenen demiryollarının orduyu Anadolu buğdayıyla eski harblerin aksine besleyebildiğini

gördük. Bu gibi başarıların yanında, bu savaşın sonunda hiçbir şeyin değişmemesi ve Avrupa'nın tahakkümü bazı şeyleri öğretmiş olmalıdır.

Yurtiçinde Berlin Kongresi'nden sonra bilhassa Ermenilerin bir kesimi arasında bağımsızlık iddiaları artmış, hatta Ermeni halkının bazı kesimleri arasında iç çatışma çıkmıştır. Bunun dışında Doğu Anadolu coğrafyasında o güne kadar sakin duran birtakım etnik unsurların aralarında, ya birleşme ya doğrudan doğruya hükümetle itişme gibi faaliyetlere girdikleri görülür. Yıldız evrakının yeni açılan malzemesine baktığımız zaman şunu açıkça görürüz: Anadolu'da pek zikredilmeyen bir anarşi de vardır. Ermeni komitelerinin Cuma günleri camiden çıkanları taraması gibi, çeşitli etnik gruplar arasında katl ve yağma vardır. Doğu Anadolu kontrol edilemeyen bir asayişsizlik içine girmektedir. Hamidiye alayları kontrol için ortaya çıkmıştır. Fakat burada Kürt aşiret reislerinin kendine has egoizmleri de rol oynamaktadır. Buna karşılık Orta Anadolu ve Batı Anadolu kayda değer bir gelişme içindedir. Gene Rumeli eyaletleri de bundan kâam almaktadır. Sultan Abdülhamid devrinin bir özelliği, istibdat ve sansüre rağmen Doğu ve Batı kültürüne vâkıf muhalif bir Türk gençliğinin yetişmesidir. Aslında siyasi görüş olarak da iki taraftaki gençler eğitim görmeye başlamıştır. Yılmaz Öztuna'nın deyişiyle Doğu-Batı kimliğine sahip bu tip bir gençlik ileride Balkan Harbi'yle başlayan 11 yıllık harblerde eriyecek ve yeni Türkiye'ye bu mirastan çok fazla bir şey kalmayacaktır. Hâlâ kaybın restorasyonu uğraşıyoruz. Kurmay eğitimi, Sultan Abdülhamid devrinde daha da geliştirilmiştir. Balkan Savaşları'nda ve bilhassa Birinci Cihan ve İstiklal Harbi'ndeki çok bilgili yabancı gözlemcileri bile hayrete sevk eden çok bilgili yabancı komutanların çıkışı buna bağlıdır. Donanmada maalesef Sultan Abdülaziz dönemine göre gerileme vardır. Burada "Donanmanın ayaklanmasından korkuyordu, Haliç'e çürütmeye çekti," denilerek, kesin hüküm veriliyor. Öbür taraftan da düşünülmeyen bir nokta, bu donanmayı ve bu tersaneleri besleyecek teknik donanım ve paranın hiç olmamasıdır. Ve var olan parlak bah-

riye subaylarının yanında onları destekleyecek yeterli sayıda ve nitelikte astsubay kadrolarının, teknisyenlerin bulunmamasıdır. 750 bin kişilik ordunun beslenmesi mali bakımdan çok büyük güçlükler yaratıyordu. Bunun içinde 50 bin denizciyi beslemek daha da büyük sorun olmaktadır. Tabii ki padişah tarafından güvenilen subay ve komutanların sayıca az olmaları, bu değerli komutanların çok uzun süre görevde kalmalarını gerektirmiştir. Kadrolar uzun süre yerinden oynamadıkça ardından başka şeyler gelir, nepotizm (adam kayırmacılık) ve hatta irtikâb ve rüşvet. Bu kaçınılmaz olmuştur, fakat şunu da belirtmek gerekir ki, mülki idarenin ve eğitimin düzelmesiyle geleceğin Türkiye'si bazı idari kadrolar da kazanmıştır.

Sultan Abdülhamid devrinde içtimai hayatımızda da, kültürel hayatımızda da gelişmeler görülmektedir. Burada çok ilginç bir şekilde bir kutuplaşma başlar. Yeni doğan aydın, münevver sınıfıyla; Anadolu'nun kendi dünyası içinde eğitim gören tabakası arasında zıtlaşma çekirdek olarak ortaya çıkmaktadır. Yani, eskisi gibi çok cahil bir kitle ve onun yanında okumuşlardan çok, artık zıt dünyalarda eğitim gören iki kitlenin ortaya çıkışı söz konusudur. Bu, Türkiye'deki kutuplaşmanın da Sultan Abdülhamid döneminde başlaması demektir.

Son Yıllarında Sansür Vardı

İktidarının sonuna doğru artık yorgundur. 33 yıllık iktidar yorgunluk getirir. Bu dönemdeki sansür rejimi “censure préalable” dediğimiz önceden sansürdür. Fransız İdare hukukçularından A. Batbie, bu rejimin Fransa için çok geri, Rusya ve Osmanlı için uygun olduğunu söyleyebilmektedir. Fakat şunun üzerinde durmak gerekir ki, sansürün de hafiyeliğin de çok zararlı neticeleri doğmaya başlamıştır. Ve 1905 Devrimi İran ve Rusya'da, hiç şüphesiz ki Osmanlı İmparatorluğu'nda da etkilerini gösterdi. 1908 Meşrutiyet İnkılâbı, bu askeri darbeci gelenekle ortaya çıksa bile sadece Rumeli'ye mahsus değildir.

Anadolu’da da bunun gibi hareketler görölmektedir. Padişah bir sene içinde demin sözünü ettiğimiz kutuplaşmayı önleyememiş, hâkim olamamıştır. Belki de artık bir tevekkülle hâkim olmanın pek mümkün olmayacağını ve bir şeylerin değişmeyeceğini anlamıştır. İlk defadır ki Ayan Meclisi ve Meclis-i Mebusan Yeşilköy’de bir araya gelerek Meclis-i Umumi, Meclis-i Milli adı altında padişahı tahttan indirmiştir. Giden hal’ heyetinin teşekkül tarzı tabii ki İslam hukukuna uygun değildir, ama Türkiye’nin kamu hukuku ve politika alanında bazı safhaları dönmüş, başka bir yöne doğru gitmektedir.

Selanik’e sürgüne giden padişahın oradaki Alatini Köşkü’nde, yani o zamanki Selanik’in dışındaki bir banliyöde yıllarını geçireceği beklenirdi. Ne yazık ki Balkan Savaşı, padişahın oradan da çok erken ayrılmasını gerektirdi. Beylerbeyi’ne nakledildi. Beylerbeyi çok kısa zamanda, bilhassa Birinci Harb’den itibaren dış politika konularında çok hassas olan, Bismarck’ın bile takdir ettiği Abdülhamid’in bir müşavere haline gelmesini sağladı. İttihat Terakki’nin bazı önderleri bile gidip kendisiyle görüşürlerdi. Ve 1918’de Beylerbeyi Sarayı’nda vefat ettiği vakit cenazesi devlet protokolüyle kaldırıldı. Devlet adamları, hükümet üyeleri, büyükelçiler bu cenazeye katıldı. Cenaze geçerken Divanyolu’ndaki evlerden çıkan kadınların ağlaması, “Bizi refah içinde yaşatan padişahım nereye gidiyorsun?” feryadı galiba bir dönemi, o harbin sıkıntılı zamanları içinde ortaya koymakta hatta mevcut idarenin yüzüne vurmaktadır. 1918 yılı, Osmanlı İmparatorluğu’nun hukuken değil, fiilen sona ermesidir. Kendisi, azınlıkların liderleriyle iyi geçinir ve bu cemaatleri de kontrol ederdi. 1908’de Hahambaşı Haim Nahum gelene kadar hahambaşı vekili konumundaki Moşe Levi’yle, Katolik bir Ermeni rahipken Gregoryen mezhebine geçişiyle yükselen, Ermeni cemaatinin çok bilgili adamı Patrik Ormanyan’la arası iyiydi. Rum cemaatini de aynı şekilde kontrolü gösteriyor ki, bu bir Roma İmparatoru portresidir. Onun için kendisine “son Osmanlı padişahı ve hatta son Roma imparatoru” diyebiliriz. Hataları ve sevaplarıyla, ustalıkları ve yorgunluktan ileri gelen kusurlarıyla

Sultan Abdülhamid Han, hiç şüphesiz ki Osmanlı tarihinin hem çöküşü, hem son Rönesansı ve yeni cumhuriyete giden yolun, başlangıcın kadrolarının yeşerdiği bir dönem olmaktadır.

Babası Abdülmecid'e Yemek Odası Takımı Yaptı

Beylerbeyi Sarayı'nı ziyaret edenler, oradaki yemek odası takımına hayran olurlar. Bu, Şehzade Abdülhamid'in babası Abdülmecid için yaptığı sofradır. Gerçek sanatkâr eseridir. Bunun gibi eskiden İstanbul Üniversitesi'nin İktisat Fakültesi'nin koridorlarında konak tarzında yapılmış bir kütüphane de bulurdunuz. Bugün Yıldız'daki İstanbul Müzesi'nde Sultan Abdülhamid'in şehzadelğine ve saltanatına dair birtakım eserler vardır. En ilginçlerinden birisi ve padişahın birinci sınıf değil, sınıf üstü bir marangoz olduğunu gösteren eseri İstanbul Müftülüğü'nde bulunan şeriye sicilleri arşivindeki dolaplardır. II. Abdülhamid Han, Abdülaziz ve ağabeyi Sultan Murad gibi bir Batı müziği bestekârı müzisyen değildi. Alaturka müzikten çok alafranga müzik severdi. Ama başarılı, üstad bir marangozdu. Bugün Prenses Margaret'in oğlu Lort Snowdon'un da marangoz olduğunu düşünürsek, emperyal marangozlar silsilesinin başında yer alır. Çıraklarından en sevimlisi de 100 yaşında çalışırken çıkan yangında ölen Sermelek Kalfa'ydı. Bu güzel Abaza kızı, onun çok sevdiği, becerikli bir marangoz kalfası oldu.

Ulu Hakan mı, Kızıl Sultan mı?

II. Abdülhamid devri halen olumlu olumsuz yönleriyle Türkiye'de yaşar; çünkü kabul etmemiz gerekir ki bu dönem, modern Türkiye'nin oluştuğu devirlerden biridir. Abdülhamid de tartışmalı kişiliğiyle günümüz siyasi renklerine yansıyan bir hükümdardır.

II. Abdülhamid devri, “Devr-i Hamidiyye” diye de anılır. Osmanlı tarihinin en çok tartışılan ve değerlendirilmesi itibarıyla günümüzün siyasi renklerine yansıyan hükümdardır.

“Ulu Hakan Abdülhamid Han” veya bazı İttihatçı önderlerin ve Ermeni komitacılarının “Kızıl Sultan” (*Sultan Rouge*) veya bazı muhaliflerinin “Pinti Hamid” diye lakab koymaları buna örnektir.

Gerçekte, döneminde izlenen iktisadi politika, bilhassa imparatorluğun elde kalan son ve güvenilir parçası Anadolu Maşrık ve Hicaz’a, Arabistan’a yapılan okul, yol, hastane gibi yatırımlar; Duyun-u Umumiye’nin kurulması (1881; Muharrem Kararnamesi), dış borçların muntazam şekilde önemlice kısmının ödenmesi gibi olaylar, bu aşırı hükümlerin bazısını haksız çıkarır. Ancak memur maaşlarının ödenememesi, ordunun modernleşmesi konusunda kurmay sınıfların öneri ve taleplerinin hiç kaale alınmaması, askeri mülki memurlarca “pinti” lakabının verilış nedeni olmalıdır.

Tezatlarla dolu dönemin hükümdarını bir evliya gibi de-

ğerlendirenler, o gün de bugün de vardır. Tarih bilgimiz geçmiş asırları kapsamadıkça, Osmanlı İmparatorluğu'nu anlamak için komşu imparatorluklar ve onun çağdaşı olan dünyayı iyi öğrenmedikçe, bizim tarih meraklıları ve siyasiler bu gibi aşırı yorumları yapmaktan vazgeçemeyecekler.

Dünyaya Ayak Uydurma

II. Abdülhamid devri, bir yanda çağdaş Türk devleti ve siyaset hayatının hastalıklarını bütünüyle barındırdığı gibi, aynı zamanda gerileyen değil, fakat dirilen ve 19. asrın dünyasına ayak uydurmaya çalışan bir devlet mekanizması ve toplumun olumlu yönlerine sahipti.

Rüşvet, adam kayırma, aşırı merkeziyetçilik eğilimleri yanında; eğitimin İstanbul dışında imparatorluk taşrasında da yayılması, Anadolu'da ulaşımın gelişmesi, tarımda değişmelerin başlaması bu devirdedir.

İster kabul edilsin ister edilmesin; imparatorluğun etnik unsurları da kültürel-iktisadi hayatlarındaki olumlu gelişmeleri bu döneme borçludur. Tuhaftır ki, Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanma döneminde, "Osmanlılık" gibi bir kimlik ve ideoloji de, asıl bu devirde kuvvetlenmiştir.

Büyük Devletler Arasında

Abdülhamid devrinde, Britanya İmparatorluğu en büyük devletti; sanayii, iktisadiyatı ve güneş batmayan coğrafyasıyla büyük devletler arasında her istediğini yaptıran değilse de, istemediğini kesinlikle yaptırmayan bir siyasi gücü.

Büyük devletlerden biri de Osmanlı İmparatorluğu'dur ama Fransa dahil hiçbirinin prestiji Britanya kadar değildi. Fransa ikinci plandaydı. Almanya yükselmekte, Avusturya-Macaristan ise gerilemekteydi; üstelik sanayileşmiş ülkeler içinde işçi sınıflarının

durumu en ağır olanlar Rusya ve Avusturya-Macaristan'dır. Avusturya İmparatorluğu'nda kavimler çatışması ve gerilim son derecedeydi. II. Abdülhamid devrinde, imparatorlukta, sınai bir kalkınma olduğunu söylemek güçtür; ama tarım ve ulaşım da gelişmeler vardır. Demiryolu yatırımları dolayısıyla, İstanbul halkı ve Yunan Savaşı sırasında ordu, Anadolu buğdayı ile beslenebilmiştir.

Bunun dışında, Anadolu'da ve Suriye ile Filistin'de eğitim de gelişmektedir. Fen bilimlerine ve teknik uzman yetiştirmeye önem verilirken; felsefe ve sosyal bilimler ise bugün dahi olumsuz izleri silinmez biçimde ihmal edilmiştir.

Meclis-i Mebusan Tartışması

II. Abülhamid, Tanzimat'la birlikte artan Bâbîâli otoritesini silmiş, her şey Yıldız Sarayı'ndan kontrol edilir hale gelmiştir. İktisadi sıkıntılar ve maliyedeki tasarruf, dış borç ödemeleri nedeniyle askeri ve mülki silkteki memurların çoğu maaşını düzgün alamıyor, yapılan yatırımlar yanında, sıkıntılar içindeki idare; Yemen'deki isyanları, Balkanlar ve Doğu Anadolu'daki ayaklanma eğilimlerini bastırmakla uğraşıyor.

Hamidiye döneminin en büyük sorunları bunlardı. II. Abdülhamid saltanat dönemine adım attığında, Anayasa ilanını vaat etti, bu vaadini yerine getirdi, toplanan meclisi dağıtmasının nedenleri ise halen tartışılıyor.

Belirtelim ki bu biraz boş bir tartışmadır, çünkü iki devre toplanan Meclis-i Mebusan zabıtlarının pek az tahlil edildiği, hele zabıtların eksik yayımlandığı ve diğer tamamlayıcı malzemeyle bu meclisin çalışmalarının ne kadar az araştırıldığı açıktır. Bilhassa Ayan Meclisi hakkında daha az bilgimiz vardır.

Hakan devlet hayatına, askerlik açısından şanlı, fakat felaketle biten 1293 Türk-Rus Savaşı (Miladi 1877-78) ile başladı; 1897 Yunan Savaşı ise aynı ölçüde kıymetli komutanların idaresinde zaferle bitti. Ordular az kaldı Atina'ya girecekken savaş beynelmilel müdahale ile bitti, diplomatik safhada ise hemen

hiçbir kazanç elde edilmedi. Ama bu savaşta devlet ve genç komuta heyeti (Müşir Ethem Paşa en genç mareşal idi) içte ve dışta büyük itibar kazandı. II. Abdülhamid'in uzun saltanatında millet bir daha harb görmedi.

Barış Politikaları

Uzun barış yılları, Rumeli'nin kaybının ardından gelen göçmenlerin Anadolu'da yerleştirilmesiyle gelişen tarım; topluma görelî bir refah getirdi. Bu nedenle hükümdar, Anadolu halkı arasında sevilirdi. Dış politikada İngiltere'den nefret eden hükümdar, Rusya ile akıllıca bir barış politikası izledi. Doğrusu savaşın Rusya'ya pek kazanç getirmediğini ve Osmanlı Türk ordularının pek kolay yenilemediğini gören III. Aleksandr da (ki "barışçı" lakabını taşır), onun bu politikasıyla uyum içindeydi.

Sultan II. Abdülhamid'in Almanya ittifakının da dışa karşı bir gösteriş olduğu anlaşılıyor. Ordunun komutasını İttihatçılar gibi Almanya'ya bırakmamış, kurnaz bir politika izlemiştir.

Maharetli Bir Dengeci

II. Abdülhamid Balkanlar'da, oradaki devletçikleri ayıran bir politika izledi. İmparatorluğun Balkan eyaletlerinde ise, komitacıları birbirine karşı kıskırttığı anlaşılıyor. Bu sayede Balkan Savaşı'ndaki gibi bir ittifakı önlemekte başarılı olmuştur. Aynı politikayı Hristiyan ve Müslüman Araplar arasında da güttüğü; memuriyete alımda ve taltiflerde iki zümreyi de birbirine karşı kullandığı görülüyor. Arap ulusçuluğundan hiç hazzetmediği; mesela Kureyş'in ve Arapların hilafetinden söz eden klasik eserleri (Mâverdi'nin *El-Ahkam'üs Sultaniye*'si gibi) toplattırdığı biliniyor. Hilafeti dış dünyada, pan-İslâmist propaganda için maharetle kullandığı ve eğitim, Hicaz Demiryolu gibi yatırımlar için konsoloslukların başış topladığı bilinmektedir.

II. Abdülhamid yurtdışı gezisi yapmadı (ikinci veliaht iken amcası Sultan Abdülaziz’le Avrupa’yı ziyaret etmişti). Yurtiçi gezi de yapmadı. Ama ülkenin okullarını, memurlarını, subaylarının hayatını fotoğraflarla yakından izlerdi. Bir yığını ziyan edilen bu koleksiyonun arta kalanı dahi zengin bir belgeliktir.

Sansür Yönetimi

II. Abdülhamid’in gülünç boyutlara varan sansür yönetimi ise, hiç şüphesiz Türk tarihinde onun en kusurlu sahifesi olarak anılır. Araplar Mısır’dan gelen her türlü neşriyatı, Balkanlılar Rusya’dan gelen kitap ve risaleleri okurken; Türk aydınları bu sayede dünyaya kapalı kaldı. Dünyaya kapalı kalan, sloganlarla yetişen ve kendisinden sonra imparatorluğu devralan bu saf gençlerin hatalarında bu sistemin günahı çoktur. Türkiye’deki kitap ve yayın düşmanlığında da bu devir, “öncü” rol oynamıştır!

II. Abdülhamid devrinde orduda ve mülki idaredeki sayısız değerli insanın yanında sansürcü takımı, en gülünç ve rezil eş-hastan sayılmalıdır.

Özellikleri Olan Padişah

Hakan, Türk musikisini değil, İtalyan operalarını ve operetleri severdi. Sade yaşayışında Avrupalı kalıplar hâkimdi. Sultan Abdülmecid ve Abdülaziz devrine tepki olarak, bir hükümdar için oldukça tutumlu bir yaşayışı vardı. Devrinde, şehzadeler ve sultanlar içinde musiki ve lisan bilgisine ilgi artmıştı ve iyi yetişenler bulunuyordu. Kendisi bütün ceddi gibi bir hüner ve zenaat edinmişti. Hükümdar olmasa, İstanbul’un en büyük mobilyacısı olacak kadar mükemmel bir tersim (*designe*) ve marangozluk yeteneğine sahipti.

Uzun bir saltanat sürdü; hatıraları kendi kaleminden değildir. Yaşamı hakkında kızı Ayşe Sultan’ın (Osmanoğlu) kaleme

aldırıldığı dışında, Vehbi Bey'in kaleme aldıkları ve müsadere edildiği söylenen bir nüsha vardır. Hakkında yazılanlar çok çelişkili bilgiler içerir; taraftar veya muarız eserlerdir.

II. Abdülhamid devri halen olumlu olumsuz yönleriyle Türkiye'de yaşar, çünkü kabul etmemiz gerekir ki bu dönem, modern Türkiye'nin oluştuğu devirlerden biridir.

İngiltere'nin muhafazakâr hükümetleriyle Abdülhamid zamanında bir uyum vardı. Osmanlı hükümeti 1877 Savaşı öncesi ve sonrası liberallerin izinde fundamentalist bir Hristiyan olan Gladstone'un ve taraftarının politikası ile çatıştı. Bu imparatorluğunun sonunu Birinci Cihan Harbi'ne kadar sürdürdü. Ama gene de muhafazakâr partide bir kanat Osmanlı varlığının devamına taraftardı. Mesela Sir Mark Sykes bile bu görüşte iken ancak 1914 Savaşı arifesinde Osmanlı'yı paylaşma taraftarlarına katılmıştır. Disraeli İngiltere'nin muhafazakâr ama reformcu büyük başbakanıdır. Doğu Yahudileri (Sefarat) asıllı bir soydan gelmiştir. Pro-Türk politikaları ile Britanya'nın şark yolunu güvence altına aldı. O politikanın en tipik temsilcisi de İstanbul'daki büyükelçi Henry Layard'dı (bu Sefarat dönemi için merhum Yuluğ Tekin Kurat'ın *Henry Layard'ın İstanbul Elçiliği* kitabına başvurulabilir.

Sir Henry Layard Nisan 1877'de Britanya kraliçesinin büyükelçisi olarak İstanbul'a tayin edildi. Başbakan Gladstone'un liberalleri Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkan topraklarındaki ayaklanmaları yeterince alkışlamış, hatta daha ötesine geçmişlerdi. Şimdi ise Rusya ile savaşın arifesinde muhafazakâr bir hükümet iş başındaydı. Layard bu Türk karşıtı politikanın sona erişini temsil ediyordu.

Başbakan Benjamin Disraeli'nin pro-Türk politikası Britanya İmparatorluğu'nun menfaatleriyle uyumluydu. Hiç şüphesiz Midhat Paşa gibi onu izleyen taraftarlarının beklentilerini karşılayan bir fiili destek olmasa da; savaşın sonunda İngiltere, Osmanlı'nın durumunu düzelterek girişimlerde bulundu ve Ayastefenos Antlaşması'nın enkazını kısmen Berlin'de temizledi. Savaşın başlama zamanında Sinan Kunalp'ın girişte belirttiği

gibi gökten inercesine Sir Henry Layard büyükelçi olarak tayin edildi.

Sir Henry Layard 19'uncu yüzyılın en ilginç kişiliklerinden-
dir. Bilim dünyası onu Mezopotamya kazılarında tanıyor. Çivi
yazısı önceden keşfedilmişti. Ama Asur'u Layard keşfetti. Hatta
Mustafa Nuri Paşa'nın "abede-i iblis" adlı raporunu saymazsak,
Kuzey Mezopotamya ve Güneydoğu Anadolu'daki Yezidiler üze-
rinde bilim dünyasının ilk ciddi gözlemleri de Henry A. Layard'a
aittir. Büyükelçi Layard Mezopotamya'ya âşık ve bu bölgenin
ancak Osmanlı İmparatorluğu içinde kalarak kalkınabileceğine
ve abat olacağına inanıyordu. Nitekim Sultan II. Abdülhamid'e
Mezopotamya'da inşa edilecek demiryolu ve su kanallarının
yaratacağı büyük zenginlik ve kalkınmadan da Layard layihası
diyebileceğimiz raporla o söz etmiştir. Bu rapordan, bölgede Al-
man nüfuzunun yer etmeye çalışmasından çok önce, Layard'ın
uyanık girişimine örnek olarak "Osmanlı İmparatorluğu'nda Al-
man Nüfuzu" adlı çalışmamda sözünü etmişim.

"Henry Layard'ın İstanbul Elçiliği" başlıklı çalışma ise mer-
hum Prof. Yuluğ Tekin Kurat'a aittir. İngiltere'de yaptığı bu dok-
tora çalışmasında Osmanlı İmparatorluğu nezdindeki bu ünlü
büyükeliğin icraatı doğrusu ustalıkla çizilmiştir.

1878 Berlin Kongresi'nde Layard Osmanlı İmparatorluğu
lehinde girişimleriyle tanınır, "Avrupa'nın çifte standartı" gibi bir
terimi ilk o kullanır. Fransız diplomat Fournier'nin ve Avusturya
delegasyonunun Zichy'nin engellemelerine o mani olmaya çalış-
mıştır. Her halukarda Disraeli ve onun maiyetindeki Layard'ın
Berlin kongresinde Osmanlı Balkan hakimiyetini destekledikleri
ve ömrünün uzamasına katkıda bulundukları rahatlıkla ileri sür-
ülebilir. Sultan Abdülhamid'in tuttuğu bir büyükelçiydi.

Kraliçe Victoria'nın İstanbul'daki büyükelçisi Sir Henry
Layard'ın bu hizmeti 1877-1880 arasında sürdü. Bu müddet
zarfında muhtelif konulardaki layiha ve notalar, büyükelçinin
günlükleri, eşinin günlükleri, II. Abdülhamid hakkındaki görüş-
ler, şehirdeki hayattan muhtelif diplomatik sorunlara ve impara-
torluğun eyaletlerine ve etnik sorunlara ait meselelerle ilgili ya-

yınlar; ama ön planda arşiv belgeleri Sinan Kuneralp tarafından derlenmiş bulunuyor.

ISIS yayınları Osmanlı Diplomasi Tarihi adlı bir merkez kurmuştur, bu merkezi Aygaz ve Ömer Koç mali yönden destekliyor; merkezin neşriyatından daha önce de söz etmiştik. “The Queen’s Ambassador to The Sultan / Kraliçenin Sultan Nezdindeki Büyükelçisi” ismi geçen derleme ve değerlendirmelerin 700 sayfada bir araya getirilmesidir.

Hiç şüphesiz ki Sinan Kuneralp dostumun Osmanlı diplomasi tarihine bilimsel anlamdaki son katkısıdır. Çalışmanın Türkçeleştirilmesi veya özet bir rapor haline getirilmesi daha faydalı olacaktır.

Avrupa'da Osmanlı Sefirleri

18. yüzyıl başından itibaren Osmanlı elçileri Fransa, Avusturya, Rusya gibi Avrupa'nın büyük imparatorluklarına gönderildiler.

Gittikleri ülkelerin coğrafyasını, devlet düzenini, yaşayış biçimini ve bunlara dair yorumlarını sefaretnamelerine yazdılar.

Osmanlı Sefaretnameleri son derece ilginç bir edebi metin türüdür. Edebi metin diyorum, çünkü bir kere Türkçelerinde şaşılacak derecede bir sadeleşme başlar. Halbuki reisülküttap ve maiyyeti Osmanlıca'yı en ağdalı biçimiyle kullanan kâtip sınıfıdır, hatta 19. yüzyılda, yani Sultan Mahmud devrinde Reisülküttap Pertev Paşa ve Yozgatlı Hacı Akif Paşa vardı. Bu ikisi birbirlerine rakipti ve Akif Paşa, Pertev Paşa'nın katline kadar giden bir entrika düzeni kurdu. Akif Paşa daha sade yazardı, *Tabsıra-i İbret* adlı eserinde örnekleri vermiştir. Pertev Paşa, yani son reisülküttap fevkalade ağdalı bir Osmanlıca kullanırdı. Şimdi bu kalemden, bu ofisten yetişen insanların sefaretnamelerini bir üniversite öğrencisinin rahat okuyabileceği kadar düzgün ve sade yazması ilginçtir. İkincisi, bunların ilgi noktaları değişiktir. Belki içlerinde Evliya Çelebi gibi renkli adamlar yok ama artık takım halinde başka yönlere bakıyorlar yani gittikleri şehirlerin coğrafyası, o coğrafyanın üretim ve asıl önemlisi devlet düzeni. Mesela Ahmed Resmi Efendi'de göreceğimiz gibi, Prusya devlet düzenini, Avusturya devlet düzenini 18. yüzyılda o kadar iyi anlatıyor ki, ben şahsen bu pasajların, mesela Napolyon'dan evvel-

ki Avusturya'yı da içeren Mukaddes Roma Germen İmparatorluğu denen bir camia var Avrupa tarihi ve politikasında anlamak için okunması taraftarıyım.

Üzerinde ikinci olarak duracağımız konu reisülküttapların nasıl yetiştikleridir. 18. yüzyıla kadar bizde sefaretname yazılmamış değil. Mesela Evliya Çelebi'nin de içinde bulunduğu bir heyet var. 17. yüzyılın ortasında Viyana'ya gidiyorlar. Kara Mehmed Paşa'nın kaleme aldığı sefaret tezkiresi ilk örneklerden ve çok ilginç. Fakat 18. yüzyıldakiler artık daha sistematik ve birbirini izleyen şekilde ortaya çıkıyor. Biz bunların henüz toptan bibliyografyasını çıkarabilmiş değiliz ve açıkça söyleyelim; Faik Reşit Unat'ın yayımladığı *Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnameleri*, ki onun ön kısmında verdiği bibliyografya dışında en son tetkiklerde bile o bilgileri çok aşan bir bibliyografya zenginliği bulmuyorum. Bu yazıda, geniş bir literatürün taranması ve doğrudan doğruya değerlendirilmesi söz konusu değil; çok şey yapılmamış olmakla birlikte üzerine ilave de yapılmamıştır. Söylediğim tarih fevkalade manidardır, 70 yıllık iki devre içeriyor. Maalesef Osmanlı tarihçiliğinin böyle safhaları var. Biri bir şey yaptıktan sonra onun 70 yıl yenisinin yetiştirilmemesi gibi bir konu, bir problem ortada geziniyor. Biz bunları burada bölüm bölüm ele alacağız ve önce en tanınanlara bakmak durumundayız.

İlk Rus Elçisi Tolstoy'un Raporları Önemli

Bir kere Batı dünyasına bakışta bir değişim söz konusu. Bunun devlet düzeninden ilimlerin yapılanmasına, tıbbiye, mühendisliğe kadar gittiği oluyor. Bazı isimler var, bu isimlerin üzerinde duralım. Osmanlı devlet düzeninde daimi büyükelçilik yoktu. 18. yüzyıl başından beri Rusya İstanbul'da bir sefaret açmış. İlk gelen büyükelçi Pyotr Tolstoy'dur, yani büyük yazarın büyükedesi. Bu zatın ayrıntılı, nefis ve uzun raporlarından tarihçiler istifade eder. Biz Rusya ile Prut Savaşı'na gittiğimizde elçi Tolstoy'u hapsettik. Eski mekanizma. Venedik sefirlerine de

uygulandı. Ama asrın sonunda biz artık kendimiz Londra, Paris, Viyana ve Berlin'e giderek sefaret açıyoruz. Rusya'ya açıyoruz. Bunu açtığınız andan itibaren artık eski düzenden söz edemezsiniz. Yani burada artık doğrudan doğruya Vestfalya sistemiyle ortaya çıkan ve bir müddet sonra, 1815 Viyana Kongresi'ne ek protokolle tesbit edilen sefaret düzeni ve diplomatik temsil düzeni yerleşecek demektir. O bakımdan bunların üzerinde duruyorum. Hiç şüphesiz ki yazımızda ele alacağımız Ahmed Resmi Efendi, Azmi Efendi, Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi, Abdülkerim Paşa (Rusya sefiri) gibi örneklerin dışında biz bu sefaretnamelere değinmek zorundayız. Mesela Abdülkerim Paşa mübadele yoluyla Rusya'ya gitmişti; karşısında Repnin geliyor, yani onları mübadele ediyorlar ama mukabil olarak elçi Abdülkerim Paşa eski Osmanlı sefirleri gibi değil. Çariçe Yelizaveta Rusyası'nı anlatıyor ki, o örnekleri bilmemiz lazım. Ve bu nedenler dolayısıyla da Osmanlı sefaretnamelerini çevirme merakı Batı'da erken başladı. Yani Batı bilim çevrelerinde, sadece tarihçiler değil, bütün sosyal bilimciler Osmanlı sefaretnamelerini okumak istiyor. Kendi cemiyet düzenleri Doğu'dan nasıl görünüyor diye bir objektiviteyi yakalamak için... 1980'lerde hatırlıyorum, Fransa'daki tarihçi ve sosyolog çevrelerinde bir Osmanlı sefaretname rüzgârı esiyordu. Hatta müturreffa Gilles Veinstein (yakın zamanda kaybettiğimiz değerli tarihçi) yaptığı tercümeler ve değerlendirmelerle çok takip edilen bir tarihçi, bir Osmanlı uzmanı olmuştu.

Kara Mehmed Ağa Viyana'da

Bizim burada ele alacağımız ilk sefaretname daha doğrusu sefaret tezkiresi, 1665 yılında Viyana'ya Avusturya-Alman İmparatoru Leopold'a, hemen Vasvar Antlaşması'ndan sonra yollanan elçi Kara Mehmed Ağa'nındır. Büyükelçi Kara Mehmed Ağa (Paşa), 1683 Harbi'nde vezir payesiyle şehit düşmüştür. Bu sefaretnamede Avrupa diplomasi kurallarını henüz kabul etme-

yen bir memleketin kendi protokolünü nasıl empoze ettiği, dayattığı görölmektedir. Evliya Çelebi'nin renkli tasviri ve şüphesiz o zamanın en iyi Türkçe bilenlerinden lügat sahibi Meninski'nin tercümanlığıyla ilginç bir sefaret görevi yerine getirilmiş olmaktadır. Zaten Vasvar Antlaşması da iki imparatorluk arasındaki statünün muhafazasını öngörmekteydi. Gene 1688 ve 1692 tarihli Zülfikâr Paşa'nın aynı ülkeye ve hükümdara gönderildiği görölmektedir. Baştercüman İskerletzade Aleksandr (Mavrokor-dato) ve Zülfikâr Efendi'nin Fındıklılı Mehmed Ağa tarafından tetkik edilen mükaleme ceridesi, diplomasi tarihi için önemlidir. Eski diplomasi kuralları gereğince elçiler sınırda karşı taraf sefiri ile mübadele etmekteydi.¹ Mübadele usulü daha yarım asır devam etti. Sefaretnamelerin içinde de bu tasvirleri görmek mümkündür.

Paris Operasında Yirmisekiz Mehmed Çelebi

1720-1721 tarihli Fransa Sefaretnamesi bizim sefaretname edebiyatında olduğu kadar Avrupa edebiyatında da hâlâ önemli bir yer tutar. Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi bilinen ilk masonlarımızdandır. Batı dillerini bilir. Batı'daki bizde büyük bir açıktı, çünkü 18. yüzyılın sonunda, hatta 19. yüzyılın başında bile gittiği yerin dilini bilmeyen sefirler vardı. Yirmisekiz Mehmed Çelebi, Fransa'yı hayranlıkla incelemiştir. Ve sefaretnamesi Batı medeniyetinin adeta bir tahlilidir. Bu nedenledir ki 1980'lerde belirttiğimiz üzere Gilles Veinstein'ın başını çektiği bir grub Fransız tarihçi ve sosyolog için Türk sefaretnameleri çok ilginç belgeler oldu, çevrildi. Fransa tarihini ve Fransız cemi-yetinin sosyal tarihini yorumlama bakımından Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi tanınan biri oldu. Artık açıktır ki Lale Devri gibi bir dönemde Fransa'nın yaşam biçimi, teknolojisi, törenle-

1 Ayrıca bkz. *İslâm Ansiklopedisi*, "Mübadele Maddesi", 31. cilt, s. 424-225, Türkiye, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2006.

ri, modası Türk'ü etkilemektedir. Bu dönemde artık kaçınılmaz olarak Viyana ve Paris sefaretnamelerinde tıb ilmine, tıb fakültelerine merak başlamaktadır. Hatta Yelizaveta devrinde Rusya'ya giden Mehmed Emin Paşa, Rusya'yı da bu şekilde incelemekte. Dikkatimizi çeken konu, İran sefaretnamelerimizin böyle bir ilgiden uzak olmasıdır.

250 Yıl Önce Berlin

Ahmed Resmi Efendi'nin Prusya Sefaretnamesi ve Ebubekir Ratip Efendi'nin Avusturya Seyahatnamesi bu konuda en ilginç olanlarındandır. Ahmed Resmi Efendi'nin Prusya Sefaretnamesi 250. yılını tamamlamıştır. 250 yıl evvel Osmanlı'nın Prusya gibi askerlik, teknoloji, ziraat ve ticarete yükselen, ilim ve felsefede artık ağırlığını hissettirmeye başlayan bir memlekette neler görüp düşündüğünü kaleme alışı, Türk Batılılaşmasının fikir iklimini kavramak bakımından çok önemlidir. Ahmed Resmi Efendi, Prusya Kralı II. Friedrich'i (Büyük Frederik) ziyaret ediyordu. Prusya Osmanlı'yla dost geçinmek zorundaydı. Onun düşmanları Prusya'nın düşmanıydı. Sadrazam Koca Ragıp Paşa geleneksel Fransız dostluğunu gütmek taraftarıydı. Bu sefaretname aynı zamanda elçinin geçtiği bütün Balkan şehirleri ve Lehistan'ı da kaleme almaktadır. 1763 yılında Berlin'i, opera ve balolarını, 6 ay boyunca kralın politikası, şahsı, icraatı ve bilhassa Prusya ordusunun göze batan üstünlüğünü tasviri önemlidir. Bu Alman-Türk ilişkileri tarihinin de en çok ele alınan tercüme eserlerinden biridir. Hiç şüphesiz ki 1774 Kaynarca felaketinden önce Silahatar İbrahim Paşa'nın Rusya ve Kırım üzerine enteresan tasvirlerle yer verdiği 1771-75 tarihli sefaretname de bir tarihçi ve aydının kütüphanesinde olması gereken notlardandır. Defteremini vekili Necati Efendi, Kırım hanları ve yönetici zümre için hiç olumlu kanaat notu vermiyor. Bu ve Abdülkerim Paşa'nın (1775-76) Rusya sefaretnameleri, Katerina devri için aslında önemli belgelerdir.

Sefaretnamelerimiz İran, Buhara Emirliği, Fas Melikliği,

İspanya gibi çevre ülkeleri de içermektedir. Maalesef İngiltere ve İtalya için kaleme alınan sefaretnameler 18. yüzyıl dönemini geçmektedir. Elçi Yusuf Agah Efendi'nin Londra'ya gidişi ve beraberindeki Sır Kâtibi Mahmud Raif Efendi'nin Fransızca yazılmış İngiltere jurnali (*Journal Du Voyage De Mahmud Raif Efendi En Angleterre-Écrit Par Lui Même*) bu ülkede resmen sefaret kurduğumuz dönemi içerir (1793-96). Mehmed Namık Paşa'nın Londra sefaretnamesi de 1812 yılına aittir. Diğer Rus sefirlerinin çok uzun ve teferruatlı raporlarının aksine İstanbul'daki ilk Rus büyükelçisi Pyotr Tolstoy'un Osmanlı sefaretnamelerinin, bu hacimde bir zenginlik meydana getiremediği açıktır. Ne var ki 19. yüzyılın eşiğinde Osmanlı diplomasisi diplomatik dile çabuk intibak etmiş görünüyor. Bunun için hayatının bu dönemini Osmanlı sefirlerinin raporlarına, mütalaa-larına, anlaşmalar ve hukuki problemlerdeki çözümlerinin kayıtlarına adayan dostum Sinan Kunalalp'in geniş neşriyatını tek kaynak olarak görmek gerekiyor.

Yirmisekiz Çelebi Operayı Anlatıyor:

Perde Kaldırılıp Ardından Bir Büyük Saray Zuhur Eyledi

“Paris şehrine mahsûs bir eğlence var imiş, şehrin kibarları, vasî dahi ekseriya varır; kral bile ara sıra gelür imiş. Bir gün bizi, Mareşal davet eyledi. Anı seyre gidecek olduk ve ol saray opâre yapılmış, rütbesine göre herkesin mahsus oturacağı yerleri var. Kralın yanına oturduk. (...) Her taraf erkek ve kadın ile baştan başa dolmuş idi ve yüzden fazla çeşitli saz hazır idi. Akşama bir saat var idi. Her tarafı kapalı olmakta, birkaç yüz balmumu ve billûr avizelerle hesapsız mumlar var idi. Ol mahal ziyade tekellüflü yapılmış olup cümle trabzanları ve direkleri ve dört yanı ve tavanı halkârî olup ve gelen kadınlar ipekli kumaşlara ve cevahirlerle gark olmuş bulunup mumların alevinden öyle bir şaşırtıcı parlaklık meydana gelmiş ki, tâbir olunamaz. (...) Tamam, yerleşildikten sonra birdenbire ol perde kaldırılıp ardından bir bü-

yük saray zuhur eyledi. Sarayın avlusunda oyuncular kendilerine mahsus elbiseleriyle ve yirmi kadar peri yüzlü kız pırıl pırıl taşlı elbise ve fistanlarıyla meclise tekrar parıltılar salup sazlarıyla dahi hep birden nağmeye giriştiler. Bir müddet raksolunup sonra opâreye başladılar. Bunun aslı bir hikâyeyi canlı göstermek.”

Karlofça'da Osmanlı Diplomatları

Osmanlı diplomatları diplomatik dili, hukuki incelikleri ve müzakere tekniklerini erkenden öğrenmişlerdir. Bugünkü Türk diplomasisinin ardında aslında zengin bir miras yatmaktadır. Bizzat 1699 Karlofça Anlaşması'nda bile Rami Mehmed Paşa ve maiyetinin başarılarında bunun görülmesi gerektiğini bildirelim.

Ahmet Resmi Efendi Berlin'i Anlatıyor: Yangından Çok Korkarlar, Her Sokakta Tulumba Var

“Adı geçen bu şehir bu sırada Brandenburg kralının başkenti olduğundan, o çevrede benzerinin bulunmaması ile ün salmıştır. Kırk-elli yıl önceleri orta halli bir şehir iken, kralın büyükbabası büyük istekler peşine düştüğünden, şehrin kenarından akan nehri şehrin iki üç yerinde, tıpkı bizim Kâğıthane nehri gibi kollara ayırarak akıtmış ve etrafını yontma taşlarla sağlamlaştırıp üzerine otuz kadar tahta köprü kurdurmuştur. Kendi heykelini de tunçtan ve bir at üzerinde yaptırıp bir taş köprü başına diktirmiştir. Zaman geçtikçe nehir kıyısına evler, bahçeler ve suya ihtiyacı olan endüstri için değirmenler, şeker ve kereste fabrikaları da yaptırılmıştır. Nehrin içinde sayısız çekdiri gibi çamlar ve şaykayı andıran mavnalar durmadan gidip gelmektedir. Aşağıdan yukarı ve yukarıdan aşağı her cins yiyecek ve diğer eşyalar taşıyan gemiler, bu nehri bir an boş komamaktadır. Kralın sarayı ve cephaneliği de bu nehrin kıyısında bulunmakta olup, içinde ve etrafında bahçeler, saraylar, av köşkleri ve ekin tarlaları da var-

dır. 1174 (1760) yılı ortalarında Nemçe ve Moskof askerleri bir-biri ardınca bu şehre gelip kralın cephanelik ve köşklerini talan etmiş ve şehir ahalisinin mal ve mülküne çok ziyan vermişlerdir. Yangından pek çok korkmakta olduklarından korunma çareleri de almışlardır. Gece gündüz dolaşan bekçilerinden başka her sokakta beşer-onar tane tulumbalı kuyular vardır. Her kuyunun başında da kızaklı fiçılar emre hazır bulundurulmaktadır. Taşra-dan kumaş ve ticaret eşyalarının getirilmesi yasak olduğundan, ahalisi çaresiz olarak burada yapılan yerli kumaşa kalmışlardır. Bu yüzden de her şeyleri pahalıdır. Halkı fağfura (porselene) pek meraklı olduğundan, kibar ailelerin bilhassa porselen koleksiyonlarını topladıkları odaları vardır. Ahalisi Luteran (Protestan) olduklarından din işleri yönünden büyük sıkıntılardan arındırlar. Kiliselerinde putlar yoktur. Tek tanrıya tapmakla öğünürler ve Katoliklere karşı büyük düşmanlık gösterirler. Hazreti Muhammed'in peygamberliğini tanırlar ve hatta "Müslüman oluruz," demekten bile çekinip utanmazlar."

Bununla beraber 18. yüzyıl diplomatik ilişkilerin kurumsallaştığı bir devir değil. Umur-u Hariciyye'nin (dışişlerinin) asıl kurumlaşması II. Mahmud devrindedir. Bu dönemin özellikle 19. asır son çeyreğinin diplomasi tarihine giriş Sinan Kunalp tarafından bir makale ile başladı ve sefirlerin layihaları ve antlaşma görüşmeleri raporların yayını devam ediyor. Fransız dilindeki belgeler ve Osmanlı metinlerini bizim okumamız gerekiyor.

Bunlar olmadan 19. yüzyıl Osmanlı diplomasi tarihini kalemek almak mümkün değildir. Şüphesiz diplomasi tarihimiz için sadece Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ni değil, Fransa, İngiltere (Public Record Office) Avusturya (Hof und Staatsarchiv), Rusya (İmparatorluk Dışişleri Arşivi), Almanya (Auswärtiges Amt) ve İran Arşivlerini de bilmek lazımdır. Sonuncusunun da 5 cilt halinde İran-Osmanlı ilişkilerine dair seçme evrakı yayımlanmıştır.

İdamla Yargılanan Son Sadrazam:

Midhat Paşa

Midhat Paşa, Tanzimat sonrasında görev yapan en önemli devlet adamlarındandır. İmparatorluğun büyük bir valisi, yaratıcı ve müteşebbis idarecisiydi. Ancak nazırlık ve sadrazamlık görevlerinde etkisiz kaldı ve iyi bir anayasacı olamadı. Abdülaziz'e yapılan darbenin sorumlularından görülerek hukuksuz bir davada idamla yargılandı. Ölümü ise halen karanlıktır.

Son devir Osmanlı tarihinin en önemli devlet adamı ve tarih yazımının en problemlı portresi Midhat Paşa'dır. Midhat Paşa'nın başarıları ve başarısızlıkları, olağanüstü ehliyet ve dirayete varan icraatı ve diğer yandan da etrafıyla yaptığı konuşmalar ve düşmanlarının kendi hakkında iftira yaymasına neden olan aksak politikası bir arada anılır. O bir bakıma Osmanlı gelişmesinin veya Türk modernleşmesinin bünyesindeki çelişkileri barındıran bir portredir. Hükümfermâ olduğu zamanlar, Sultan Abdülaziz ve Sultan II. Abdülhamid devirleridir. Aradaki çok kısa V. Murad devri ile birlikte imparatorluğun üç sultanlar dönemi onun hem sadarete, hem nezaretlere çok yakın olduğu bir devirdir. Ve ne yazık ki bu değişimde oynadığı rol veya değişimi sağlayan darbecilerle yaptığı ittifak onun saltanat makamının düşmanlığını da celb etmesine neden olmuştur. Midhat Paşa hakkındaki

hukuki hüküm de bir çelişkidir. Bakacak olursanız idamla yargılanan son sadrazamdır. İdam cezası da almıştır. II. Abdülhamid bunu müebbet sürgüne çevirmiş ve kendisi Taif Kalesi'ne sürülmüştür. Hatta cezanın verildiği mahkeme kulislerindeki devlet adamları arasında, bu idam cezasını affetmeye padişahın bile yetkisi olmaması gerektiği konuşulmuştur. Taif zindanının her zindan gibi hoş olmayacağı çok açıktır. Fakat Taif zindanı Arabistan Yarımadası'nın en havadar ve yeşil bölgesidir. İdamın Taif'e sürgün cezasına çevrilmesi padişahın dış dünyadan çekinmesiyle olmuştur. Buradaki ölümü halen karanlıktır. Gerçekten mahalli caniler grubu tarafından mı hayatına kastedilmiştir, yoksa II. Abdülhamid'in bitmeyen bir kininin neticesinde tertiplenmiş bir suikast mıdır? Her halükârda biz onu idam edilen son Osmanlı sadrazamı olarak görüyoruz. Ne var ki öldürülen eski sadrazamların aksine görevinin son gününde değil, bundan üç yıl sonraya rast gelmektedir.

Midhat Paşa Ulema Ailesindendi

Midhat Paşa aslında başarıyla valilik yaptığı Tuna vilayetinden, Rusçuk çevresinden gelen bir ailenin çocuğudur. İstanbul'da yerleşmiş bir ulema ailesinde medrese tahsiliyle Arapça ve Farsçayı iyi öğrendi. Doğumu 18 Ekim 1822. Babası Hacı Hafız Mehmed Eşref Efendi. Ailenin Sünni Bektaşî tarikata intisap etmiş olduğu söylenmektedir. Bu isim ve aile etrafında zamanla efsaneler de çıkmıştır. Kendilerinin aslen bir Pomak ailesi, yani Müslüman Bulgar olduğunun söylenmesi gibi. Buna itibar etmemiz için gerekli hiçbir kayıt yoktur. Bâbîâli Sadaret Kalemî'ne intisap ettiği zaman adı Ahmet Şefik olduğu için, ekseri Ahmetler gibi bir isim daha ilave edilmektedir. (Medreselerde de Ahmet Efendi'ye Cevdet ilave edilmiş, ilerinin Ahmet Cevdet Paşa'sı ortaya çıkmıştı. Ahmet Şefik'e de Midhat ismi ilave edilmiştir. Geleceğin Midhat Paşa'sı ortaya çıkmıştır.) Midhat, paşanın kalem adıdır. 1884 Nisan ayında katledildiğine

göre uzun bir hayat yaşamamıştır. 61 yıl; sadece bunun da üçünü Taif sürgünü dönemi sayarsak 58 yılın içinde hem öğrenme hem icraat bakımından olağanüstü bir hayat yaşayan Türk tarihinin parlak Tanzimat adamları arasındadır. Ahmed Midhat Paşa'nın Osmanlı coğrafyasını süslediğini ve son devir Osmanlı İmparatorluğu'nun sınırlarını adeta eserleri ve icraatıyla yeniden meydana çıkardığını söylemek bir abartma sayılmamalıdır. Ama aynı şekilde "Osmanlı anayasasının babası" demek de abartılı bir iddiadır, çünkü Ahmed Midhat Paşa'nın iyi bir anayasa uzmanı olmadığı ve anayasadan, bir yönlendirici belgenin üstünde görevler, adeta bir büyü vasfı beklediği çok açıktır. Bir anayasayı kaleme almak lekesi olduğu şüphelidir. 1876 (1293) anayasası hazırlanırken hiç uyuşamayacağı kimselerle çalıştı, bu da onun talihsizliğidir. Nitekim 1876 Anayasası anayasacılık bakımından bir metin olarak fevkalade büyük kusurlar içerir. Bu sistemin çöküşünde, hatta Ahmed Midhat Paşa'nın akıbetinde de maalesef çok olumsuz rolü olan aksak bir anayasa metnidir.

Ahmed Midhat Paşa'nın Avrupa tarihindeki asıl önemi Osmanlı İmparatorluğu'nun sadrazamı olmak ve dağdağalı bir dönemde bu koca devleti yönetmek değil, daha ziyade çok başarılı valilikleridir. Midhat Paşa sadece imparatorluğun sahasında değil, bütün Avrupa'da bir numaralı validir. Garip bir tesadüf, kaderin garip bir cilvesi kendisinin arkasından madalya alabilecek bir şampiyon adayını da Rus sefiri İgnatiyev'dir. Nikola İgnatiyev, İstanbul'a sefir olarak geldiği andan itibaren, sadrazamlık ve adliye nazırlığı yapan Midhat Paşa'yla çok büyük bir çekişme içine girmiştir. Bu iki adam İstanbul'daki görevlerinde düşman olarak karşılaştılar. İgnatiyev çok başarılı bir Doğu Sibirya valisiydi, uzun kariyerinde de başka başarı yoktur.

Edirne'de Eşkîyalık Hareketlerini Bastırdı

Ahmed Midhat Paşa'nın 1836'dan itibaren sadrazamın ofisinde çalıştığını görüyoruz. Ve 1854 yılında Sadrazam Kıbrıslı

Mehmed Paşa kendisini Edirne vilayetindeki hadiseleri yatıştır-
mak için görevlendirdi. Paşa ile daha önceki Suriye teftişi sırasın-
da çatışmaya düşmüştü. Ama Midhat'ın başarılı çalışmaları ve
Kıbrıslı Mehmet Paşa'nın adil davranışı onun terfi etmesine esas
olmuştur. Midhat, Edirne'deki eşkıyalık hareketlerini bastırdı.
O zamanın Edirne'si bugünkü Edirne'yi, Kırklareli'ni de içine
alarak batıya doğru genişletmemiz gereken bir eyalettir. Yani en
azından Batı Trakya'nın önemli kısmı, geniş Selanik vilayetine
yanaşacak kadar bu vilayetin içindeydi. Ayrıca burada yaptığı
idari reformlarla ilk iki senenin içinde (1854-1856 arası) asa-
yış sorunlarını halletti. 1858 yılında 6 aylık bir Avrupa seyahati
oldu. Burada Viyana, Paris, Brüksel ve Londra'da gözlemlerde
bulundu ve bu gözlemlerde bulunurken kendisinin başarılı bir
idareci olarak taltif edildiği, hürmetle karşılandığı açıktır. Bu
yüzden 1861 yılında Niş valisi olmuştur (yani Doğu Sırbistan).
Burada kurulan yeni vilayet sisteminin ve yeni çıkan nizamna-
menin Balkanlar'da tatbikine başladı. Nitekim ardından 1864
yılında yeni hazırlanan vilayet nizamnamesinin ilk model bölgesi
Tuna vilayetindedir. Midhat Paşa bu nizamnameyi hazırlayan
komisyonun üyesidir. Diğer başarılı üyelerden birisi de hiç şüp-
hesiz ki Ahmed Cevdet Paşa'ydı. İleride birbirleriyle gırtlak gırt-
lağa boğuşacak bu iki memurun orada başarılı iş çıkarmalarını
biz doğrudan doğruya Mustafa Reşid Paşa ve ardından gelen
Mehmed Emin Ali Paşa idaresindeki büyük Tanzimat bürokras-
sisinin havasına bağlamalıyız. Mustafa Reşid Paşa, hem Midhat
Paşa hem de Ahmet Cevdet Paşa'yı himaye edebildi. Tanzimat'ın
bürokratları bu dönemde bir imparatorluğu yeniden kurma işini
elbirliğiyle başarıyla yerine getiriyorlardı. Burada tartışmadan
çok, birlikte iş yapmak, kıskançlık ve rekabetten çok, bir dos-
tane işbirliği havası hâkimdi. Nitekim o hava içerisinde Midhat
Paşa da iyi yetişmiştir.

Tuna valisi olduğu vakitki bölge bugünkü Bulgaristan'ı iç-
ermektedir. Bulgaristan'ın yakın tarihinde en verimli dönem baş-
lamaktadır. Midhat Paşa bu bölgede okulların sayısını artırdı.
Deniz yolunu, nehir taşımacılığını geliştirdi. Bulgarca "Obşıpa-

leznitekasıy” denen “mal sandıklarını” geliştirdi ve bunlar üzerinden, Bulgar meslektaşımız Maya Todorova’nın makalesinde belirttiği gibi Bulgaristan kapitalizminin tarihinde çok önemli bir aşama böylelikle gerçekleştirildi. Zaten kendisi de Emniyet Sandığı’nın ve bir anlamda Ziraat Bankası’nın gerçek kurucusu sayılır. Bulgaristan’ın zenginleşen ziraatı, alışkan köylüsü, tefecilerin elinden bu sayede kurtulmuştur. Bulgarların yanında Türkler ve paşanın iskân ettiği önemli miktarda Kafkaslı ve Kırımli Müslüman nüfus vardı. Bu yapılan reformların içinde eğer daha evvel Sakız Eمارeti’nde çıktığı söylenen mahalli gazete çıkmadıysa (ki bugün nüshası bulunmuyor), ilk vilayet gazetesi olan *Duna*’yı da çıkartmıştır. Bu gazete Bulgarca ve Türkçeydi. Onun hem Bulgar eğitiminde, hem Bulgar kültür hayatında, hem memleketin ziraatında yaptığı bu geliştirmeler aslında bir bakıma da devletin demir elini kuvvetlendiriyor. Midhat Paşa, Tuna vilayetindeki bu uygulamasıyla devletin ilk siyasi polisini ortaya çıkardı. Tuna zerinde Avusturya ve Rusya tarafından yapılan istihbarat ve casusluk faaliyetlerine karşı çok etkili bir karşı istihbarat teşkilatını kurmuştur.

Midhat Paşa’nın Tuna valiliği bu bölgeye Osmanlı damgasını gerçek anlamda vurduğu gibi kendisinden sonraki nesiller için de bir örnek olmuştur. Uzun yıllar anavatandan kopuk yaşayan kalabalık Türk cemaati, her problemde büyük valinin icraatını hatırlar. Mektebe gitmek istemeyen bir çocuğa, “büyük vali zamanında açılan okullara bizimkiler gitmedi de bu hale geldik” veya çalışmak istemeyen bir çiftçiye, bankacılardan, tefecilerden şikâyet eden birine karşı onun yaptığı reformlar hatırlatılır. Bulgaristan’ın bir anlamda sadece Osmanlı dönemine değil, daha sonrasına da damgasını vurmuştur.

Kadrosunda nemli İsimler Vardı

Büyük Tanzimat dönemi sadrazamı Mehmed Emin Ali Paşa’yla gerilime girdiği bir gerçektir. Ve bu yüzden Tuna’dan

alınıp 1869 yılında Bağdat'a tayin edilmiştir. Bağdat o zaman Basra'yla birlikte aşağı yukarı bugünkü Irak'ın çok önemli bir kısmıydı. Musul, yani Kuzey Irak hariçti, o ayrı bir vilayetti. Midhat Paşa'nın burada bir toprak kazandırma fiili vardır. Kuveyt meselesini, hem de İngiltere'ye karşı Şeyh Sabah ailesiyle anlaşarak, Osmanlı lehine çözmüştür. Gene aynı şekilde nehir taşımacılığını geliştirmiştir, okullar açmıştır. Midhat Paşa'nın yanında çalışan kadrosu fevkalade kıymetli insanlardı. Tuna'dayken Kılıçyan Vasıf Efendi veya Arnavutların Fraşerî ailesinden İsmail Kemal veyahut gazeteci Ahmed Mithat Efendi tamamıyla onun yetiştirmesidir ve onun ismini kendine almıştır. Bağdat vilayetinde çıkartılan gazete *Zevrak* bugün kıymetli bir tarihi evraktır ve burada maiyetinde bir de ünlü Osman Hamdi Bey vardı. Polonya muhaciri olan Karaavcı gibi teknisyenler de burada kullanılmıştı. Bugün Irak'ta okullardan köprülere, nehir taşımacılığına ve hatta Bağdat ve Kazimiye arasındaki tramvay hattına kadar birçok Osmanlı eseri ondan kalmaz. Unutmayalım, sanayi mekteplerinin de gerçek kurucusu Midhat Paşa'dır (İstanbul Sultanahmet'teki sanat okulunu hatırlayalım). Eğer bu faaliyet devam etseydi Türkiye bugün sanayi mekteplerine hem sayı hem de nitelik olarak sahip olurdu. Ve sanayileşmemizin önündeki en büyük çürük engellerden biri de böylelikle kalkmış olurdu.

Kendisi 1869-72 dönemindeki Bağdat valiliği sırasında askeri mektepleri de kurmuştur. Bu VI. Ordu'nun (Arabistan ordusunun) ıslahı bakımından fevkalade önemlidir. Ve nihayet 1858 yılında Cevdet Paşa'nın kaleminden çıkan "Arazi Kanunnamesi" ki mirî arazinin gittikçe azaltılıp özel mülkün geliştirilmesini öngören, kızlara eşit miras hakkını getiren bir nizamdır; Midhat Paşa tarafından özellikle Tuna vilayetinde, fakat daha sonra Bağdat ve Suriye'de de tatbik edilmiştir. Bu mülkiyet sistemiyle ziraatın geliştirildiği ve tapu sisteminin getirildiği çok açıktır. 1872'de bu görevi bırakarak İstanbul'a geri çağırılır. Ve galiba Midhat Paşa'nın ikbalindeki sönüş de burada başlar. Midhat Paşa'nın tayin edildiği Şura-yı Devlet

nazırlığında etkili bir vezir olduğu söylenemez, çünkü Midhat Paşa hukukçu değildir. Anayasacılık merakı yüzünden Adliye Nazırı olarak Sultan Abdülaziz’le münakaşaya girişmiştir. Politikada “manière” tavrı bilmediği için mali meseleler yüzünden, haklı da olsa Sultan Abdülaziz’le birbirine girmişti. Sultan Aziz’in mizacı malumdur; ilginç bir hükümdardı. Kaba saba bir otokrat görünür, ama aynı zamanda birtakım haklı görüşlere karşı ince hak verir bir davranışı olurdu. Dürüst bir adamdı. Nitekim Mehmed Emin Ali Paşa karşısında her zaman için çekingen olmuş ve hürmet göstermiştir. Midhat Paşa’nın asıl kabahati kendisi vezir olduğu vakit Mahmud Nedim Paşa’nın iktidarda olmasıdır. Mahmud Nedim Paşa’nın, Midhat Paşa’yı yönlendirdiği en büyük yanlış; moratoryumdan evvel, alacak senetlerini, kendisinin ve Rus Sefiri İgnatiyev ile birlikte satmayı teklif etmesidir. Mahmud Nedim Paşa, İgnatiyev ve Midhat Paşa ellerindeki alacak senetlerini piyasaya verip borsada sattırmışlardır; Sultan Abdülaziz sattırmamıştır. Bu yanlış yüzünden maalesef moratoryumda suçlanan adamlardan biri konumuna geldiği anlaşılmaktadır.

1876’da kendisi adliye nazırı olduğu vakit 1873-75 yılları arası ısrarla üzerinde durduğu ve bütün krizi önleyecek diye gördüğü Kanun-ı Esasi (anayasa) teklifi hazırlanması ortaya çıkmıştır. Şurası bir gerçektir; 1876 Anayasası’nın hazırlanması sırasında dış baskılar, bilhassa Bosna-Hersek ve Bulgaristan’daki vakalar İngiliz Gladstone hükümetinin Osmanlı aleyhtarı tavrı, Avusturya-Macaristan’ın Rusya’nın Balkan işlerine karışması, hepimizin bildiği gibi Sefirler Konferansı veya Tersane Konferansı dediğimiz İstanbul’daki büyükelçiler konferansını hazırladı. Buradaki baskılara karşı Hariciye Nazırı Saffet Paşa, Sadrazam Midhat Paşa ile birlikte anayasayı ilan etti. “Duyduğunuz top sesleri bütün ıslahatın başlayacağını ve Osmanlı İmparatorluğu’nun artık bir anayasal monarşi olduğunu ilan ediyor,” denmiştir. “Toplanacak meclisin nasıl çalışacağını bile bilmezsiniz,” diyen İngilizlere, “bu anayasacılık ve parlamentarizm gösterisi size çok pahalıya mal olur, bedelini ödersiniz,” di-

yen Rus elçisine karşı Osmanlılar parlamentoyu topladı ve 1877 Mart ayında meclis açıldı.

Darbeci Grub İçinde Görülüyordu

Ne yazık ki parlamentonun toplandığı vakitten çok kısa bir süre önce, Şubat 1877'de Midhat Paşa anayasadaki ilk kara deliğin kurbanı oldu. İzzettin Vapuru'yla Avrupa'ya sürgüne yollandı. Çünkü Kanun-ı Esasi'de padişahın tebaasından herhangi birini yurtdışına çıkarma yetkisi veren maddesi vardı. Komisyondayken önem vermediği bu temel madde yüzünden cezalandırıldı, çünkü Midhat Paşa 1876'da Abdülaziz'e darbe yapan grubun içinde görülüyordu ve padişah ona anayasa sözü verdiği ve Mehmed Rüşdi Paşa'nın yerine ikinci kez sadrazam tayin ettiği halde yeni padişahın şüphe ve nefretini çekmişti.

Çerkes Hasan (Sultan Abdülaziz'in kayınbiraderi) vakası sırasında Serasker Hüseyin Avni Paşa ve Hariciye Nazırı Rasid Paşa başta olmak üzere beş kişi öldürüldüğü halde Midhat Paşa kurtulmuştu. Aslında toplantı onun konağındaydı. Bu vaka onun Aralık 1876'da ikinci kez sadrazam oluşuyla sonuçlanmıştı. Üç ayda tecennün derecesinde hastalanan V. Murad'ın ardından Sultan Abdülhamid tahta çıkarken kendisine bu anayasa vaadini vermişti. Anayasayı ilan etti, fakat nasıl tatbik edeceği konusunda hiçbir söz vermemişti. Nitekim anayasanın boşluklarından istifade ederek onu tatbik etti, hiçbir zaman anayasayı kaldırmadı.

Sürgünden Sonra Suriye Valisi Oldu

Midhat Paşa, Avrupa'da sürgünde geçen dönemden sonra 1878'de Suriye valisi olarak tayin edilmiştir. Bu tayinde Suriye'deki başarılı icraatını ki üç sene kadar sürüyor ve bugünün Şamı'nda bunun kalıntılarını görmek mümkündür. Suriyeli Os-

manlı tarihçilerinden Najib Saliba bu dönemi çok güzel anlatan bir makale de yazmıştır. Hiç şüphesiz ki, sürgün sırasında Birindisi'den başlayarak İtalya, Fransa, İspanya, Avusturya-Macaristan ve Birleşik Krallığı gezmiş ve 93 Harbi denilen Rusya-Türkiye Savaşı başlayınca geri gelmiştir.

93 Harbi Başlarken Etkisiz Kaldı

Midhat Paşa'nın harbi başlatan olaylarda çok etkili bir diplomasi takip edemediği, fevri hareket ettiği görülüyor. Harb ilan edildikten sonra da kendisi maalesef iktidarda değildi, fakat bu kadar hazırlıksız bir savaş görülmemiştir. Osmanlı ordusunun komutanları iki grubdu; ilki eski komutanlar fakat Osman Paşa'nın mensub olduğu ikinci grub genç generaller karşı tarafın fevkinde idiler. Ruslarınkiyle mukayese edilemeyecek kadar piyade donanımı iyiydi. Fakat sevkiyat her iki cephede, Şark ve Balkan cephesinde aynı şekilde gitmemiştir. Bir şey daha açığa çıktı; Rus ordusunda General Totleben gibi harika askeri mühendisler vardı. Her iki tarafta çarpıştı ve yenen taraf da yenilen kadar yorgun düştü. Sonuç çok hazindi. Kahramanca savaşan askerler, askerliğin en iyi örneğini gösteren Gazi Osman Paşa gibi komutanlar bu dramatik sonucu önleyemedi. Ve Osmanlı meşrutiyeti zaten bir nevi tatil dönemine girmişti. Gazi Osman Paşa gibi komutanlar Midhat Paşa'yı tutmuyorlardı. Hazırlıksız bir savaşı önleyemeyen bir devlet adamı olarak görüldüğü anlaşıyor. Ve daha da kötüsü, ordunun 1876 yılındaki darbesi bu gibi askerler tarafından affedilmemişti.

Şam vilayetindeki üç yıldan sonra geri çağırıldı. Suriye'de tıpkı Bulgaristan'da yaptığı gibi ahaliyi, özellikle eşrafı teşvik ederek geniş bir iane sistemiyle okul, yol ve bayındırlık tesislerini ihya etmişti. Bu o bölgenin kalkınmasına çok fayda etti. Onar yıl arayla bölgede iki gezi yapan ve *The Caliphs' Last Heritage* adlı eseri sunan Ortadoğu'nun paylaşılması için de General Picot'yla bir anlaşma yapan İngiliz mebuslarından Sir Mark Sykes,

Suriye'nin kalkınma prosedürünü eserlerinde belirtmektedir. Ne yazık ki Suriye'den sonra Midhat Paşa Aydın valisi olmuştur. Merkezi İzmir'di. Burada ancak birkaç ay kalabilmiştir. Ve Ahmet Cevdet Paşa kendisini teslim almaya geldiğinde, ailesinin ve kendisinin onurunu temin ve adil yargılanma sözü almıştır. Dönüş çok hazindir çünkü İzmir'deyken Fransa Konsolosluğu'na sığındı. Fransa'nın kendisini Tunus'taki işgalinin saltanat tarafından tanınmasına karşılık bıraktığı ileri sürülüyor. (Bu iddia Bilal Şimşir tarafından hususi bir monografide ileri sürüldü.) Bir zamanlar birlikte çalışan bu iki kişinin artık birbirlerine karşı çok sert davranacakları çok açıktır.

Yıldız Mahkemesi Skandalı ve Nedeni

Yıldız Mahkemesi bizim tarihimizdeki skandal davalardandır. Fakat davanın arka yüzünü okumak lazım. Midhat Paşa sevilmeyen ve cezalandırılması gereken bir devlet adamı olarak görülüyordu. Bu, belirli çevredeki herkesi “mütebasbıs, hain, kiskanç ve yeteneksiz devletlular” olarak görmek de çok yanlıştır. Sultan Abdülhamid birtakım şahitlerin onun aleyhinde konuştu-rulmasını istiyordu. *İbretnûma* başlıklı hatıralarında Mabeynci Fahri Bey gördüğü işkenceleri anlatıyor ve ifadeye zorlandığını belirtiyor. Abdülhamid, Midhat Paşa'nın suikastın içinde olmadığını biliyordu. Eğer Sultan Abdülaziz belirtildiği gibi intihar değil de suikasta kurban gittiyse bile Midhat Paşa bunun içinde yoktu. Ama suikastı tertipleyen Hüseyin Avni Paşa'nın arkadaşlarının arkadaşlarıydı. Hanedan üyeleri Genç Osman vakasından beri bu gibi olayları dehşetle anar. Onun için padişahın Midhat Paşa'ya karşı en hafif bir anlayış göstermesi mümkün değildi. Haklı veya haksız bir düşmanlık duyduğu anlaşılıyordu. Cevdet Paşa ise kendisiyle anayasa komisyonundan beri karşı karşıyaydı. Midhat Paşa'nın, “Paşa, sen Fransızca bilmezsin” mukabelesine, “senin bildiğin Fransızcayı Beyoğlu'ndaki berber çıraqları da bilir,” diye gürelemiştir ve kendisinden “farfara işin sonunu

getiremez adam” diye bahsetmektedir. “İşin sonunu getiremez adam” Yeni ortamda etkili olamadı; orada artık Avrupa’nın en büyük valisi sayılabilecek Osmanlı’nın şanlı valisi Midhat değildir. Merkezde vezaret ve sadaret yapan Midhat Paşa’dır. Cevdet Paşa’nın Midhat Paşa’ya anayasa meselesinden kalma bir kını vardır. Gazi Osman Paşa ise galiba Midhat Paşa ve kılığını hazırlıksız bir savaşın yanlış politikacıları olarak görmektedir. Ve zaten, ordudaki darbe geleneğinin tekrardan dirilmesine karşıydılar.

O yüzden Yıldız Davası, yani Çadır Köşkü’nde yapılan duruşma hiç şüphesiz ki bir hukuk skandalıdır ve bu hukuk skandalının arkasındaki özü görmek gerekir. Midhat Paşa davası hiçbir şekilde meşruti bir memlekette görülecek bir olay değildir. Midhat Paşa tarihimizde yanlış anlaşılan, yanlış abartma ve suçlamalarla değerlendirilen büyük bir idarecidir. Biz onu Osmanlı İmparatorluğu’nun büyük bir valisi, yapıcı, yaratıcı, müteşebbis insan olarak görmek zorundayız. O yeni devrin yeni adamıdır. Bütün Doğulu Osmanlı özellikleriyle birlikte yeni düzenin, liberal politikaların, ekonomilerin sözcüsü durumundadır. Onun düştüğü konumda her şeyden evvel Tanzimat devrinin ilk şanlı döneminden sonra çürümeye başlayan ikinci dönemini belki değerlendiririz. O büyük Tanzimat kadroları yaratacılıklarını kaybetmeye başlayınca birbirlerine düşmüşlerdir. Zaten Tanzimat’ın ikinci döneminde de bu büyüklerin hiçbiri aslında istenmemiştir.

İmparatorluğu Sona Erdiren Süreç:

Birinci Cihan Harbi

Büyük Harb'le artık imparatorluk kurumu, sadece ideolojide ve entelektüellerin söyleminde değil, halk ve kitle düzeyinde de yıkılmıştır. Ve artık insanlar bulundukları imparatorluklara 18. veya 19. asrın başlarındaki sadakat ve bağlılık ortamını yitirmişlerdir.

Bu savaşa, Dünya Savaşı denilmesinin nedeni açıktır. O tarihte aşağı yukarı 2 milyara yaklaşan dünya nüfusunun, savaşan devletler itibariyle, 1 milyarı aşan kısmı bu savaşın içinde yer almıştır. Şüphesiz ki savaşan ülkelerin nüfusunun, bilhassa Fransa ve Büyük Britanya İmparatorluğu gibi devletlerin tüm nüfusunun seferberliğe dahil olduğunu, mobilize edildiğini söylemek mümkün değildir. O zaman İkinci Cihan Harbi'nin aksine, mesela Hindistan'da bir savaş olmadı. Çin savaşa çok sonra, fiilen seferberlik bile ilan etmeden İtilaf devletleri safında katıldı. Afrika sömürgeleri ise asker toplanan yerler oldu ve bu kaynaklar kullanıldı. Ama Avrupa'da cephe gerisine de yansıyan savaş, bunlarda hissedilmedi. Hindistan ve Afrika, ilk defa bu savaşa asker verdiler. Bunlar kısmen cebri, kısmen gönüllü statüsü altında toplanmıştır. Bunlar İtilaf devletlerinin, bilhassa Büyük Britanya İmparatorluğu'nun çok işine yaramış kuvvetlerdir, olduğunca iyi eğitilmişlerdir (bugünkü Hindistan ordusu bile gelenek olarak

Babürlülerden kalma bir güç değil, İngiliz kuvvetlerinin Birinci ve İkinci Cihan Harbi'nde yetiştirdiği Hindli subay ve erbaşlardan oluşan bir kuvvettir). Afrika, tabii bu savaşa girişte ve çıkışta fazla bir şey elde edemedi. Ama Gandhi'nin Hindistan'ı ki Gandhi ve Kongre Partisi faaliyetleydi, bu savaşı İngiltere'ye karşı bir yardım, bir atıf olarak değerlendirmişlerdi ve bu şekilde propaganda yapıp haklarını istediler. Şüphesiz ki, bütün savaşanlar gibi mağdur olmalarına rağmen, Hindistan'ın bağımsızlık fikri ve bunu gerçekleştirecek kadroları da bu savaş sonunda güçlendi.

En Büyük Müslüman Nüfus Britanya'daydı

En güçlü devlet hiç şüphesiz ki sınırları itibariyle Büyük Britanya İmparatorluğu'dur. İngiltere yarım milyara yakın nüfusu olan büyük bir imparatorluktu. Ve çok daha ilginç olanı, dünyadaki Müslüman nüfusun çoğunluğu da yine İngiliz İmparatorluğu'ndaydı. Yani Hind alt kıtası (bugünkü Pakistan, Bangladeş ve Hindistan) Afrika ve Çinlileri ile birlikte çok büyük Müslüman nüfusa sahipti. Harbden önce Mısır ve Aden'i de buna eklemeliyiz.

Burada ufak bir probleme de değinmek gerekir. Halife Sultan'ın, yani hilafet müessesesinin cihad ilan etmesine rağmen, karımıza çok Müslüman çıktığı hep tekrarlanmıştır. Fakat verilen rakamlar doğru değildir; cihadın bu miktarın azalmasında tesiri olmuştur ama fazla da abartmamak lazım. Müslüman askerler Çanakkale'de veyahut herhangi başka bir cephede bizim karşımızda kalabalık sayıda olmamışlardır. Zaten bu harble birlikte başka bir boyut ortaya çıktı. Avusturya-Macaristan ordusundan her gün çok miktarda Slovak, Çek ve Hırvat asıllı askerler, subaylar ve hatta birlikler Rusya cephesine geçti. Aynı şekilde bizim orduya da her gün Rusya cephesinden önemli sayıda Müslüman Türk kökenli asker geçişi ve Avusturya ordusuna esir düşen Müslümanlar olurdu. Hatta onlar için hususi kamp yapılmıştı.

Bu savaşta şu ortaya çıktı: Artık imparatorluk mevhumu, imparatorluk kurumu, sadece ideolojide ve entelektüellerin söy-

leminde değil, halk ve kitle düzeyinde de yıkılmıştır. Artık insanlar bulundukları imparatorluklarda, mesela bir 18. yüzyılın hatta 19. yüzyılın başlarındaki sadakat ve bağlılık ortamını yitirmişlerdir, tersine oluşum söz konusudur. Osmanlı İmparatorluğu 1914'te savaşa girdiği an Avrupa-Balkan sınırlarımız zaten bugünkü gibiydi. İçimizdeki Hıristiyan unsur artık yalnız bu bölgedeki Helenler ile Anadolu ve İstanbul'daki Ermeniler ve Süryanilerdi. Ermenistan Şubat 1914'te yapılan Yeniköy Antlaşması'yla ufukta kendi bağımsızlığını görüyordu, çünkü Doğu'da altı vilayete otonomi veriliyordu. Bu ciddi bir özerklikti. Bölgenin etnik grupları idareye katılıyordu, ama öyle Cebel-i Lübnan gibi değildi. Buradaki muhtelif etnik unsurlar, güya bir mecliste temsil edilecek, idareye katılacaktı ama başlarındaki vali artık bir yerel Hıristiyan, Katolik Ermeni, Fenerli Rum Bey'i değil, doğrudan doğruya Norveç'ten getirilmiş bir komiserdi (maaş miktarı bile anlaşmada yer alıyordu). Eğer Birinci Cihan Harbi'ne girilirse, Doğu Anadolu'nun bu otonomik yapısıyla kopacağı ve nüfusça üstün olmasa bile "priorité" dediğimiz tarihi hakları dolayısıyla Ermeni unsurunun zaten payı ve yeri olduğu açıktı ve böyle bir gelişme de beklenmeliydi.

Birinci Cihan Harbi'ne Türkiye Niye Girdi?

Osmanlı İmparatorluğu henüz geniş toprakları olan bir ülkedir. Gerçi Avrupa topraklarının tamamını kaybetmiştir denilebilir. Ama harbin başlangıcına kadar Mısır hukuken imparatorlukla bağlı idi. Harb başlayınca Hıdiv Abbas Hilmi'nin unvanı ve fonksiyonu İngilizlerce elinden alınmış, önce Hıdiv hanedanından Sultan Hüseyin başa geçirilmiş, o vazgeçince ardından Fuad kral olarak ilan edilmiştir. Böylece Mısır fiilen İngiliz hükümlerine geçmiştir. Demek ki geride kalan Yemen, Suudi Arabistan, Suriye, Filistin ve Irak Osmanlı elindedir. Kars ve Ardahan 1878'te Rusya'ya geçmişti. Osmanlı İmparatorluğu nüfusu, o sıralar 30 milyon civarındadır. En kalabalık imparatorluk

değildir, fakat genç bir nüfustur. Etnik bakımdan karışık bir nüfustur. Balkan Savaşı'ndaki hezimetten sonra –ki politik nedenlerin, iç çatışmaların hâkim olduğu bir savaştı bu– Osmanlı yönetimine hâkim çevrelerde bir Türkçülük cereyanı ve politikası başlamıştır. Bu artık biliniyor. Bunun iktisadi neticelerini Prof. Zafer Toprak gibi ortaya koyanlar, ideolojik bakımdan inceleyenler oldu. Cemiyet hayatı bakımından bazı eser ve edebiyat incelemelerinin sürmesini temenni ederiz. Burada Türk dünyası ile Azerbaycan, Kırım ve Kafkaslar'da, sonraki Sovyet devrinin aksine bir İstanbul Türkçesini kullanma fiiliyatı başladı. Bu dönemde Rusya'da yetişen okumuşlar, İstanbul Türkçesiyle konuşur yazar hale geldiler. Jön Türklerin imparatorluğu bir nevi restore etme çabası vardı. Denebilir ki Almanya, Yunanistan ve Bulgaristan ile bu derece yakinken kim size ne toprak verecek? Adalar'ı neden iade etsinler? Kuzey Ege Yunan işgali altında, On İki Ada İtalyanların elinde. İtalya ile Almanya ve Avusturya o zaman flört halinde. Zaten İttihatçılar da Balkan'ın lafını etmeyip gözlerini Orta Asya'ya çevirmişlerdi. Türk entelektüelinde her zaman bir idfiks (fikri sabit) vardır. İttihatçılar, Osmanlı Devleti'nin büyük devletler tarafından parçalanacağından çekiniyorlar. Bu hangi olaya dayanıyor? Reval Sözleşmesi. (Bugünkü Estonya'daki mülakattır.) Antlaşma metinleri gizlidir ama ihtilalden sonra Sovyetler açıkladı bunu; İttihatçılara bu istihbaratı Almanların temin ettiği de açık. İşte, Türkiye'yi yönetenlerin bu parçalanmadan ve özellikle Boğazlar ve İstanbul'u kaybetmekten ödü kopuyor. Herhalde yayılmacı ve İngiliz dostu dışişleri bakanı Sozonov hiçbir zaman hiç kimse için böyle bir kâbus olmamıştı. İngiltere'nin Sozonov'çu bir eğilimle Almanya'ya karşı Rusya ile birlikte olmak zorundaydı.

Osmanlı'nın Tarafsızlığı İhtimali

Enver Paşa'nın Balkan Savaşı'ndan sonra başarıyla götürdüğü orduda gençleşme ve modernleşme var. Halbuki bu gü-

venceleri tarafsız kalarak elde tutabilirdi, çok daha fazla işe yarardı. 1916 sonunda savaşa katılan Romanya'dan daha akıllı ve etkili bir şekilde kullanılabilirdi. Nitekim Enver Paşa'ya Mustafa Kemal, Kâzım Karabekir, İsmet Bey, Esat Paşa gibi seçkin kurmaylar tarafsız kalmayı telkin ettikleri halde kaale alınmamıştır. Son zamanlarda "savaşa girmek kaçınılmazdı, girmek zorundaydık" teorisi gelişti. Hayır, girmek zorunda değildik. Çok akıllı ve ince bir politika güdülse, hiç değilse uzun bir süre savaşın dışında kalabilirdik, çünkü Türkiye bu savaşta imparatorluğu çok erken kaybetmiştir. Bu, bizim için olduğu kadar, Arap ülkelerinin de aleyhine olmuştur. Bugünkü Ortadoğu'nun hali bunu gösteriyor. Arap kadrolarının yetişmesi tamamlanamamıştır. Halbuki bürokrat Arap kadrosunun oluşumu Sultan Hamid ile başlamıştı ve Arap dünyasında bir kalkınma ve gelişme hissediliyordu. Bunu, Mark Sykes (*The Caliphs' Last Heritage*) gibi birçok kimse yazıyor.

Birinci Cihan Harbi'nde, Türklerin savaşlarında âdet olduğu üzere, önce kumandan sınıfı şehit olur. Böyle oldu. Bizim okullarımız boş kaldı. Şark ve Garp kültürüne sahip yetişmiş sınıfı yedek, subayları kaybettik. Bu ifade, popüler tarihçimiz Yılmaz Öztuna'nındır ve doğrudur. Ondan sonra Türkiye bu şekilde Avrupa ve Şark kültürüne sahip bir aydın sınıfına bir daha erişemedi. Bugünkü kültürel kaosun nedenlerinden biri odur. Tabii ki iktisadiyatımız çok büyük sıkıntılar geçirdi. Bunda en büyük neden savaş alanlarında bıraktığımız kasaba zanaatçıları ve çiftçi sınıfıydı. Türkiye 13 milyonluk bir Cumhuriyet olarak 1923'ten sonra hayatını devam ettirecekti. Bu nüfusun içinde birçok yetim, ihtiyar, harb malulleri vardı. Anadolu'nun sıtma, verem ve frengi gibi sorunları bulunuyordu. Bunu cumhuriyetin sağlık kadroları çözmek zorunda kaldı ve bugünlerin aksine BM yardımı gibi unsurlar olmadan çözdü. Maarif ordusu birtakım sıkıntıları çözdü. Harf devrimi aslında bir kültürel ceht (*challenge*) değildir. Doğrudan doğruya okuma yazmayı memur olacıklara nasıl kolay öğretiriz ihtiyacından çıkmıştır. Hiç kimse boşuna bunu tartışmasın; bu ülkenin yolunu kesen

birinci büyük harb oldu. Avrupa'da da böyle oldu. Rus Genelkurmayı, "Biz bu harbe gireceğiz!" dediği zaman bir tek Maliye Nazırı Kont Sergey Yulyeviç Vitte gibi akıllı bir adam, "Bu harb sonunda ne taht kalır, ne taç ne de din ve anane kalır. Her şey bitecek," demiştir. Bu keyfiyet sadece Rusya için değil, bütün Avrupa için doğrudur. Avrupa ondan sonra yolunu kaybetti. Bütün iktisadi sistem bitti. Ben, bir burjuva çocuğunun pembe tarifi dediğim Stefan Zweig'in *Dünün Dünyası*'nı iyimser bulurum ama bir tarifi gerçektir. Birinci Cihan Harbi'nden önceki Avrupa'da fakirlik ve sosyal eşitsizlik olsa da, denge vardı. Bu birinci harbdan sonra bitti. Dünya yeni zenginlerin, iflasların, dikey sınıf hareketlerinin alanı oldu. İşsizlikten intihar eden sanatçıların dünyası oldu. Örneğin meşhur piyanist Arthur Rubinstein'in kendini astığı ip kopmasaydı, bizim aramızda olmayacaktı. Bu bir sarsıntıdır ve bunu atlatmak kolay olmadı. Nazizm ve faşizm gibi akımların gelişini izah edecek noktalardan biridir. Nazizmin gelişini izah eden ve bağışlatıcı bir yapı değildir ama bilinmesinde fayda vardır.

Savaş, kara ülkesinde güçlü donanma kurmak isteyen bir veliahdın kişisel tedbirsizliğini Saraybosna'da göstermesiyle oldu. Avusturyalı ve Macar memurların birbirleriyle kıyasıya çekiştiği Bosna'da veliaht vuruldu. Avusturya, Sırp katilin cezalandırılmasında güvenmediği Sırbistan'a harb ilan etti. Ardından Sırbistan'ın ağabeyi Rusya, Avusturya'ya savaş ilan etti. Rusya'nın ardından Fransa baş düşmanına savaş ilan edince, Britanya İmparatorluğu Fransa'yı izledi. Almanya'yı kimse Rusya ile karşı karşıya bırakacak değildi, çünkü Birinci Cihan Harbi'nden evvel çok gelişen, ordusu, sanayisi ve Bismarck'tan sonra gerçekten saldırgan hale gelen dış politikasıyla çok korkutucu tek unsur oydu. Müsterek bir tehlikeydi. Dış politikası Bismarck'tan sonra geleneksel vazgeçilemez bir dengesizliğe dönmüştü. Barış konusunda ikna edici bir kuvvet olmaktan çıkmıştı.

Almanya milletinden emin bir idare ama kof bir dış politika kadrosu, iyi donatılmış ve kurmayları çok iyi olan bir kara ordusu ve diğer ülkelerle pek baş edemeyecek bir donanma ile savaşa girdi. Rus-Alman savaşı önce Rusya'nın Doğu Prusya'da ilerlemesiyle başladı. Rus ordusunun donanımı iyi değildi. Meşhur "üç askere bir tüfek" hesabıyla savaşa girdiler. Bu çok tehlikeli bir durumdu. Yüksek komutanların önemli bir kısmı, 1904-1905 Rus-Japon Harbi'nde ehliyetsizliği görülmüş kimselerdi. Donanmasının ne olduğunu 1905'teki "Potemkin Zırhlısı" ve 1905 İhtilali'nin başlaması olaylarından biliyoruz. Demiryolları III. Alexander'dan beri gelişmişti ama bunlar komşu Prusya ile rakebet edecek durumda değildi. Köylü ahalinin büyük kısmı, serfliğin ortadan kaldırılmasına rağmen henüz karın tokluğu problemiyle boğuşuyordu. Sanayileşmesi umut vericiydi ama harbe girecek durumda değildi. Ruslar ilk anda Doğu Prusya'yı ele geçirdi. Alman kurmaylar çekilme ve toparlanma istedi. İmparator çekilmeyi reddetti ve bölgeyi geri almayı emretti. Hindenburg stratejisine göre Alman ordusu, Rusları çembere alacaktı. Emirlerle karşı hareket eden Hermann von François (Huguenot asıllıdır) hızlı bir yürüyüşle çemberin kapanmasına mani oldu ve bundan dolayı General Hindenburg, Tannenberg bataklıklarında Rus ordusunu imha etti. Rusya durduruldu. Hızlı bir mobilizasyonla kuvvetlerini Fransa cephesine yöneltmesine rağmen, Marne'da Fransa'nın büyük askeri Mareşal Joffre ile karşılaştılar. General Pétain ve Foch gibi askerlerle mekanize Fransız ordusu Almanya'yı durdurdu.

O tarihte Osmanlı genelkurmayının birinci başkanı Alman Bronsart von Schellendorf'tu. Başkumandan vekili Enver Paşa, harbe girme amacıyla Genelkurmay Başkanlığı'na bir Alman atadı. Teçhizat sağlamada yararı vardı, ama getirdiği mahzurları da düşününüz. İlerideki Ermeni tehcirinden tutun da savaş alanlarının onlara göre düzenlenmesi gayreti her zaman vardı. Örneğin Süveyş'te vaat ettikleri yardım gelmedi. O yüzden mevsim

gecikti ve ordumuz orada kırıldı. Sarıkamış'ta da benzer bir durum oldu, mevsim geçirildi. Mevsime uygun teçhizat yoktu. Genelkurmaydaki kurmay subaylarından İsmet Bey (İnönü) Enver Paşa'ya şu raporu yazmıştır: "Marne'daki duraklamadan sonra Alman kuvvetini ve fenni askeriyesini abartarak bunlarla müttefik olmamız makul görülüyor." Bütün bunlara rağmen biz 29 Ekim'de Rusya'ya savaşı ilan etmek durumunda kaldık, çünkü bize sığınan Goeben ve Breslau gemileri içindeki mürettebatla satın alındı, "Yavuz" ve "Midilli" oldu. İngiltere ısmarladığımız gemileri vermediği gibi, verdiğimiz parayı da iade etmemiştir; bu utanmaz tutum İngilizlere karşı nefret uyandırdı.

İngilizlerle Bu Harbde Düşman Olduk

Ne gariptir, tarihi boyunca çarpışmadığımız, hatta Kırım Savaşı'nda bizimle beraber ölen İngilizlerle Birinci Cihan Harbi'nde düşman olduk. Türklerin savaş hafızası müthıştır. Birinci Cihan Harbi'nin anılarıyla halkta hâlâ bir İngiliz aleyhtarlığı vardır. Maalesef "Bizi yutacaklar" idfiksi ve idare ettiği orduya ve halka güvenmeme ile birlikte bu harbe girdik. Burada bir komplodan söz edilir: "Almanlar gidip Rus limanlarını bombaladılar," denir; hayır, orada emir verildi. Hem Enver'in hem de Bahriye Nazırı Cemal'in yazılı emri vardı.

Aslında Enver de dahil, bunlar kaçınılmaz savaşa Fransa ve İngiltere safında katılmak için çok uğraştılar. Reddedildik, çünkü Balkan Savaşı'ndaki netice güveni azaltmıştı, "Türklerde askerlik kalmamış artık" değerlendirmesi oluşmuştu. Devletler kendilerine yük olacak bir müttefik istemezler. Ama Alman ve Avusturyalı müşavirler öyle değildi. Onlar Türk komutan ve erleri tanıyordu. İstanbul'daki Avusturya ateşesi Pomiankowski'nin bilinen raporları ve Alman Von Der Goltz Paşa, Kayzer'i ikna ettiler. İmparator, elçi von Wagenheim'ı haşladı, "Böyle boyuna Türkler aleyhine sağda sola konuşup durma. Biz seni orada iş görmek ve o adamları incelemen ve bize kazanman için gönder-

dik. Gör işini!” demeye getirdi. Daha evvelki elçi Baron Marschall von Bieberstein özellikle Türk taraftarıydı. Bunlar, Kayzer Willhem’i ikna etti. Yani Türk ordusunun esasının ve komutanlarının iyi olduğu, disiplinini muhafaza edeceği konusunda ikna ettiler. Almanya’nın bu takımı, Türkiye’yi Almanya tarafına kazanmakla, kendileri açısından çok kârlı çıktılar. O zamana kadar Britanya ordusunu hiç kimse dört sene savaşta tutamamıştır. Bu yüzden de Türklere karşı müthiş bir kin tutulmuştur Britanya diplomat ve idareci çevrelerinde. Türkiye’nin bu kadar geniş cephelerde savaşa girmesi, (Galiçya Cephesi’ne adeta gönüllü olarak kolordu yolladık) kuşkusuz yıpratıcı oldu. Polonya’da “Türk atları Vistül’de suvarılınca, Polonya bağımsız olacaktır,” diye geleneksel bir söylence vardı. Bu kehanet Galiçya sonrasınca gerçeğe dönüştü. İkincisi, Rusya burada meşgul edildi. Önce Sarıkamış’ta, sonra Galiçya’da, çünkü Avusturya ordusu donanımı iyi, ama savaşçı nitelikleri düşük bir orduydı ve içinde etnik gerilimler vardı. Üçüncüsü, Britanya İmparatorluğu Süveyş’te kazandı, Filistin’de ilerledi ama her zaman bu süreç kolay olmadı. Gelibolu’daki zaferden sonra, Mezopotamya’da (Kut’ül-Amare) bir İngiliz kolordusu esir edildi. Kafkas’ta İngilizlerin başına problem olduk. Bunlar Britanya İmparatorluğu’nu çok sarstı. Ve İstiklal Savaşı’ndan evvel de Hindistan Müslümanları arasında var olan muhalif hareketi kuvvetlendirdi. Ayrıca bu savaşla Türkiye “vatan muharebesi” denen bilinci elde etti. Her milletin coğrafyasında ve tarihinde Çanakkale gibi bir olay yoktur. Fransa’da Marne ve Verdun vardır. Rusya’da Brest-Litovsk ve Sivastopol vs. vardır ama mesela Almanya ve Avusturya’da yoktur. Ayrıca, yeni bir vatanın sınırları oluştu. Onun getirdiği bir direnç meydana geldi. Bu savaşta yetişen genç komutanlar, bütün imkânsızlıklara rağmen Kurtuluş Savaşı’nı yaptılar. Yeni zümreyi anlayanlar o devirde belki İstanbul’daki politikacılar değildi, İtilaf devletleri değildi ama bunu Yunan General Metaksas anlamıştır. Metaksas, Venizelosçulara muhalifti ve “İzmir’e ve Küçük Asya’ya çıkmayın. Yunanistan bu sınırlarımızda kalıp zengin olmak zorundadır. Türkiye’de her zaman bir ordu ve ko-

mutanlar var,” demiştir. Hele İzmir’den ileri gidilmesine hepten karşı çıkmıştır. Ve haklı da çıktı.

Sosyal Yapılar Altüst Oldu

Birinci Cihan Harbi modern Türk devletinin oluşumunda çok önemli yeri olan bir savaştır. Bütün dünyayı, devletlerin yapılanmasını, bütün sosyal yapıları altüst etmiştir. Hiç kimse Reşat Nuri Güntekin’in *Yaprak Dökümü*’ne bakarak, Türk ailesindeki değişimleri, yıpranmaları Medeni Kanunu’na bağlamasın. Bu, cephe gerisinde de süren bir savaş. Herkesi altüst etti, aile düzenini, gelenekleri yok ettiği gibi, Türkiye’yi de sarstı. O Türkiye’nin yeniden yola koyulması gerekecekti. Cumhuriyet tarihini biraz da bu gözle ele almak gerekli. Bunlar bir kafanın çizdiği, dizayn ettiği, tersimlediği yapılanmalar değildir. Biz bir imparatorluğu yıkan, altüst eden bir savaşın içindeydik. Avrupa’da bundan kurtulan bir tek Hollanda ile İsviçre vardı. Ve bazı küçük dükalıklar ve İspanya tabii katılmadı ama daha sonra içsavaşla daha beterini yaşadı. Portekiz 1916’dan itibaren Almanya’nın Afrika kalelerini kuşatma tehlikesi üzerine Batı cephesine İtilaf devletleri yanına gönülsüz kıtaları yolladı. İkincisine de katılmadı. Balkanlar ise altüst oldu.

Biz de tarafsız kalsaydık ne olurdu? Böyle sorularla tarih olmuyor. 1940-45’te biz nasıl olsa Doğu’da birtakım ülkeleri elden çıkarırdık. Ama belki daha rahat olurduk, daha rahat bir sanayi ve ticaret burjuvazisi yaratabilirdik. Daha ayakları yere basan, ananesine sahip çıkan entelektüel bir sınıfımız olurdu. Bu varsayımlarla iş bitmiyor. Tarih öyle olmadı. Birinci Cihan Harbi’nin sebepleri de, sonuçları da çok tartışılır. Sebepleri hakikaten daha tam anlaşılmış değildir. Yüzüncü yıldan sonra ümit edelim bunları daha ilmi bir şekilde inceleyelim, çünkü biz daha henüz kendi savaşımızın tarihini yazamadık. Millet de yazamadı. Bütün dünyada çıkan Birinci Cihan Harbi kitaplarına bakın, Türkiye yok oralarda; dünya savaşı tarihçileri, daha

yeni yeni Türkiye'yi incelemeye başladı, çünkü bilmiyorlardı ve kaynakları da incelemiyorlardı. Aslında çok önemli bir savaş. Hele Doğu Cephesi, İngiltere için çok önemli. Fakat halen yapılan yazılamıyor.

Almanya İnfilak Etmeye Hazır Bir Cephaneydi

Alman İmparatorluğu merkezi Avrupa'da, nüfusu 79 milyon. Bu topraklara bugünkü Almanya'ya Doğu Polonya'yı, Königsberg'i (bugün Kaliningrad dediğimiz) ilave etmeliyiz. Macaristan, Romanya ve Rusya içlerinde Almanlar oturuyor. Birinci harbde bu arazideki 79 milyon nüfus bize şunu gösteriyor: Karşımızda acil olarak sanayileşmesi gereken ve de sanayileşmiş, o zarureti de yerine getiren, ulaşım sistemi çok kısa zamanda fevkalade kurulmuş, bilimsel ve kültürel birikimi kuvvetli bir Almanya var. Bu, infilak etmeye hazır cephaneye gibi. Bunun kolonileri yok. Almanya, Afrika'da kanlı şekilde bazı koloniler elde etti, ama bunlar çok verimli değil. İngiltere ve Fransa'yla boy ölçüşemiyor. Hatta mahiyetleri ve potansiyelleri itibariyle İspanya ve Portekiz'in Afrika'daki kolonileriyle de mukayese edilemeyecek durumda. İspanyol Afrika kolonileri epey küçük ama verimli fosfat yatakları var ve anavatana yakın. Almanya böyle değildi. Koloni savaşında Bismarck'tan sonra Almanya gereğini elde edememiştir. İtalyan kolonileri dahi Almanya'dan daha verimli durumdaydı. İÇyapısından gelen kuzey-güney arasındaki sanayileşme ve zirai bünyenin bağdaşamaması büyük problem-di. İtalya kültür, bilim ve icatlar bakımından Avrupa'nın sorunlu büyük devleti konumundaydı. Benzer bir durum Avusturya-Macaristan için de söz konusuydu. Avusturya aslında geriliyordu. Etnik bünyesi devletin birliğini götürmesine pek müsait değildi. Bu imparatorluğun da sanayi yapısında Metternich'ten sonra bazı atılımlar olmuştur, fakat diğerlerine göre sanayideki geri kalışını bir kültürel atılımla kapatmıştı. Avusturya-Macaristan, bir Orta Avrupa medeniyetini temsil ediyordu. Kozmopolit dün-

yası bu ülkede şahane bir kültürel Rönesans yaşanmasına neden olmuştu. Nazizm ve İkinci Cihan Harbi, bunu tahrip edene kadar bu böyleydi. Ancak ikinci harbdan sonra bu parlak kültür bir daha geri gelmeyecek şekilde devrini kapatacaktır. Silezya'yı kaybettikten sonra Bosna Hersek'in işgali ve sonrasında ilhakı imparatorluğa bir şey kazandırmadı. Bu bir beyaz fildi. Silezya Savaşı'nın ardından Avusturya Genelkurmayı'nın etkisiyle de olacak dış politikanın Almancılığı görünür oldu. Bu bir boyun eğme değildi. Ama Alman ittifakının değerini iyi anlamış bir politikaydı. Avusturya-Macaristan monarşisinin dışişleri bakanı olan Kont Gabor Andr ssy Bismarck'la çok ustalıkla şekilde uyum içinde yürümeyi bildi.

 nce 1853 Kırım Savaşı'na katılmayan Avusturya, Osmanlı Rus Savaşı'nda tarafsızlığını Bosna-Hersek işgaliyle kapattı, büyük harbin problemi de burada ba layacak. Avusturya-Macaristan veliahdı, çok ilginç şekilde bu kara imparatorluğunda denizcilige d  k nd . Açık denizdeki bütün Avusturya limanları Trieste, Split ve Rjeka'ydı. Bunlardan birinde Macar Kraliyet donanması demirlemi ti. Veliaht, hanedan kurallarının tanımadığı bir evlilik yapmıştı. Bir burjuva kıızıyla evlendi. Morganatik evlilik nedeniyle veliahdın e i, ar id  es unvanını taşıyamıyordu ve birtakım törenlerde protokolde yer alması mümkün değildi. Veliaht Franz Ferdinand, İmparator Franz Joseph ile böyle bir feragat sözleşmesi yaptı.  ocuklarının da taht üstünde hiçbir hakkı olmayacaktı ve unvanları da ona göre sınırlanacaktı. Ayrıca veliaht Alman politikasına taraftardı ve aslında Andr ssy metodunu götürüyordu. Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun sadece Avusturya ve Macaristan değil, bir "multi-national" ( okuluslu) imparatorluk olması taraftarıydı. Gariptir ki aslında intihar ettiği söylenen Ar id k Rudolf da bu anlayıştaydı.

2. BÖLÜM

Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet

Osmanlı'da *Millet* bugünkü anlamını içermiyordu. Arapçada millet “community-communitas” ama daha çok congregation anlamında dini topluluğu karşılayan bir terim. Etnik grub karşılığı “kavm” olabilir. Millet deyiminin içerik boşalmasıyla bir galat olarak *nation*'ı karşılaması da artık mümkün değil, çünkü 1970'lerde siyasal hayatımızda yerini alan bir parti ve düşünce, *millet* ve *millî* terimlerini (milli görüş, milli selâmet gibi) ilk anlamında, yani doğru içerikle kullandı. Bu nedenle *nation* deyiminin karşılığı olarak titizlikle *ulus* karşılığı kullanılmalıdır. Osmanlı'daki millet de böylece tarih yazıcılığımızda rahatlıkla kullanılacak bir orijinal ve klasik deyim olarak kalacaktır.

Osmanlı milletleri her biri kapalı bir kompartıman oluşturan grublardı. Bu kapalılık, onlar aynı dili konuşsa bile mezhep ayrılığına dayanarak da söz konusuydu. Gene aynı mezhepte fakat ayrı dil konuşan gruplar içinde de bir kompartımanlaşma söz konusuydu. İşte bu durum; maddi kültür ve hayat tarzında, folklorda karşılıklı etkileşimlere bir ölçüde açıklık sağlamış ve bir Osmanlı tarzı yaşam biçimi doğabilmişse de yazılı kültür, bilim ve düşünce de ortak bir Osmanlı kültürünün doğuş ve gelişmesini engellemiş, daha açık bir deyimle bir Osmanlı *hochkultur*'ünden söz etme olasılığını zayıflatmıştır. Her millet grubunun yönetimi, Bâbîâlî'yle ilişkileri, mali-idari sorumluluğu ve adlî meseleleri bu millet grubunun yöneticileri tarafından yükümlenirdi. Birey önce bu grubun yönetimindedir. Her millet grubunun yaşamı, gelenekleri, dışla etkileşimi minimumda olup,

köy ve kentteki mahallesi de kapalı birer mekândı. Ama kırsal bölgelerde ve küçük kasabalarda etkileşim ister istemez daha çok olduğundan, Osmanlı yönetiminin Balkanlar, Batı Anadolu ve Karadeniz gibi bölgelerinde folklorik kaynaşma daha güçlü olmuştur. Ayrılık ön planda mezheb ve dine dayanırdı. Örneğin, hepsi de Ermenice konuşmalarına rağmen Ermeni-Gregoryen, Katolik ve 19. yüzyılda da Ermeni Protestanların ayrı örgütleri olduğu gibi cemaat üyeleri de aynı semtte veya aynı mahallede oturmazlardı. Birbirlerinin okullarına gitmeleri, aralarında evlenmeleri, ayrı cemaat yönetimi ve hukukî mevzuata tabi olan bireyler için pek söz konusu değildi. Buna karşılık, Bulgarlar ve Sırp Ortodoks sayıldıkları için Rumlarla aynı idare ve örgüt içinde, özellikle Fener Patrikhanesi'nin yönetiminden kurtulmak için uzun yüzyıllar gizli-açık, zamanla şiddetlenen bir mücadele vermek durumunda kaldılar. 19. yüzyılda Balkan ulusçuluğunun ulusal kiliseyi kurmak için Bâbîâli'den önce Fener Patrikhanesi'ne karşı mücadeleye giriştiği ve örneğin Bulgarların, bağımsız kilise kurma (eksarhlık) hakkını elde etmeleriyle ulusal bağımsızlık tarihlerinde önemli bir aşamayı gerçekleştirdikleri bilinmektedir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun aslî unsuru sayılan Müslüman gruba Türk, Arnavut, Pomak denilen Bulgarca ve Rumca konuşan Müslümanlar, Bosnalılar, 16. yüzyıldan sonra Araplar ve Doğu Anadolu ve Kafkaslar'daki diğer Müslüman etnik gruplar girerdi. Osmanlı İmparatorluğu'nda Müslüman kavimler arasındaki dile dayanan etnik bölümlenme güçlü değildi. Bununla birlikte Sünni mezhepten olmayan grupların resmi İslâm ile uyum içinde olduğunu söylemek zordur. Osmanlı toleransı bu gruplara karşı kıttı. Bu grupların da uyum ve sadakati onun için azalmıştı. 19. yüzyılda Tanzimat reformlarıyla Ortodoks Sünni politikanın şiddetinin azalmaya başladığını ve bu gibi grupların hayatında bir rahatlamanın başladığını söyleyebiliriz.

Osmanlı milleti, içtimai tarihin ulusçuluktan önceki dönemini kapsayan ve ifade eden bir tarihi dönemi çağrıştırır. Böyle bir dönemlendirmenin yüzde yüz gerçeği saptadığını iddia edecek değiliz, ama her dönemlendirme gibi bu da sorunu incele-

memizde kolaylık sağlar ve tarihi gelişimi kavramaya yardımcı olur. Ulus ön planda dil ve ırk aidiyetine dayanan bir olgudur. Osmanlı'daki millet ise din ve mezhep aidiyetine dayanır. Cemaatin rengi, sözlü kültür ve geleneğe, aileye dayanır. Fert bu yapının içine doğar. Ulusçuluk ise fertlerin beslediği, örgütlediği, modern topluma özgü bir duygu, düşünce olgusudur. Ulusçuluk, bir bakıma Osmanlı İmparatorluğu'na ithal edilmiştir. Millet tipi örgütlenme ise bu imparatorluğun tarihten aldığı bir yapıdır. "Osmanlı milletleri kapalı bir yapı oluşturur" sözü tekrarlanagelen ve doğru olan bir deyişti. Millet tipi örgütlenme aslında üyeleri arasında dil farkı varsa, onu bile bertaraf edemeyen bir yapı demektir. Ortodoks Yunanlının, Bulgarın, Arnavutun, Romenin kültürel ilişki ve yakınlığı onların dini beraberliklerinin eseri, daha doğrusu kendilerini yöneten Fener Patrikhanesi'nin tesiriyle değil, tersine uluslaşma çağında laik unsurların ve kurumların Balkan halklarının hayatına girmesiyle olmuş, en azından bu dönemde kültürel etkileşim hızlanmıştır. Yunancanın Balkan ulusları arasında tutulan bir kültür dili olması da 15-17. yüzyıllardaki üst yönetim makamı olan Fener sayesinde değil, tam tersine onun etkisinin azaldığı 18-19. yüzyıllardaki laik eğitim, ticaret ve Avrupa etkilerinin sağladığı bir olaydır. Balkan uluslarının kültürel önderleri bu dili asıl 18 ve 19. yüzyıllarda öğrenmeye başlamış, Yunan dili ve Yunan ulusçuluğu sayesinde Batı'nın kültürel etkilerine ve Batı tipi ulusçuluğa açılmışlardır.

Rum-Ortodokslar

Osmanlı İmparatorluğu'nda millet ayrımının bu ayrıma dayanan bir idari örgütlenmenin en çarpıcı örneği Rum-Ortodoks Kilisesi'dir. İstanbul'un fethinden hemen sonra Rum-Ortodoks patriğine verilen imtiyazları biliyoruz ve literatürde çok tekrarlanıyor. Ama ondan önce Osmanlı topraklarındaki Rum-Ortodoksların, Bulgarların, Sırpların, Ermeni ve hatta Musevilerin durumu neydi? 1453'e kadar Osmanlı hiçbir zaman

İstanbul'daki Rum-Ortodoks patrikliğinin yerine bir yenisini, daha doğrusu ona muadil bir rakib örgüt ve ruhanî merkezi kurmadılar. İstanbul'un fethiyle patrikler ve hahambaşlıklar gibi idari merkezileşme, azınlıkların hayatında da imparatorluk politikasına paralel bir biçimde başlamış ve gelişmiştir. Fakat buna rağmen İstanbul fethedilmeden önce de Osmanlı topraklarındaki Rum-Ortodoksların İstanbul'la bağının kopuk olduğu ve Osmanlı kontrolüne tabi oldukları muhakkaktı. Cemaatin, adlî, malî, ruhanî ve eğitime ait işleri yerel rahip ve metropolitlerin sorumluluğuna bırakılmıştı. Gene mesela Bulgaristan'daki kiliseler, cemaat işleri ruhbana bırakılmış; manastırlara daha önce Bulgar çarlarının verdiği imtiyaz ve mali muafiyetler yenilenmişti. Örneğin ünlü Rilo Manastırı'nın arşivlerinde, 14. yüzyılda Çar Şişman'ın bıraktığı imtiyaz beratının, Osmanlı sultanları tarafından da devamlı yenilendiği görülür. Demek ki 1453'te patrikhaneye verilen imtiyaz esas itibariyle Osmanlı geleneğinin bir devamıdır. II. Mehmed, Rum-Ortodoks cemaati üzerinde İstanbul patriğini reis-i ruhani olarak tayin ederken, Bizans geleneğini izledi. Bulgar ve Sırp kiliselerinin milli karakterini, yani bağımsızlığını kaldırıp İstanbul'a bağladı. Fakat Doğu'daki diğer kiliseler karşısında aynı durum söz konusu olmamıştır. Aslında Hristiyanlığın başlangıcında İstanbul patrikleri Roma, Kudüs ve Antakya patrikleri gibi apostolik bir vekâlete sahip değiller, çünkü bu şehri havarilerden St. Paul veya St. Petrus kurduğu halde, İstanbul için böyle bir apostolik vekâlet söz konusu değildi. İstanbul patriği tamamen imparatorluk otoritesinin yarattığı bir ruhanî reislikti. Zamanla patriklikler arasında öncelik çatışmasına girişildi. Fakat özellikle İstanbul ve Roma'nın 9. yüzyılda birbirlerini karşılıklı olarak aforoz etmesi ve daha önceden Antakya ve İskenderiye patriklerinin monofizitliğe meyli dolayısıyla İstanbul üstünlük kazanmış ve gerçek Hristiyanlığın merkezi olarak ekümenik kilise unvanını almıştır. Buna rağmen Osmanlı yönetimi İstanbul'daki patriğe Antakya ve İskenderiye karşısında üstünlük ve yönetim yetkisi vermedi. Mısır'daki Kopt Kilisesi, Antakya Kilisesi, Lübnan'da Melkitler, nihayet

Şark Katoliklerinden sayılan Marunîler, Süryani ve Keldanî Kilisesi ile Ermeni Kilisesi Fener’le hiçbir bağı olmadan kaldılar. Bu sonuncuların (Ermeniler hariç) II. Mehmed devrinde Osmanlı idaresine girmediği biliniyor. Onların eski statülerini sürdürmesi Yavuz Selim devrine ait bir olgudur. Ama Fatih, örneğin Ermeni Kilisesi’ni de ayrı tutup bağımsız olarak kabul etmiştir. Bundan başka Osmanlı yönetiminde Kıbrıs Kilisesi’nin de Ortodoksluğuna rağmen özerkliği, yani uygun deyimi *autocephaly*’si tanınmıştır. Tarih yazıcılığımızda sıkça tekrarlanan bir anlamsızlık; Gennadios Scholarios’un patrikliğe tayinine neden olarak onun Latin- Katolik düşmanlığının gösterilmesidir. İstanbul fethedildiğinde bütün Doğu’da ise Roma taraftarı metropolit bulmak zaten güçtü. Katoliklerle birleşme taraftarları, örneğin ünlü bilgin metropolit Bessarion gibileri çoktan soluğu İtalya’da almış, kardinal cübbesini giymişlerdi. Son Bizans patriği II. Athanasios Latin-Katolik düşmanlığında Gennadios’tan aşağı kalmazdı. Yeni tayin yeni hükümlerliği göstermek içindi. Patriğe yapılan tören, gösterilen ihtiram, verilen hediyeler Bizans’ın uzun tarihinde hiçbir sefere kısmet olmayacak kadar muhteşemdi. Patrik millet başı olarak tayin edilmişti ve devlet protokolünde seçkin yerini almıştı. Yunanca, bütün Balkanlar’ın ibadet diliydi. Sırpça ve Bulgarca kilise dışına çıkmıştı. Sokullu zamanında bir süre için devam edecek bir istisna Peç (İpek) patrikliğinin Sırpçalar için tekrar ihdasıdır, ama 150 yıl kadar ancak yaşadı.

Rum-Ortodoks patriği 16. yüzyıl sonunda bugünkü Fener semtindeki yerini aldı. Patrikhane; dini, adlî, mali bir yönetim merkezi olarak bütün Balkan ve Anadolu Ortodokslarını yönetiyordu. Ruhani işlerin dışında, vergi işleri, adli sorunlar ve diğer yönetim konularında kalabalık bir memur kadrosu vardı. Mali büro sorumlusuna logothet (Osmanlı ağzında logofet olmuştu) denirdi. İmparatorlukta itibarı olan memurlardı. Ruhani ve dünyevi işlerin görüşüldüğü yüksek rütbeli rahipler ve metropolitlerden oluşan bir *Sinod* meclisi vardı. Patrikhane; Rumca çıkan kitaplar için de ister dini ister laik konulu olsun, yüksek sansür makamı idi. Osmanlı döneminde Fener patrikhanesinin sahip ol-

duğu bu yargı yetkisinin uygarlık tarihi yönünden bir önemi vardır: İustinianus'un kodifiye ettirdiği ve az çok değişikliklerle 15. yüzyıla intikal eden Roma hukuk külliyyatı bu sayede Osmanlı döneminde de uygulanmaya devam etmiştir. Roma hukuku tarihinde bu döneme *turkokratie* denmektedir.

Ermeniler

Osmanlı İmparatorluğu'nun bünyesindeki ikinci kalabalık grub Ermenilerdi. Ermeniler aslında müttehit bir kilisenin cemaati değildi. Monofizist doktrine bağlı ve Doğu'nun en eski milli kilisesi olan Ermeni Gregoryenlerin yanı başında Ermeni Katolik Kilisesi de vardı. Bu kilise Şark Katolikleri dediğimiz, Roma'ya akide bakımından bağlı fakat gerek dili, gerek ibadet biçimi ve gerekse patriklerinin kendileri tarafından seçimi dolayısıyla özerkliği olan bir kiliseydi. Marunîler, Süryaniler gibi Ermeni Katolikleri de Roma'dan yarı bağımsızdı. 19. yüzyılda bir müddet için var olan ve halen kalıntısı süren Bulgar Katolik Kilisesi de bu grubdandı. Ermenilerin bir grubu 19. yüzyılda özellikle Amerikan propagandası ve İngiliz himayesi sayesinde Protestan mezhebine geçtiler ve doğu vilayetlerinde bu nedenle Ermeni Protestan Kilisesi de ayrı bir örgüt ve millet grubu oldu. Nihayet özellikle Suriye-Filistin'deki Rus misyonerleri sayesinde bir Rus- Ortodoks grubu olduğunu da belirtmek gerekir. Fakat merkezi İstanbul'da olan ve kalabalık iki grub Ermeni Gregor-yenler ve her ne kadar Eçmiyazin'in üstünlüğü söz konusu ise de, Osmanlı idaresi açısından, önem verilen Ermeni Katoliklerdi.

II. Mehmed İstanbul'u fethedince şehirde bir Ermeni patrikliği kurdurdu ve bunu Ermeni milletin başı olarak tanıdı. Bursa piskoposu Hovagim'i bu göreve tayin etti. Gene Osmanlı idaresi sonradan İstanbul patriği yanında ona eşit olarak Kudüs Ermeni patriğini de tanımıştır. Bugün de Filistin ve İsrail'deki cemaatin lideri Kudüs patriğidir.

Ermeni patrikhanesi Osmanlı Ermeni milletin ruhanî ve

adlı en yüksek merci idi. Görünüşte Eçmiyazin ve Kliya bölgesindeki Sis (Kozan) katoğikosluklarına bağlı gibiydi. Ama Ermeni ruhani hiyerarşisi hiçbir zaman sıkı bir dikey ilişki ve işlevi yürütmüş gibi görünmüyor. Ermeni patrikhanesi aslında kendilerine *amira* denilen iki yüz civarı zengin ve soylu Ermeninin yönetimi ve elindeydi. Osmanlı dönemi boyunca sarraflık, zanaatkârlık, mimarlık, kuyumculuk gibi işlerle zenginleşip, nüfuz kazanan yeni bir grubu bu yönetime karşı en azından etkisini artırdı ve neticede Tanzimat sırasında Ermeni milletin idari statüsü yeniden düzenlendi. Özellikle 1850’de İngiltere sayesinde Protestan Ermenilerin *millet* statüsünü elde etmeleri ve Protestan topluluğun işlerinin bu mezhebin yapısı gereği daha çok laik kimselerce yürütülmesi; Gregoryen Ermenilerin aydın ve varlıklı grubu arasında da yeni bir eğilim ve hareket doğurdu. Özellikle Avrupa’da okuyan ve Bâbîâli’nin de güvenini kazanan bir grubu 1853’te bir komisyon kurup bir nizamname hazırladılar. Bu, 1857’de Ermeni milleti temsilcileri tarafından da kabul gördü ve yürürlüğe girdi ise de ömrü kısa bir müddeti kapsar. Kirkor Odyan, Russinyan ve Serovpa Vichenyan gibi Osmanlı bürokrat aydınları arasında önde gelen isimler 1860 Haziranı’nda ayrı bir statü hazırladılar. Ancak nizamnamenin tartışılması ve sorunlar çıkması üzerine Âli Paşa 1862 Şubatı’nda Patrik Stefan’a Ermeni laik ve ruhbanından oluşan 7 kişilik bir komitenin nizamname hazırlamasını bildirdi. Böylece 29 Mart 1863 tarihli “Ermeni patrikliği nizamı” ortaya çıktı. Buna göre, Ermeniler laikler ve ruhbandan oluşan bu genel meclislerinde patriği gizli oy ve açık tasnifle seçecekler, millet işlerine de karar vereceklerdi. Genel meclis gene aynı şekilde ruhani ve laik iki konsey seçecek, bunlar işleri yürüteceklerdi. Eğitim, vakıfların ve mali işlerin yürütülmesi, sağlık sorunları laik konseyin faaliyet alanına giriyordu. Böylelikle Ermeni cemaati kendi kompartımanı içinde Osmanlı İmparatorluğu’nda bir tür parlamentarizme geçmekteydi. Meclis ve konseylerin çalışması zaman zaman aksadı ise de kesintisiz devam etti.

Ortodoks-Rum Kilisesi de Tanzimat döneminde ilginç bir

değişim geçirdi. Klasik dönemde, patrikhanenin yüksek karar, denetim ve yürütme organı ruhbandan oluşan Sinod'du. Laik görevliler sadece mahalle ve köy düzeyinde Ortodoks tabanın seçtiği yerel temsilciler, yani kocabaşılarıydı. Bunlar hiyerarşinin en altında yer alıyordu. Oysa 1847'de Bâbîâli ticaret ve kültür hayatında önde gelen üç laik üyeyi de Sinod'a üye tayin ettirdi. Rum-Ortodoks cemaati ve patrikhane aslında Tanzimat sonrası reformları pek sevimli bulmadılar: Haklıydılar, çünkü Fener eski otoritesini ve hükmettiği coğrafyayı dilim dilim yitirmekteydi. Bununla birlikte Fener'in ve ruhbanın otoritesi Ortodokslar arasında Ermenilere göre çok kuvvetli olmakta devam etti. Rum milletin genellikle laiklerden oluşan meclisi sadece patrik seçiminde etkin olabiliyordu. En büyük 28 eyalet metropolinin sunduğu üç adaydan birini bu meclis seçer ve Bâbîâli'nin onayına sunardı. Banker, tüccar, memur gibi her meslek grubundan kontenjanla tesbit edilen üyelerden oluşan bir meclisti bu. Genelde patrikhane ve ruhban gittikçe otorite ve şöhretini yitiriyordu. Balkan Slavları, laik Rum aydınları ve Bâbîâli yazışmalarda bile ruhbandan mürtekeb olarak söz etmekten çekinmiyordu. Ekümenik kilise ise parçalanan imparatorluk ve uluslaşma ile etkinliğini yitirmekte ve daha çok laik unsurların muhalefetiyle uğraşmaktaydı. Burada şunu belirtmek gerekir; patrikhane için klişe halde tekrarlanan, Yunan ayaklanması ve Yunan davasını desteklediği hükmü her zaman geçerli değildir. Bizzat Yunan ayaklanmasında Mora'nın rahipleri patrikhaneyi pek sevimli bir müttefik olarak görmüyordu, hatta hiç yanlarında olmadığını gördüler.

Museviler

Osmanlı İmparatorluğu'nun tarihi yönden önemli bir grubu Musevilerdi. Müslümanlar, Hıristiyanlığın tersine akide yönünden antisemit değillerdi. Bu durumda en mutaassıp çevrelerde bile Yahudi Hıristiyan'a tercih edilmiş ve daha fazla tolere edil-

mişti. Gerçekte sorunları yönünden kolay yönetilen bir grubdu. Nitekim Hristiyanlar arasında bitmeyen dini, mali çıkar çatışmalarına (bu gruba Sabbatçılar diyeceğiz) bakılırsa, 17. yüzyıldaki Sabatay Sevi ve dönmeler olayı dışında (bu gruba Sebataycılar diyeceğiz) Yahudiler Bâbiâli'nin başını ağrıtmayan bir cemaatti. Buna rağmen Hristiyanlar, özellikle Rumlar arasında antisemit tavır eksik değildi. Özellikle Selanik ve Yanya gibi Rumeli bölgelerinde Yahudilerin malûm iğneli fıçı (kan iftirası; çocuk kaçırp kanını hamursuza doğramak) hikâyeleriyle yönetici ve kadılara ihbar edildiği görülmekteydi. Bu saçma şikâyet ve davaların dinlenmemesi için fermanlar bile çıkarılmıştı. Musevi milleti içinde sayılan fakat gerek kendilerinin gerek rabbinik Musevilerin böyle bir ayniyeti kabul etmedikleri Karaim cemaati de küçük bir grubdu.

Osmanlı İmparatorluğu Bizans'tan bir Musevi cemaati devralmıştı. Ege Adaları ve İstanbul'da *romanyot* denilen ve Yunanca konuşan bir grub yanında Cenova kolonisi içinde yer alan ve İtalyanca konuşan Aşkenazi Yahudiler de vardı. Mamafih Museviler arasında Rumca ve İtalyanca daha 15. yüzyılda kayboldu. Yahudiler Avrupa'dan muhtelif zamanlarda gruplar halinde geldiler. 1376'da Macaristan'dan, 1394'te Fransa'dan, gene aynı yıllardan itibaren ve 15. yüzyıl boyu İspanya ve Sicilya'dan göç ettiler. Demek ki 1492-1494 Musevilerin toptan geldiği sabit bir tarih değildir. Gelenler önceleri Edirne gibi bir merkezde kalabalık gruplar halinde yerleşmişlerdi ve Edirne'deki hahambaşı İstanbul'un fethinden önce yönetim nezdinde cemaatin başı durumundaydı. Osmanlı yönetimi Yahudi göçüne sadece müsaade etmemiş, adeta teşvik etmiştir. Yahudi cemaati de bu konuda propaganda yapmamıştır. 1430'larda yazılan ve Edirne'deki Haham Yitzak Şarfiati'ye ait olup Avrupa'ya yollanan böyle bir davet mektubu olayın tarih örneği sayılmalıdır. İstanbul'un fethinden sonra buraya yerleştirilen Yahudiler, İspanya ve diğer Avrupa ülkelerinden gelen göç sayesinde zamanla kalabalıklaştılar. Esas semtleri Haliç'in iki yakasındaki Balat ve Hasköy'dü. Bütün gayrimüslimler gibi herkes ekonomik durumuna göre muh-

telif semtlere dağıldı. Ama Bahçekapı'ya inşa edilen Yeni Camii örneğinde olduğu gibi, cami yapılan semtlerden taşınmışlardır. Ortaköy zengin bir semtti. Genel olarak II. Meşrutiyet dönemine kadar İstanbul'daki hahambaşının Osmanlı İmparatorluğu'nun hahambaşısı olduğu şüphelidir. Ancak *primus inter pares* durumunda protokolde temsilci niteliğine sahipti. Esasen Musevi dininde de Müslümanlarınkı gibi ruhban ve ruhani hiyerarşi olmadığından, böyle bir durum pek söz konusu olamıyordu. Ancak II. Meşrutiyet'te Genç Türk yönetimiyle ilişkileri iyi olan Maseo, dini yönetimin ötesinde bütün Osmanlı Yahudileri üzerinde etkin olduğundan, Osmanlı İmparatorluğu'nun başhahamı olarak hakkıyla adlandırılmaktadır. Tanzimat'tan sonra Musevi milletin de laik unsurlarla birlikte idaresi için girişimde bulunuldu. Sonuçta ortaya çıkan millet örgütü herhalde yeryüzünde sadece Osmanlı İmparatorluğu'nda görülen özgün bir Musevi cemaat örgütüydü.

Olaylar 1860'ta laik bir eğitim sisteminin bazı aydınlar tarafından Museviler arasında yayılmasıyla başladı. Buna karşı dindarlar ve İstanbul'daki hahamlar itiraz ettiler. Soruna Fuad Paşa müdahale etti. 1865'te çıkarılan "hahamhane nizamı"na göre milletin idaresine laikler de katılacaklardı. Buna göre bütün imparatorluğun değil, fakat sadece İstanbul ve çevresi Musevilerinin 60 laik temsilcisi ve aynı bölgedeki 20 kadar haham bir meclis oluşturunuyordu. Bununla birlikte Musevi millet örgütünün başarılı bir biçimde işlediğini söylemek güçtür. Sorun hemen hemen II. Meşrutiyet'e kadar devam etmiş ve daha ziyade güçlü ve sevilen hahambaşı sayesinde millet örgütünün görevini yerine getirebildiği görülmüştür. Ermeni ve Rumların tersine Musevi cemaatinin kültürel ve iktisadi bakımdan en parlak devri Osmanlı yükselmesinin tarihine paralel bir şekilde 15-16. yüzyıllar olmuştur. Bu yüzyıllarda Avrupa tababeti, mali bilgisi en iyi biçimde Museviler tarafından temsil ediliyordu. Geçen zamanla Museviler mali yönden çöküntüye uğradıkları gibi, kültürel yönden de gerilediler. 19. yüzyılın ikinci yarısında Alliance okullarının kurulmasıyla da ki Museviler hayata dönük bir eğitim

görmeye ve Fransızca öğrenerek Avrupa kültürüne yeniden açılmaya başladılar.

Esas Unsur

Millet tipi örgütlenme geçirdiği bazı değişikliklere rağmen, Osmanlı toplumsal ve idari yapısının esas unsuru olarak devam etti. Nüfus sayımları bu esasa göre yapılır, seçimler buna göre düzenlenirdi. Hâlâ Osmanlı İmparatorluğu'ndaki etnik gruplar hakkında sağlam istatistik bilginin olmamasının bir nedeni, nüfus sayımlarında dil ve ırk değil, millet yani din grubunun esas alınmasıydı. Tanzimat'tan sonra cizye kalkmışsa da gayrimüslimler askerlik yapmaz ve bedel-i askeriye öderlerdi. Bu kural ancak Birinci Cihan Harbi sırasında bozuldu. Tanzimat'tan sonra gayrimüslimler de her türlü memuriyete girdiler ve orduda da meslek sınıflarında subay olarak istihdam edildiler.

Bunun dışında karma mahkemeler, vilayet, liva, kaza idare meclisleri ve ilgili komisyonlarda seçimli üyeler Müslüman ve gayrimüslimlerden yarı yarıya seçiliyor ve tayin ediliyordu ki, millet örgütünün idari reformlara rağmen esas unsur olarak kalması bundan ileri geliyor. Kaldı ki imparatorluğun sonuna kadar her cemaatin dinî otoriteleri hukuk davalarına bakagelmıştır. Gerçekte millet örgütlenmesinden ve hayat tarzından uluslaşma süreç ve duygusuna en geç geçenlerin de gene gayrimüslimler değil, Müslümanlar ve özellikle Türkler olduğunu belirtmek gerekir.

Osmanlı Yahudileri

Coğrafi yönden Museviler, imparatorluk içinde en geniş alana yayılan grubdur. 19. yüzyılda örneğin Selanik, dünyanın en büyük Yahudi metropolüdür. Ayrıca devlet içinde, Osmanlı Musevisi bürokratların sayısı da küçümsenecek gibi değildir.

Osmanlı Yahudiliği deyince hemen akla Sefaradi Museviler geliyor. İbrani dilinde *Sfarat*, İspanya demek. Demek ki Musevilerimiz mutlaka İspanya'dan değilse de Portekiz'den, İtalya'dan gelmiş olup, Kuzey Afrika'da veya İstanbul ve hatta Anadolu'da, Ege Adaları'nda yaşayan ve Bizans İmparatorluğu'ndan kalan Musevilerin de hepsi bu adla anılıyor.

Musevi âleminde Sefarad Musevilik bir kültür kompartımanını ifade ediyor. 16. yüzyılda bütün bu gruplar, *Judeo-Espagnol* veya "Ladino" denen ve İspanya'nın Kastilya lehçesine ilave edilmiş; Türkçe, İbranca hatta Rumcadan gelen kelimeler ve deyimlerle bezeli dili konuşuyorlardı. Ladino bugün artık unutuluyor gibi. Türkiye Musevilerinin iki süreli yayını, *Şalom* ve *Tiryaki* bazı sayfalarında bu dili canlı tutmaya çalışıyorlar.

Osmanlı Musevileri geçen yüzyılda eğitimlerini modernleştirirken "Alliance Israélite Universelle" gibi Fransız bir kuruluşun Fransızca eğitimi benimsemesiyle Ladino asıl darbeyi yemişti. Alliance Israélite, siyasi Siyonist amacı olmayan bir kültürel, sosyal kuruluştur; zaten imparatorluktaki eğitim faaliyetini mali yönden destekleyen de bu ülkeden Fransa'ya gidip yerleşen Ca-

mondo ailesi gibi Fransız eğitimi görenler de bu dili konuşmaya başlayınca, Judeo-İspanyolca, küçümsenen bir dil olarak yavaş yavaş silindi.

Herhalde Sefarad Yahudilerin İspanya engizisyonundan sonra sığındıkları başlıca ülke Osmanlı İmparatorluğu idi ve Yahudi tarihçiler bu keyfiyeti bugün de Türkler lehine sempatiyle kaydediyorlar.

İmparatorluğa sığınmanın nedeni o dönemde Rabbi İsaak Zarfatı'nın Avrupa Yahudilerine hitaben kaleme aldığı ünlü mektubunda görülüyor. Her şeyden önce, Osmanlı camiası için rahatsız edici unsur, Hristiyan dünya idi, Yahudiler ise o dünyada zulüm gören kitle. 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başında imparatorluk dağılırken; Yahudiler yeni kurulan Hristiyan devletin hâkimiyetinden Müslümanlarla birlikte kaçıp Devlet-i Aliyye'ye sığınan bir unsurdur. İmparatorluğun Hristiyan tebaası da Yahudi komşularıyla iyi geçinmeye pek niyetli değildi. Her Fısıh (Pesah) bayramında Ortodoks Rumlar malum "iğneli fıçı" gulgulesiyle Yahudi mahallesinde kanlı savaşlar çıkarır, mülki amirler Yahudi mahallelerini korumak için geniş tedbirler almak zorunda kalırdı.

İkincisi, Osmanlı Devleti İspanya Yahudileri ve Müslümanlarını kabul ederken, iktisaden yapıcı ve girişimci, Batı Avrupa devletlerini iyi tanıyan bir tebâa kazandığının farkındaydı.

19. yüzyıl sonlarında Osmanlı Musevilerinin genel durumu şöyle özetlenebilir; coğrafi yönden Museviler, imparatorluğun en geniş alana yayılan grubudur. Bütün Arap vilayetlerinde ve eski Osmanlı egemenlik bölgeleri olan Mağrip ve Mısır'da, Trablusgarp'da (Libya), Yemen, Suriye, Lübnan ve Filistin dışında Mezopotamya ve Orta Anadolu'da, özellikle Batı Anadolu'da hemen her kentsel merkezde ve İzmir'de geniş bir cemaat halinde yaşıyorlardı. Avrupa eyaletlerinde de Edirne, Selanik ve Gelibolu gibi kalabalık merkezler dışında Bosna, Güney Bulgaristan ve Makedonya'da birçok kentte Musevi cemaatine rastlamak mümkündü.

Osmanlı Musevilerinin Siyonizm karşısındaki tutumlarını

anlamak için, önce onların modern çağın ulusçuluğu karşısındaki tutumlarını bilmek gerekir. Osmanlı Musevileri için ulusçuluk makbul ve moda bir akım olmamıştı. Aslında politik bakımdan etkin bir ulusal örgütlenme de göze çarpmaz. Özellikle eğitimin yapısına bakınca, Osmanlı Yahudilerinin imparatorlukta ulusalcı akımların atmosferinden uzak oldukları görünür. Dindarlık ve dini kimliği sağlayacak bir eğitim yeterli görülmekteydi. Dolayısıyla ulusalcı ve laik eğitimin verilebileceği daha üst düzeydeki eğitim kurumlarını Osmanlı cemaat örgütleri meydana getirmemiş ve gençleri bir düzeyden sonra kendi hallerine bırakmıştır. Bu yüzden de modern, laik üst düzey eğitimi Osmanlı Musevilerine, Alliance Israélite gibi kuruluşlar getirmiştir. Bu sionist olmayan bir Yahudi kuruluştur. Bunun dışında Osmanlı Musevi gençleri hemen her tür okulda ve mali imkânları olmayanlar ise burs sisteminin yaygın olarak uygulandığı Osmanlı eğitim kurumlarında okumuşlardır. Bu okullarda diğer gayrimüslimler gibi Musevi gençler için de bir kontenjan vardı. Aslında Osmanlı üst bürokrat kesimi içinde, Osmanlılaşmış Musevi seçkinlerin varlığı da bundan ileri gelmektedir. O yıllarda yüksek eğitimi Musevi cemaati kendi düzenlemiyor, gençler başka okullara ve Mekteb-i Mülkiyye, Hukuk, Tıbbiye gibi kurumlara gidiyorlardı. Gerçi Osmanlı nazırları, sefirleri, valileri arasında Musevi seçkinlere rastlanmıyordu. Ama muhtelif nezaretlerin, maliye örgütünün, sıhhiye örgütünün yüksek kademelerindeki Osmanlı Musevi bürokratların sayısı küçümsenecek gibi değildi. Mesela Makedonya (Manastır), Yanya gibi Rumeli vilayetlerinde, erkân-ı vilayet arasında, Musevi asıllı hayli yüksek ve orta dereceli memur tesbit edilmiştir.¹

Nihayet imparatorlukta bazı unsurlar gibi, Musevi aydınlar arasında da iki dilli olanlar, Türkçeyi anadili gibi bilenler az değildi. Bu yıllarda, aralarında geleceğin hahambaşısı Haim Nahum'un da bulunduğu bir grub Musevi aydın, bir lisan ko-

1 Bkz. İlber Ortaylı, *İkinci Abdülhamit Devrinde Taşra Bürokrasisinde Gayrimüslimler, Sultan İkinci Abdülhamit Devri Semineri*, İÜ Ed. Fak., 1994, s. 163.

misyonu kurarak Türkçenin Judéo-Espagnol yerine Yahudi milletin dili olmasını teklif ve Bâbîâli'ye resmen müracaat ettiler.¹

Musevi aydınlar, II. Meşrutiyet'i tam desteklediler. Bu desteği bazı Balkan ulusları veya Rum ve Ermeni aydınları gibi bir ulusal uzlaşma olarak değil, doğrudan Osmanlı patriyotizmi çerçevesinde gösterdiler. Nitekim dönemin içinde laik bir ulusçuluk olan Siyonizme de iltifat edilmemiş ve imparatorluğun diğer unsurlarına karşı Yahudiler hep uzak ve ihtiyatlı tutum takınmışlardır. Bulgarlar, Rum ve Ermeniler seçimlere ulusal programlarla girerken, Musevilerde bu eğilim hiç olmamış, hatta Arnavut ve Arapların aksine milli kulüpler dahi teşkil etmemişlerdir. Museviler tamamiyle İttihat ve Terakki'yi destekleyen komundaydılar. Bu nedenle II. Meşrutiyet parlamentosunda Museviler 1877'ye göre daha etkili bir grubla temsil ediliyorlardı. (1877'de Avram Aciman, Menahim Salih; Bosna'dan Ziver ve Yanya'dan Davicon Levi vardı.) II. Meşrutiyet parlamentosunda ise İstanbul'dan Vitali Faraci, Selanik'ten Emanuel Karasso, İzmir'den Nesim Mazliyah, Bağdat'tan Hezekiyel Sason vardı. Ayan Meclisi'nde Daviçon Karmano ve Behor Askinazi bulunuyordu. Balkan Harbi'nden sonraki devrede Selanik kaybedilince Emanuel Karasso İstanbul'dan seçildi.

II. Meşrutiyet dönemini Osmanlı Musevileri, yakın tarihimizin ilginç simalarından biri olan Hahambaşı Haim Nahum'un temsilciliği ve yönetimi altında yaşadılar.

Musevi milletin yanı başında bundan başka ayrı bir mezhep olan Karai (çoğulu Karaim) grubu için "Karai cemaatbaşılığı" statüsü vardı. Hicri 1255-1327 (Miladi 1839-1909) yılları için "Karai ve Yahudi Defterleri" iki cemaatle ilgili idari strüktürü gösterecek bir hayli yazışma ihtiva eder. Genellikle herhangi bir yerdeki haham tayinlerinde ve diğer önemli işlerde İstanbul'daki hahambaşının görüşü alınıyordu. Karaim cemaatinin nüfus tahriri ayrıca yapılırdı. Bunda iki cemaatin mezhep

1 İlber Ortaylı, "Turkish Language and Ottoman-Jewish Community" başlıklı tebliğ, Tel-Aviv Üniversitesi –baskıda– Türkçesi, *Osmanlı Yahudileri ve Türk Dili*, Tiryaki, sayı: 37, Haziran 2000.

farklılığı, ayrı mahallede kurulan ayrı sinagog (Karaim cemaati kinesa tabirini kullanır) ve mali, idari kompartıman farklılığı rol oynamaktaydı...

Osmanlı Yahudileri için Batı'nın Hristiyan kültürü ile aynılaşan Milliyetçilik fazla bir anlam taşımaz. Bu anlamda modern milliyetçilik akımlarının bir parçası olan Siyonizmi de Osmanlı Yahudi eliti pek benimsemiş görünmüyor.

Siyonizm, Osmanlı ülkelerinde popüler bir ideoloji olmamıştı. İmparatorluğun tarihi, Yahudilerle Müslümanlar arasında ciddi bir problem çıkmadan kapandı.

Şüphesiz ki Birinci Cihan Harbi'nde Sina Cephesi'nde Siyonist yerleşmelerindeki kolonizatörlerin harb içindeki tutumu, politika ve faaliyetleri tam bir istisna teşkil eder.

Müslümanlarla Birlikte Göç Ettiler

İmparatorluk tarihinde özellikle Rumeli kıtasındaki Rum-Ortodoks ahalî Musevî cemaatini iğneli fiçî ve çocuk katli suçlamalarıyla yöneticilere şikâyet edip dava açmayı öteden beri yaygın hale getirmiştir. Bu gibi şikâyetleri devlet, “abes dava dinlememek” deyimiyle peşinen yasak eden fermanlar da çıkarmıştı. Ama olaylar tekrarlanıyordu. Örneğin 19. yüzyıl ortalarında Yanya, Tırhala gibi eyaletlerde, güya iki kişinin rüyada Meryem Ana'dan Yahudiler aleyhine bazı mesajlar aldıkları rivayeti üzerine bir anda yüzlerce kişinin verdiği dilekçelerle bir antisemit hareket başladı.¹

Bu nedenlerle Balkan Savaşları'nda Osmanlı Avrupası'ndan özellikle Yunanistan'a geçen yerlerden Müslümanlarla birlikte Yahudiler de Edirne ve İstanbul'a, İzmir'e göç etmişlerdi. Aynı şekilde daha Kırım Savaşı sonunda (1854) Kırım'dan Müslümanlarla birlikte Yahudiler de Rus baskısı dolayısıyla Osmanlı topraklarına göç etmişlerdi.²

1 Başb. Osm. Arşivi İrade-Hariciyye serisi, Nr: 3902, 1267 H. (1850-51) tarihli kayıtlar.

2 Başb. Osm. Arşivi İrade-Dahiliyye serisi, Nr: 23899, 15 RA 1273 H.

Balkanlar'da Ulusçuluk

Balkanlar'da Ulusçuluk, çağdaş tarih yazıcılığının en çok çarpıttığı konuların başında gelir. Bir bakıma bu konu çoktan dağılmış bir imparatorluk hakkındaki araştırma ve öğrenme keyfiyetini aşmaktadır. Balkanlar'daki ulusçuluk halen yaşayan bir tarihtir. Balkan ulusçuluğunun başlangıcını toptancı bir görüşle Fransız Devrimi sonrasına ve onun etkilerine bağlamak ne kadar noksansa, bunu Rusya'nın bir kışkırtması saymak veya her huzursuzluk ve ayaklanmayı ulusal uyanış motifiyle açıklamak da çocuksu bir tarih yazıcılık anlayışıdır. Balkan ulusçuluğu deyimini Osmanlı İmparatorluğu için kullanıyoruz. Osmanlı İmparatorluğu, Doğu Akdeniz ve Balkanlar'daki üçüncü ve sonuncu çok budunlu imparatorluktur. Ama kuşkusuz metbu (bağımlı) kavimlerin ayaklanmaları ve bağımsızlık çabaları sadece 18-19. yüzyıl Osmanlı tarihine özgü değildir. Bizans Bulgarlarla; Roma Kapadokya'yla, Filistin'le aynı biçimde uğraşmıştı. Akdeniz imparatorluklarının uyrukları tarihte ilk defa ayaklanıyor değildi. Buna rağmen Osmanlı uyruklarının 19. yüzyıldaki direnişinin öncekilerden farklı olduğu açıktır ve farklı bir kavramla nitelendiriliyor; bunun nedenlerini açıklamak gerekmektedir. Bu açıklama ise hazır kavramların çerçevesini aşacak boyutlardadır. 18-19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu değişen bir dünya ve hızlanan bir tarih içinde yaşıyordu. Ulusçuluk, ideolojik olarak beslendiği sınıflar açısından ve hükmedenle edilenin konumu yönünden farklı bir kompozisyona sahipti.

Bir bakıma Osmanlı İmparatorluğu, Balkan egemenliğinin hayatına daha ilk asırlarında “etnik” direnişle girdi. Ama bu direniş ulusçu demekten çok *patriotism* demek daha doğru olabilir. Sorun Balkan uluslarının bağımsız devlet, hatta bağımsız kilise ve dile sahip olmalarından kaynaklanır. Bundan başka, ulusçuluğun tohumlarının aydınlanma düşüncesinde değil, İtalyan siyasal düşüncesinde aranması gerekmektedir. Balkan ulusçuluğu değişik etnik gruplara göre farklı gelişimler gösterir. Yurtdışında gelişen kültürel ulusçuluk yanında ihtilalci hücre geneliğini oluşturan ulusçuluklar vardır.

Dünyada Balkanlar kadar kültürel karışımın görüldüğü bölge azdır. Dinler ve dillerin farklılığına, hem de büyük farklılığına kadar bu benzeşme yer yer Avrupa’yı, hatta Arap Ortadoğusu’nu kısıktırarak düzeydedir. Benzeşme, son çağlardaki çatışmaya rağmen, aydınlar elitinden çok, halk tabakası için geçerlidir. Balkan ulusçuluğunda Osmanlı’ya karşı birlikte hareket motifi vardır, ama kavimlerin aralarında çatışmalar daha başat bir niteliktir.

Göze ilk batan Yunan ulusçuluğu ve bağımsızlık hareketi, gerçekten bir yerde ideoloji olarak Fransız İhtilali’nden etkilendi ve Avrupa’nın desteğiyle de başarıya ulaştı. Ancak Yunan ulusal ruhu, imparatorlukta her zaman vardı. Yunanlı kendini bir anlamda Osmanlı İmparatorluğu’nda ana unsur sayardı. Ortodoks tebaanın üzerinde dini, hukuki ve eğitim yönünden patrikhane etkindi. O kadar ki, Sokollu’nun İpek (Peç) kasabasında kurduğu bağımsız Sırp Patrikhanesi de bir müddet sonra kaldırılmıştı. Ortodokslar için eğitim dili Yunanca idi. Fenerli Rum aristokrasisi Osmanlı bürokrasisinde önemli yere sahipti ve hatta Dimitri Cantimir’in Çar Büyük Petro ile olan ittifakı ve isyanından sonra Eflak-Boğdan voyvodalığı gibi hükümdarlıklar da onların elindeydi. (Bu göreve ilk olarak Nicola Mavrokordato tayin edilmişti.)

Romen milliyetçiliğini de ayrı bir kategoride ele almalıyız.

18. yüzyıl başlarına kadar Eflak-Boğdan yarı bağımsız bir idareye sahipti (Eyalet-i Mümtaze). Romen kültürü ve bağımsızlığı bu sayede korunabilmişti. Bu statü değiştikten ve Fenerli Rum aileler voyvoda olarak atanmaya başladıktan sonradır ki, Romenler romantik bir ulusçuluk ve bağımsızlık hareketine girmişlerdir. Hatta Latin menşeleri üzerinde hassasiyetle durduklarından, Romanya bağımsızlıktan sonra da bu süreci devam ettirmiştir. (1866'da Latin harflerinin kabulünü hatırlayalım.) Türkler ve Arnavutlar ise milliyetçiliği en geç ve diğerlerine tepki olarak benimseyen grublardır.

Üzerinde önemle duracağımız bir konu da, Balkan Slavlarının ulusçuluğudur. Balkan Slavlarının Osmanlı döneminde idari yönden bir özerklikleri olmadığı gibi, bunlar ruhanî yönden de Rum Kilisesi'ne bağlı olmuşlardır. Bu zor durum onlara ulus olma yolunda ilginç bir gelişme hazırladı. Yunanlılarda ulusçuluğu önce seçkin sınıf benimsemiştir. Slavlarda bir tür folk patriyotizmi baştan beri var olmuştur. Bu, Doğu ve Orta Avrupa'ya özgü bir bilinçtir. Örneğin daha Mohaç Savaşı'nın hemen ardından Macar piskopos Miklos Olah, Kral Matthias devrinin görkemini anlatan özlemlili bir eserle ortaya çıkıyordu. Sırp Stefan Duşan devrinin özlemini halk edebiyatlarında yaşatırken, Bulgarlar böyle bir sürece daha geç gireceklerdi. Mamafih Bulgar Kilisesi'nin sözlü eserlerinde de bu motiflere rastlamak mümkündür.

Osmanlı egemenliğine girmeyen ve İtalyan Rönesans kültür çevresiyle yakın ilgisi olan Dubrovnik, 16. yüzyılda Slav ulusçuluğunun ilk belirtilerini de gösterir. İlk defadır ki Dubrovnikli âlim ve diplomat Stojkoviç, Slav olduğunun bilincindedir. Gerçi 9. yüzyıl Kiev Rusyası'nın vakanüvisi Nestor da Slavların bir kökten geldiğinden söz ediyordu. Ama burada Slavdan kasıt daha çok Rus uyruklarıydı. Osmanlı hâkimiyeti sırasında Slav birliği ve bağımsızlığından ilk söz edip bir program öneren, Hırvat şairi Ivan Gunduliç (1588-1638) oldu. O "Osman" adlı epik şiirinde adeta Tasso'nun *Kurtarılmış Kudüs* adlı eserine benzer hava içinde Slav kurtuluşundan ve dayanışmasından söz

eder. Onun, bu davanın gerçekleşmesinde en buyk rolü beklediği lke, Polonya Krallığı'dır. Gunduli'ten çok daha bilinçli ve Slav tarih ve filolojisi üzerinde derin bilgisi olan Hırvat Yuri Krijaniç (1613-1638) ise Slavcılığın siyasi ve kültürel programını da yapmıştır. Krijaniç, tıpkı Machiavelli'nin İtalya için düşündüğü gibi, Slav birliği ve kurtuluşunun ancak kuvvetli bir monark tarafından gerçekleştirilebileceğini ileri sürer. Bu monark, Rus arıdır. Rusya'da yaşadığı uzun yıllarda kaleme aldığı *Rusya'nın Politikası* adlı eserinde, arın bu ideali benimsemesini ve ona göre sorumlulukla hareket etmesini önerir. Krijaniç, Rusya'nın Avrupalılaşması gerektiğini belirterek adeta büyük Petro asrını müjdelemiştir. Slav ulusal bilincinin bu dönemi Machiavelli'nin *Il Principe*'sindeki gibi bir tür *risorgimento* idealini yansıtır ve siyaset felsefesinde de onun yolu izlenerek bir güçlü hükümdar beklenir. Bu felsefenin, İtalyan rönesansının etkileriyle ortaya çıktığı açıktır. (Hegel'in *irredentism* ağında Machiavelli'yi yeniden okuyup değerlendirmesi bir tesadüf değildi.) Aslında Balkan Slavlarının İtalyanlar gibi dağınık ve fazladan çeşitli unsurların hâkimiyeti altında olmaları, benzer objektif şartları yaratmıştı. Diğer yandan özellikle Güney Slavları, bu dönemde Rönesans İtalyası'nın kültürel etkilerine herhangi bir Avrupa ulusundan daha çok aıktılar. Bu nedenle Rönesans'ın siyaset felsefesinin, özellikle İtalyan kentleriyle benzer toplumsal, siyasi, ekonomik koşullara sahip, Doğu Adriyatik kıyısı kentlerinde etkin olması tesadüfi değerdir. Anarşi ve esaret döneminde bir siyasi düşünürün, güçlü bir monark beklemeesi doğaldır. Balkan Slavları bu monarkın bir tür *risorgimento*'yu gerçekleştirmesini de beklemekteydi.

Slavyanofilizm

Orta Avrupa'da Macar halk deyişlerinde (*koruth*) Osmanlı aleyhtarlığı pek göze çarpmaz. Balkanlar'da halk edebiyatında anti-Osmanlı motiflerin bol olduğu yerler vardır, ama Osman-

lı aleyhtarlığında Anadolu Alevi edebiyatıyla boy ölçüşemeyecek kadar mutedil olanlar da vardır. Osmanlı İmparatorluğu bir Balkan İmparatorluğu olarak hayatının ilk iki yüzyılını geçirdi. 15. yüzyıl sonunda Tuna boyuna ulaşan sınır, Doğu'da henüz Orta Anadolu'daydı. Osmanlı fetihleri Balkanlar'da ilk anda aristokrasiyi yok etti. Küçük toprak beylerini kendine bağladı. (Ancak Macaristan'da yerel aristokrasi kalmıştır.) Balkanlar'da zengin toprak aristokrasisinin yokluğu veya İslamiyet yoluyla emilmesi de ileride ulusal uyanışın öncülüğü sorununda kendini hissettirecektir. 18. yüzyıldan itibaren zenginleşen tacirler ve kilise, kültürel ve ulusal bir uyanışın öncüsüydüler. Fakat 19. yüzyılda küçük rütbeli rahiplerle orta sınıf köylüler ayaklanmaların ana unsurunu oluşturdular. Büyükçe çiftlik sahiplerinin genellikle Müslümanlardan olması, Balkan ülkelerinde küçük ve topraksız Hristiyan köylülerin ayaklanmasının ve ulusçu önderlerin bayrağı altında toplanmasının nedenidir. Bu nedenle Balkan ulusçuluğu romantik halkçı-sosyalizan bir çizgide izlemiştir. Tanzimat bürokrasisinin de daha ilk anda toprak sorununa el atması bu nedenle sebepsiz değildir. Balkan ulusçuluğu bu nedenle halk dilini, halk âdetlerini yücelten popülist bir karaktere büründü. Sadece Yunan ulusçuluğu, antik döneme yönelik sunî bir dili benimseyerek bu akıma bir istisna teşkil eder. Fener Patrikhanesi'nin kilise dili olarak Yunancada ısrar etmesi ve Rumların dışında yüksek kilise görevlisi tayin etmemesi, Balkan Slavlarının en çok hiddetini çeken bir konuydu. Ortodoks Balkan Slavları bu nedenle, kültürel milliyetçilik döneminde en çok dillerini ve kültürlerini ezen Yunan Kilisesi'yle mücadele ettiler. Wuh Karaçiç gibi düşünürler halk dili ve edebiyatına yöneldiler. Daha gelişmiş bir toplum olan Çeklerin Safarik, Jirecek gibi bilginleri de Balkanlı Slavlara bu konuda ışık tuttu. 18. yüzyıl sonunda Aynaroz'da Hillanden Manastırı'ndaki bir Bulgar rahip, Paissij Hillandersky, popüler bir üslupla Slavyan-Bulgar tarihini yazmıştır ve Bulgarların Yunan ve Türk etkisinden kurtulup, şanlı mazilerini hatırlayarak dirilmelerini öğütlemiştir. 19. yüzyıla kadar birçok aydın Bulgar, kendini Yunanlı sayardı. Hatta

Bulgar ulusal eğitimin babası olan Aprilov da bunlara dahildi. Elli yıl içinde Balkanlı aydınlar Batı Slav ve Rus kardeşlerinin aydınlarını izlemeye başladılar. Unutmamalı, bugünkü Yunan toprakları gibi o günkü Balkanlarda da birçok Eflâklı (Vlad) özellikle burjuvallaşan sınıf gönüllü helalleştiler, eğitimleri öyleydi. Balkan Slavlarının ulusçuluğunun Çarlık Rusyası'ndaki Panislavizm veya Slavyanofilizm akımından temelde farklı olduğunu ve belirtilen ufak ilişki dışında bir organik bütünlük göstermediğini belirtmek gerek. 19. yüzyıl Rusyası'nda siyasal düşünce, Batı'ya açılmak yanında çelişik bir durum olarak Batı'ya tepkiyi de benimsedi. 19. yüzyıl Alman romantizmi Rusya'da reaksiyoner bir felsefe doğurdu.

Slavyanofil, aslında I. Aleksandr'ın eski Slav alfabesine ve eski kilise Slavcasına düşkün Maarif Nâzırı Uvarof'a takılan bir lakabıdır. Bir çelişki daha: Moskova valisi knez Arseniy Zakrovski, Slavofillere komünist diyordu. Bu terim sonraları Panislavistler için de galat bir terim olarak kullanıldı. Romantik akım Rusya'ya Schelling'in tanınması ile girdi. I. Nicola'nın maarif örgütü, aslında ne Schelling'e ne Hegel'e ne de herhangi bir Batılıya tahammül edebiliyordu. Ancak Politeknik'teki Pavlov, Velanski, Davidov gibi tabii bilimciler yoluyla bu felsefî okullar Rusya'ya girdi. Sonradan Hegelyen felsefe de Panislavizmi besledi. İlginçtir ki, asrın ilk yarısında Hegelcilik hem sağ hem de sol düşünceyi beslemiştir. Ancak bu dönemde Hegel'in özgün ve başarılı bir yorumundan söz edilemez. Asrın ilk yarısında Hegel, Rusya'da Slavyanofiller tarafından katledilerek ve kaba bir biçimde kullanılmıştır. Slavyanofillerin önde gelen siması Kireyevski'nin Hegel'i nasıl yorumladığına bakarsak durum açıklık kazanır. Ona göre Hegelyen diyalektik beşerin tinsel gelişmesinin müjdecisidir. Ancak bu metodu rasyonalizm ve çürümüş dünyasına hapsolan Avrupa'nın bihakkın kullanmasına imkân yoktur. Ancak Batı'dan izole olan ve patristik devirden beri saflığını koruyan Rus kilise öğretisi, kısacası Rus imanı, bu metodun gerektirdiği; *integral cognition*'ı (tümel anlam) bu zamanda değerlendirebilir. Rusya, bu felsefenin sağlayacağı müstakbel atılımı

yapacak yegâne ülkedir. (Gerçekten Rusya, bu metoda dayanan bir düşünceyle istikbalde bu atılımı yaptı, ama Kireyevski'nin tahammülünden çok uzak bir biçimde...) Kirayevski, hem tabii bilimler hem de teoloji ile uğraşan biri olarak Slavyanofillerin prototipidir. Homyakov, Samarin, Aksakov'lar edebî alanda ve düşünde bu fikirleri geliştirdiler. Danielevski ise bir tarihçi olarak *Rusya* ve *Avrupa* adlı eserinde saldırgan ve misyoner bir Panislavizm ortaya koydu. Ona göre Greko-Romen kültürü erimiştir. Moğollar ve Türkler gibi kavimler medeniyetleri yıkmakla görevlidir. Slavlar ise yeni bir uygarlığı yaratacak kavimdir. Bütün Slavlar birleşmelidir.

Slavları birleştirmeye çalışan Rus komitelerine Polonya ve Karpatlar Ukraynası'ndakiler hiç iltifat etmedi. Güney Slavları ve Bulgarlar ise görünüşte iltifat etmiştir, çünkü Rus otokrasisinden nefret eden Balkanlı Slav öğrencilerini Dobrolyubov, Pisarev, Çernişevski ve Herzen etkilemiş ve siyasal hareket halkçılığa dönmüştü. Özellikle Hristo Botev gibi Bulgar liderleri çok erken dönemde sosyalizmi ve cumhuriyeti benimsemiş, hareketi kırsal kesimlerde yaymayı yeğlemişlerdi.

Bulgar Ulusçuluğu

19. yüzyılın ikinci yarısında Balkan ulusçuluğu Bulgaristan'da ilginç gelişmeler göstermekte ve yeni bir döneme girmektedir. Rakovski özellikle Romanya ve Odessa'daki faaliyetinden sonra Belgrad'a yerleşti. Burada eğitimden kiliseye, tarımdan endüstriye her konuda Bulgar bağımsızlığını ele alan bir gazete, *Dunaiskolebed*'i çıkarıyordu ve bağımsız çeteler örgütlemeyi amaçlayan bir faaliyete girmişti. Rakovski'nin Rus Panislavizmiyle arası iyi değildi. Özellikle Bulgar ulusal hareketi pragmatist ve patriyotist bir nitelikten geçerek çiftçi hareketini içeren bir akım haline geldi. Yükselen kentsoyluların desteği, yerini güçlenen tarım proletaryasının desteğine bıraktı. Bu safhaya, yani Bulgar ulusçuluğu Sırbistan ve Romanya gibi Osmanlı

kontrolü dışında bölgelere kayana kadar, ülke içi ulusçu gelişmeler uzlaşmacı veya daha çok federasyoncu bir eğilim göstermekteydi.

Bulgar ulusçuluğunun örgütlü komitecilik dışında legal yönü de vardı. Bu, eğitim alanında kendini gösterir. Daha 19. yüzyılın ortalarında sadece halk dili olarak yaşayan Bulgarca yeniden eğitim ve edebiyat dili olmuştur. Bulgar ulusçularının bu alanda başlıca mücadelelerini Fener Patrikhanesi'ne karşı verdikleri açıktır. Esasen bağımsız Bulgar Kilisesi hareketi de bu çerçevede içinde düşünülmelidir. Tanzimat'tan sonra Bulgarlara kendi dini sorunlarını çözmek için bir "Bulgar daire-i ruhaniyesi" kurma hakkı verilmişti. Bu daha çok kiliseyle ilgili dünyevi işlerin çözümü için düşünülmüştü, ama Bulgarlar bağımsız bir kilise istiyorlardı. Bağımsız eksarklık kurma teşebbüsü Bâbîâli'yi pek rahatsız etmeyecekti, ancak Patrikhanenin muhalefeti bir ölçüde Rusya'dan da destek gördü. Bu ümitsiz ortamda bir kısım Bulgarlar 1860 sonunda büyük nümayişlerle papalığın İstanbul'daki temsilcisiyle ve Ermeni Katolikleriyle ilişkiye geçerek Şark Katolikleri arasında sayılan Bulgar Katolik Kilisesi'ni kurdular. Hareketin amacı tekti: Bulgar dilinde ibadet ve kendi ruhanî reislerini seçmek. Bu kilise Trakya ve Makedonya'nın bazı yerlerinde tutundu. Ancak ardından Bulgarlar eksarklığı kurma hakkını da elde ettiler (1861). Bağımsız kilisenin yanında, 1860'lardan itibaren bir grubu Bulgar komiteleri Avusturya-Macaristan modelini izleyerek Osmanlı hükümdarına Bulgar tacını da vermeyi ve bu sayede Bulgaristan'ın bağımsızlığına doğru önemli bir adım atmayı denediler. Bunun için Osmanlı sultanı ve Bulgar çarının yönettiği Bulgaristan için bir anayasa da hazırlayarak, 1867 yılında sundular. Bu, Osmanlı İmparatorluğu'nda bilinen ilk anayasa taslağıdır. Vasil Levski ise cumhuriyetçi, fakat federasyoncu görüşlere sahipti. Diğer yandan Sırbistan ve Bulgaristan'ın birliğini isteyenler de vardı.

1870'lerden sonra tek kanal halinde bağımsızlık için komitelerle, Sırbistan ve Romanya'da kurulan lejyonlarla silahlı mücadeleyi benimseyen Bulgar ulusçuluğu, aslında Kırım Sa-

vaşı öncesi ve sonrasında Osmanlı İmparatorluğu'nun muhtelif köşelerinde kültürel bir açılım gösteriyordu. Örneğin, ilk Bulgar gazetesi İzmir'de Konstantin Fotinov tarafından çıkarılan *Lyuboslovie*'dir (1844). İki yıl sonra Leipzig'de Bogerof *Bulgarski Orel*'i çıkarmaya başladı. Tanzimat Fermanı Bulgar eğitim ve basın hayatının hız kazanmasına, kültürel özerkliğine yol açtı. Tanzimatçı zihniyetinin bu alandaki en canlı örneği, ilk vilayet gazetesi *Duna-Tuna*'dır.

Berlin Kongresi'nden sonra Bulgar ulusçuluğu Makedonya ve Batı Trakya'ya sıçradı. Ne var ki komitelerin faaliyeti birbirine ters düşen iki kutuptaydı. Makedonya ve Bulgaristan'a bağlı çeteler bir yerde cumhuriyetçi ve monarşist kavgayı da aralarında sürdürdüler. Makedonya İç İhtilal Komitesi "IMRO" ile Bulgar prenslik (sonra krallık) komitelerinin faaliyeti bu yönüyle ilginç gelişmeler gösterir. T. Z. Tunaya'nın görüşü, İttihat ve Terakki'nin örgütlenme modelinin kaynağının bu komiteler olduğudur. Balkan ulusçuluğu yükselen Türk ulusçuluğuna da bu yönüyle örnek olmuştur. Osmanlı İmparatorluğu'nun son yüzyılını dolduran, aslında Slavların ulusçuluğudur ve modern Balkan tarihi en çok bu hareketten etkilenmiştir. Ama yapısal olarak ve tarihî gelişme yönünden en ilginç ulusçuluk imparatorlukta Yunan unsurun ulusçuluğudur.

Yunan Ulusçuluğu

Yunanlılar, bağımsız ve bütün Ortodokslar üzerinde yönetim hakkına sahip olan kiliseleriyle imparatorluğun mümtaz unsuruydu. Bizans'tan gelen Roma hukuku, kilise eğitimi dolaısıyla Yunanca yaşıyordu. Üstelik Adriyatik'teki İon Adaları halkı bağımsızdı ve çok önceden Rönesans İtalyası ve Avrupa kültürü ile temastaydılar. 18. yüzyılda Yunanlılar Karadeniz'in ve Doğu Akdeniz'in en önemli ticaret filosuna sahipti. Yunan İhtilali başlangıcı ve sonuçları yönünden Avrupa'nın yakın ilgisini çekmiştir. Yeniçağ ve Aydınlanma dönemi Avrupası, Yunan

kültürüne ve Yunanistan'a ilgi duyuyordu; daha doğrusu bunları benimsiyordu. Sadece Avrupa değil, Romenler ve Bulgarlar da Yunan dili ve Yunanlıların ulusçuluğundan etkilenecek uyan- dılar. Yunan ayaklanması başladığında, Avrupa sorunu olarak doğdu. George Canning (1770-1827) etkili bir İngiliz *philhel- lene*'iydi. İtalyan *philhellene*'i Kont Santorre di Santarosa donanmaya komuta etti. Fransız mareşali A. Michael Regnault da öyleydi. Yunan armatörlerinin çoğunun yetiştiği Hydra Adası denizcilerinden Antonius Criezis donanma komutanlarından- dı. Bu grub kuşkusuz köylü, fakir rahip ve çetelerin savaşının öncü- lüğünü ele geçirdi ve Yunan bağımsızlık hareketi Avrupa'ya bağ- landı. Nitelik olarak diğer Balkanlılardan en farklı yönü de buy- du. Aslında ilk anda armatörleri bile ayaklanmaya zorla itenler, gemilerdeki tayfalardı. İşte Yunan bağımsızlığının daha başında zaman zaman Avrupa aydınlarının radikalizmine, zaman zaman da diplomatların entrikalarına konu olması, 1829'da bağımsızlı- ğını kazanan küçük Yunanistan'ın tarihi gelişiminde olumsuz bir renktir. Akdeniz ve Karadeniz'deki ticareti için ciddi rakip olan Yunanlıları desteklemek istemeyen Fransızlar Navarin baskınına parsayı İngilizler ve Rusların toplamaması için katılmıştır.

Kıta Yunanistanı'nın tarımsal üretimi ihtilalden önce üç mis- li artmıştı. Gelişmeden toprak sahipleri kadar bütün Karadeniz ve Akdeniz limanlarında yaşayan Rum armatörler yararlandı. 1814'te Odessa'da kurulan Philike Heteria (Filiki Eteria-Dostluk Cemiyeti), büyük ölçüde Karadeniz limanlarındaki ve Rusya'da- ki Yunanlı aydın ve tüccarların toplandığı gizli bir cemiyetti. Bu tür cemiyetler birçok yerde kurulmuştur. (Bizdeki literatürde bu cemiyetin adı yanlışlıkla Etniki Eterya diye zikredilir. Etniki Eterya [Millî Cemiyet] Yunanistan'ın başkentinde 1894'te su- baylar, aydınlar ve tüccarlar tarafından kurulan bir cemiyettir. Sözde Osmanlı egemenliğindeki bütün ırktaşları kurtarmak için kurulmuş gibi görünse de, asıl amacı Makedonya sorununa el atıp Bulgar komiteleriyle mücadele etmekte.) Odessa'da kurulan cemiyet güçlü bir örgüttü ve başında çarın harb yaveri Aleksandr İpsilanti bulunuyordu, cemiyetin gizli onursal başkanı da güya

çarın kendisiydi. (Panaiote Sekeris'in Atina Askeri Müzesi'nde saklanan listesine göre Philike Heteria'da 500'ü aşkın üye vardı.) Bizim tarihçiler tarafından kesinlikle ifade edildiğinin tersine, bu cemiyetin kıta Yunanistan'ındaki hareket ve ayaklanmalarda öncü bir rolü olduğu kuşkuludur. Filiki Etery'a'nın Fenerli Rum beylerinden de üyeleri vardı. Cemiyetin etkin rol oynadığı alanlar, kültür hareketleri, eğitim ve siyasal propaganda olarak sayılabilir. Kuşkusuz cemiyetin faaliyet alanı ve bilançosu bugün bile tam bilinmiyor. Ancak Aleksandr İpsilanti'nin başı çektiği Eflak'taki başarısız ayaklanmada cemiyetin önemli rol oynadığı açıktır.

Yunanistan dışındaki Yunan ulusalcılığı, Navarin müdahalesiyle ve Edirne Antlaşması'ndan sonra Yunanistan kurulunca etkili olmuştur. Bu yurtdışı ulusalcılığın başını çeken tüccar gruplar, cumhuriyetçi aydınların, köylülerin, rahiplerin ayaklanmalarıyla gerçekleşen devletin başına Avrupa'dan getirilen prensleri kral olarak geçirmekte, en azından büyük devletlerin bu konudaki eğilimine hizmet etmekte bir sakınca görmemişlerdir. 3 Şubat 1830 tarihli Londra Protokolü, Yunanistan'ın bağımsız bir monarşi olmasını öngördüğü halde Yunanlılar buna uymadılar ve Korfu Adası soylularından ve Rus Çarı'nın hariciye nazırlarından Kont Yuanis Kapodistriya'yı devlet başkanı yaptılar. Kapodistriya -ülke içinde yüksek rütbeli kilise görevlileri, toprak sahipleri ve yurtdışında da Metternich başta olmak üzere- Restorasyon Avrupası'nın devlet adamlarıyla karşı karşıya geldi. 1831'de Kapodistriya toprak sahiplerinin tertiplelediği bir suikastle yok edildi ve üç büyük devlet Yunanistan tacını Bayyera Prensi Otto'ya giydirerek işi bitirdiler. Yunan bağımsızlığını Avrupa önemli ölçüde kendi eseri olarak görüyordu ve Yunanistan adeta vesayet altına alınmıştı. 20 Ekim 1827'de İngiltere, Fransa ve Rusya müttefik donanmasını Navarin Limanı'nda demirli Osmanlı-Mısır donanmasını yakmaya yönelten nedenlerin başlıcaları, modernleşen ve güçlenen ordusu ile Mısır valisinin Yunanistan'da otorite kurmasından duyulan korkudur. Çünkü Bâbıâli'nin Yunanlılara vermediği özerkliği, muhtemelen Girit

ve Mora valiliği kendisine vaat edilen Mehmed Ali Paşa zorla elde edip Yunanistan'a yerleşecekti. Yunanistan'ın özerkliği konusu, Osmanlı-Rus Savaşı sonunda bağımsızlıkla noktalandı; ancak İngiltere küçük bir Yunanistan'ı tercih etmiştir. Navarin müdahalesi büyük devletlerin Yunanistan'ın iç ve dış politikasına müdahalesi için bir başlangıç oldu.

Diğer Balkan ülkelerinin tersine, Yunanistan'ın kültür hayatında da Batı Avrupa'nın sorun yaratan etkileri görülmüştür. 18. ve 19. yüzyılların Yunanlı aydını, Avrupa uygarlığına kaynaklık eden bir ülkenin ve halkın üyesi olma bilincine sahipti. Bol miktarda Slavyan Türkçe (ve tabii Arapça-Farsça) kelime ve deyimler içeren halk dilini (*demotiki*) edebî dil olarak kabul etmeme, bu bilincin neden olduğu bir tutumdur. Yunanlılık geçmişle özdeşleştirilmiş ve tıpkı Türklerin Osmanlıcası gibi konuşulmayan bir dil ve yaşayan telaffuzla bağdaşmayan bir imladan oluşan *katarevusa*, edebî dil olarak muhafaza edilmiştir. Yunanlının hayatındaki bu dil ikiliği bugüne kadar uzanan siyasal ve kültürel bir sorundur. Yunan Kilisesi de dokunulmaz ulusal bir kurum olarak toplum hayatını geniş ölçüde denetimi altına almış ve ülkedeki laik gelişmeyi önlemiştir. Balkan ulusçuluğunu büyük devletlerin etkilemesi, Balkan halkları arasındaki uzlaşmazlıkların başlıca nedenidir. Bu uzlaşmazlık siyasal alanda olduğu gibi kültürel alanda da görülmektedir ve 19. yüzyıldan beri Balkan ulusları arasında sürtüşme yaratmaktadır. 1821'de Mora İhtilali patlak verdiğinde, sanıldığı gibi tersine, Avrupa'nın aydın çevrelerinden önce Bulgarlar, Yunanlıları desteklemeye koştular. Avrupa aydınlarının Perikles devri Yunanistanı'na duyduğu hayranlık veya saygı, Bulgarlarda çağdaş Yunanlılığa karşı da vardı. 19. yüzyıl başlarına kadar Bulgaristan'da modern eğitim büyük ölçüde Rum okullarında yapılıyordu. Balkanlar'ın ticaret dili (*lingua franca*) Rumcaydı. Bulgar tüccar ve aydınların birçoğu *heteriaî* denen Yunan ulusçu grublarına üye veya sempatizandı ve bu gizli gruplar Bulgaristan'ın her yerine dağılmıştı. Aleksandr İpsilanti ayaklandığı zaman da, kendisine önce Bulgar gönüllüler katılmıştı. Eflak'taki başarısızlığa rağmen Mora İhtilali'nde de

aynı şey olmuştu. Mora İhtilali'nde en tanınmış Bulgar gönüllü birliği, Sava Binbaşı'nın komutasındaydı. Bu yardım ve destek iki halkı birbirine yaklaştıracasına ters sonuç yarattı. Yunanlıların tutumundan dolayı Bulgarlar hayal kırıklığına uğramıştı.

18-19. yüzyıl Balkan ulusçuluğunu Voltaire, Rousseau, Herder, Lessing gibi Aydınlanma düşünürleri beslemiştir. Güney İtalya'daki Arnavutlar, Orta Avrupa şehirlerindeki Ragusalı, Sırp koloniler 19. yüzyılda Romanya ve Rusya'da yaşayan Bulgar ihtilalcileri; Yunan ana kıtasının ayaklanma liderleri cumhuriyetçiydi. Fransız Devrimi'nin en önemli etkisi de buydu. Ama Avrupa'nın Balkanlar'a müdahalesi krallar ithali ve olmayan bir aristokrasinin yaratılmasıyla sonuçlandı.

Arnavut Ulusçuluğu

Balkan ulusları içinde Arnavut ulusçuluğunun gelişmesi kendine özgü bir niteliktedir. Her ne kadar Hristiyan Arnavutların Batı kültürüne açık tutumları burada anti-Osmanlı bir hava yaratmışsa da, Arnavutlar birbirine düşman kabileler halindeydi ve feodal beyler Bâbîâlî'yle çıkar birliği içindeydi. Bununla beraber Arnavut Rönesansı da bu zümreyle başladı. İlginç olanı, Arnavutların aydınlarının Arnavutluk kadar Osmanlılığa da yatkınlığıdır. Türk edebiyatına hizmeti büyük olan Şemseddin Samî (Fraşerî) buna örnektir. Bu ailenin bazı bireyleri Arnavutluk'un siyasî bağımsızlık mücadelesinde de yer almıştı. Ayastefanos ve Berlin Kongresi sırasında Yunanlı ve Slav deniziyle çevrildiklerini anlayan Arnavutlar ilk anda Prizren livasını kurup bağımsızlık hareketine giriştiler. Arnavutluk bundan sonra ulusçu ve Osmanlıcı bir ikilem atmosferinde siyasal hayatını yaşadı. Balkan Savaşı'ndan sonra da bağımsızlık ilan edildi. Arnavutların ulusçuluk alanında laik bir atılımı erkenden benimsemeleri ve Latin harflerini de erkenden kabul edişleri, muhtelif din ve mezhepteki halkın birliği için bu yöntemi benimsemiş olmaları, Balkan ve Osmanlı tarihinin ilginç bir safhasını oluşturur.

3. BÖLÜM

Batılılaşma Sorunu

Batılılaşmak, yani Batı gibi olmak, Batı'yı benimsemek... Bu kavram, Türkiye'nin hayatında 18. yüzyıldan beri rahatsız eden, görünmeyip hissedilen bir Demokles kılıcı gibi var. II. Meşrutiyet'ten beri adıyla sanıyla ortada dolaşıyor. Cumhuriyet döneminde muasırlaşmak diye resmen programda var. Batı nedir? Avrupa diye cevap verenlerin yanında, Amerika'yı, dahası Japonya'yı da Batı uygarlığına alanlar var. İşe sanayi imparatorluklarının bilançolarıyla bakınca Japonya, Batı'ya girer. Parlamentarizm diye bakınca, Şark'ın prototipi diye gözlenen Hindistan niye Batı olmasın ki? Kavram kalıplarını böyle yaymak iyi bir yöntem, daha devam edince en sarsılmaz mütearifelerin bile yetmezliği görülür. En yaygın tarif şu: Batı uygarlığı, Helen-Hristiyan bir uygarlıktır. Demek öyle, peki o zaman Ortadoğu'daki göçebe Nasturîleri ne yapalım? Kendileri Batı'nın en eski Hristiyanları kadar Hristiyan olup, Helen dili ve yönetimiyle de daha önceden temasa geçmişlerdir. Hele yanı başlarındaki Süryanîler için bu keyfiyet hiç tartışma götürmez. Doğu'nun Katolikleri ve diğer Hristiyanları üstelik epeydir sıkı bir biçimde Helenleşmişlerdir. Ama Batı uygarlığının içine bu toplumları dünüyle ve bugünüyle kimse almıyor, hele Müslümanlık ve Musevilik... Hepsi de Hristiyanlık gibi aynı kökenden gelmiş. Hepsi de Helenize olmuştur. Ama Musevilik de Avrupa toprağında bulunduğu kadar Batılı sayılıyor... Batı uygarlığının Hristiyan kanadını Protestanlıkla özdeşleştirme yanlıları da var. Ancak bu görüş sahiplerinin talihsizliği şudur, Protestanlık işi kotarıldığın-

da Batı uygarlığı denen şey çoktan kalıplara dökülüp kaynama noktasına varmıştı bile... Sonra Fransa'nın, Kuzey İtalya'nın, Polonya'nın Katolikliğiyle, Macaristan'ın Erdel Protestanını yan yana düşünmek de yeter bu açıklamaya iltifat etmemek için.

Kıstasları koymanın, konanları kabul etmenin en azından zorluğu ortadadır. Ama hâlâ Batı uygarlığı ve Batı gibi bir kavramı atmaya niyetimiz yok, gereği de yok çünkü Batı uygarlığı denen bir uygarlık var, değişik dil konuşan ve aynı kıta ve hatta aynı kıta üstünde değişik iklimlerde yaşayan bu grubların ortak başat özellikleri var. Ortak yaşanan bir tarih ve kurumlar çerçevesinde biçimlenmiş bir uygarlıktır bu... Bin senedir birbirlerinin dilini ve edebiyatını tanıyan, okullarında okuyan, âdetlerini benimseyen akrabalarlardır bunlar. Ama tek tayin edici öge bu değil; Batı uygarlığının insanı, belirli bir süredir tarihe, hale ve geleceğe belirli bir bilinçle bakan, geleceğini saptamaya çalışan biridir. Batı uygarlığı ve toplumu bir değişimin toplumdur. Değişmeden duran toplum olur mu diye sorulabilir; olmaz ama her toplum değişimin bilincine Batı kadar erken varmış değildir. Değişimi fark eden ve ona müdahale etmeye kalkan bir bilinçtir Batılılık. İnsan sevmek sadece Batı'ya özgü değildir, ama bunu müesseseleştiren Batı'dır; hem de şefkate, felsefeye, insan tabiatına güvenmeksizin, yaptırımlarla müesseseleştirmiştir. Çünkü Batı, insan hayatını ve özgürlüğünün güvencesini salt insanın kendine bırakmayacak kadar da tecrübe sahibidir, tarih bilgisi ve bilinci ile bu tecrübeyi edinmiştir. Gelişme, değişme gibi kavramları Batı kendi bulmuştur çünkü bu olayın içine giren ve en yoğun yaşayan odur. 18. yüzyılın Batı'sı (Avrupalısı), haklı olarak bu devinimi kendine mal etmiştir. 1745'te M. Mousnier, Paris Bilimler Akademisi adına açıklıyordu: "Avrupa değişir, bu değişim bizim bilincimizin ilerlemesiyle olmaktadır, dünyanın diğer bölümleri hareketsizlik içindedir." Daha 17. yüzyılın sonunda seyyahlardan Chardin, "Asya atâlet demektir, Avrupa ise sürekli değişimin yurdudur," diyordu. Doğru ya da yanlış, bu kanıya nereden ulaşıyorlardı? Herhalde tarihe bakarak ve o tarihin, dünyanın diğer bölümlerinde Avrupa'da olduğu kadar hızlanmadığını gö-

rerek. Böyle bir yaklaşım ayrı bir uygarlık için yeterli. Üstelik bu uygarlığın üyeleri kendilerini ayırmak için bu kıstasla da yetinmiyordu; ortak yanlarını, dünyanın geri kalan taraflarından ayrı olan yanlarını da betimliyor, yerine göre vurguluyor, yerine göre abartıyorlardı. 18. yüzyıl sonlarına kadar Batı Avrupa için Grek-Ortodoks Hıristiyanlığı, hiç de Hıristiyanlık değildi. Daha doğrusu, Hıristiyanlık Batılılık için yeterli değildi. Bulgar bilinmiyordu, Yunanlı ile Türk pek ayırt edilmiyordu, Rus çok uzak bir insan tipiydi. Şu halde İsa'nın ümmetinden olmak Batılılık, Avrupalılık için yeterli değildi. Her zaman Müslümanlar bu dünyanın insanına uzak görünüyordu diyebiliriz; ama daha 13. yüzyılda Dante'nin İbn Rüşd'ü, İbni Sina'yı Vergilius ve Aristoteles kadar kutsadığını, aynı şeyin *Canterbury Tales*'de Chaucer tarafından yapıldığını unutmamak gerek. Greko-Romen-Hıristiyan Batı ve Müslüman Doğu veya İslâm medeniyeti gibi kutuplaşmalar kavram olarak daha geç dönemin ürünü. Batı'nın dolaylı etkisi bu kutuplaşmada açık, ama bizzat Doğulu dediklerimizin bu kutuplaşmada etkileri de daha az değil. Tabii bu kavramları da gene Avrupa etkisi bir eğitim ve anlayışın ürünü olarak değerlendirmek gerek.

İslâm Medeniyeti Kavramı

İslâm medeniyeti gibi bir kavram düpedüz 19. yüzyılın icadı. Hem de Batılı Oryantalistlerden çok Doğululara ait bir icat. Hammer bu kavramı hemen hiç kullanmaz, ondan önce Giambattista Toderini ve hatta Dimitri Cantemir de kullanmaz; sonraları Gibb ve bazıları bu kavrama bulaşmaya başlar. Brockelmann ise *İslâm Kavimleri Tarihi*'nden söz eder, ama İslâm kültürü ve edebiyatı gibi sözleri kullanmaz; Arap edebiyatından, Arap kültüründen bahseder ve onları inceler. Hegel 19. yüzyıl başında "Doğu dünyası" der, ama İslâm dünyası demez. (Doğu dünyası nihayet görelî bir coğrafya çizgisidir, tüm Doğuluları kapsayan bir dünya...) İslâm medeniyeti, Araplar arasında 19.

yüzyılda kullanılan bir kavramdır; Müslümanlardan biraz önce Hıristiyan Arap aydınların pek sevdiği, İslâma olan hayranlıktan çok Araplığa olan bağlılıkla ortaya çıkan ve ismin tersine oldukça laik içerikli bir kavramdır bu. Ortaçağın İslâmları için böyle bir kavram yoktu. Peki, Ortaçağ Müslümanı yaşadığı dünyayı ayırmaz mıydı? Ayırırdı kuşkusuz, ama başka adla, başka yaklaşımla. *Darü'l-İslâm* derdi. Müslümanların egemenliğindeki dünya parçasına, öbür tarafa da *Darü'l-harb*... *Darü'l-harb*'teki birine *harbî* denir, ister bir Merovenj asilzadesi olsun, ister Eskimo veya İslâmların eli değmemiş bir Hind bölgesindeki Brahman kastının üyesi... Harbî, İslâm toprağına aman dileyerek girer ve *müsta'men* statüsü alır. *Darü'l-İslâm*'daki Hıristiyan öyle değildir, onun statüsü başkadır, *zımmî* denir. Zımmîler ehl-i Kitab'tır, yani Hz. İbrahim'in öğretisinden kaynaklanan dinlerden birine mensub olmalıdırlar. Ama uygulamada Zerdüştilere bu statü verildiği gibi, Abbasîler devrinde ne yapacaklarını bilemedikleri Harran'daki Sabian (Sabiyyun) cemaatine de aynı statüyü verdiler. Oysa düpedüz yıldızlara tapınan astrolojik bir dinin üyeleri idi bunlar. Acaba *Darü'l-İslâm*'daki düşünür yaşadığı uygarlığı İslâm medeniyeti diye mi tarif ediyordu? Kesinlikle hayır... 11. yüzyılın düşünürlerinden Kadı Ahmed el-Endülüsi'ye bakalım; sayısız *tabakat* kitaplarından (milletleri tanımlayan eserler) birinin, *Kitab-ı Tabakat'ül-Ümem*'in yazarı... Kitabımızın başında da ifade ettiğimiz gibi, ona göre medeniyeti yaratan kavimler şunlardır: Araplar, Hindliler, İranlılar, Keldanîler, İbranîler, Yunanlılar, Mısırlılar, Romalılar (Eski Roma ve Bizans). Türkler ve Çinliler bu çerçevede ele alınamaz, ama pratik bilgili, saygıya değer kavimlerdir. Barbier de Maynard bu eseri *Categorie des Nations* diye 1930'larda Fransızcaya çevirdi. Diğer kuzeyli kavimlerin ise elverişsiz iklim şartları yüzünden zekâları durgun ve anlayışı kıttır, yaratıcı olamazlar. Endülüslü Ahmed'in uygarlığın niteliğini ve coğrafi sınırlarını belirleyişi Herodot'tan ve Strabon'dan farksız neredeyse. Sıralamasına bakınca, dine, dile önem vermediği açık. Önemli olan Akdeniz dünyası ve uygarlığı, el-Endülüsi böyle düşünen tek adam değil, bu geleneğin içinde ve

o geleneğin yaratıcısı olan bir adam var; toplumların yapısını son derece laik bir tutumla inceleyen İbn-i Haldun'dur bu.

Kısacası, İslâm medeniyeti ve İslâm kültürü gibi kavramları bugün bazı aydın ve bilginler bir ayırlama için kullanıyorlar. Ama bu tutarsızlığın temeli 19. yüzyılın kendini yüceltmek isteyen modernleşmeci ve de yeni ulusalcı Ortadoğulu düşünürünün kafasında yatıyor. İslâm medeniyeti ayrı ve berikilerden aşağı kalmayan bir uygarlıktır diyor. Diğerlerinden aşağı olmadığı açık, çünkü zaten aynı uygarlık çevresinde, Akdeniz'in içinde yaşamış Müslümanlar da. Bu, daha çok 18. yüzyıl oryantalizminin ve hatta Avrupası'nın, Doğu'yu (sınırları, aslında onlara göre Doğu Avrupa'dan başlardı) dışlayıcı bakışına bir tepki olarak ortaya atılmış. Hele Türk-İslâm medeniyeti tam Balkanik bir adaptasyon; Helen Hristiyan uygarlığı, Slav-Hristiyan uygarlığı gibisinden bir kavram. Dinsel tarafı da yok. Dine bağlı olduğu ileri sürülen evrensel bir uygarlığa, bir etnik grub, bir ulus adına sahip çıkmak telaşı içinde ortaya atılan kavramlar bunlar. Özünde laik ve ulusalcı, görünüşünde de bir grub kavim adına bütün diğer dindaş kavimlerin üstüne çıkma merakı var bu tip çabalarda. "Türk-İslâm medeniyeti" gibi bir kavram, parçalanmış Osmanlı İmparatorluğu'nun terekesi üzerindeki garabetten sayılabilir.

Osmanlı Batılılaşması

Ayrı uygarlıkların Batılılaşması nasıl olacak? Bu, 18. yüzyıl sonunda tartışılmaya başlandı. (Uygarlıkların kimi ayrı, kimi o kadar da ayrı değildi Avrupa'dan.) Rusya geç Batılılaştı, modernleşti deniyordu. Oysa, olay Büyük Petro ile başlamıyordu. Çok daha önce Rusya seçkin sınıfında hümanizmaya, Yeniçağın Avrupa kültürüne eğilim duyulmuş ve Avrupa tarzı her alanda hayata girmeye başlamıştı. Japon örneği, Batılılaşma ve Avrupa ile problemi olanlar için çok çarpıcı, hatta heyecan vericiydi. Japonya, Batı'nın hiçbir şeyini almayıp sadece tekniği alarak kal-

kınıp güçlenen bir toplum olarak görünüyordu bazı gözlere. Ne var ki bu görüş bilgisizlikten kaynaklanıyordu. Japonya bizde o günden bugüne hiç tanınmamıştır. Hiçbir Doğulu ulus Japonlar kadar Avrupa'nın dinine yakınlık duymamıştır. 17. yüzyıldan beri Japon, Avrupa felsefesini ve düşüncesini izliyordu. Kant'ı ve Alman felsefesini Osmanlı aydını hiçbir zaman gereğince öğrenememiş görünüyor ama Japonlar daha yaşarken onu tanımıştı. Avrupa düşünüş ve medeniyeti ile Japonya'nın ilişkileri dün böyleydi, bugün aynı şey daha yoğun olarak sürüyor.

Türkiye'deki, daha doğrusu Osmanlı toplumundaki Batılılaşmanın özgün tarafı, bu sürecin adı konmadan başlamış olmasıdır. Tabii bu yargıda bulunurken de kesin çerçeve saptamak gerekir, çünkü imparatorlukta yaşayan Rumların bir kısmı daha başından Batı ile ilişkidedir. İyonya Adaları'nda Rönesans kültürünün hiç de küçümsenmeyecek merkezleri, eski Yunanca-Latince ve yaşayan Batı dillerinde eğitim veren kurumlar vardı. Hali vakti yerinde Yunanlı, çocuğunu orada okuturdu. Yunanlılar Avrupa dünyasına gidip gelen, yerleşip yaşayan bir grubdu. Fenerli Rum aristokrasisi Batı kültürüne açıldı, ama Osmanlıca eğitimini de en iyisinden alırlardı. Eflak-Boğdan prensliklerinde Batı tipi eğitim erkenden yerleşmişti. Birinci sınıf Osmanlı aydını olan Dimitri Cantemir, Batı dillerine ve bilimine de devrinin ölçüleri içinde esaslı bir biçimde sahipti. Bulgarlar 18. yüzyılda Yunanlılar aracılığıyla klasik dünyaya değilse de Avrupa kültürüne ve ulusalcılığına yaklaştılar. Lübnan'ın Marunî hanedanları, Batı tarz-ı hayatına 17. yüzyıldan beri giriyorlardı.

Sadece Bâbîâlî'yi ve Anadolu kıtasını göz önüne alarak, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Batılılaşma olgusunu ve değişimi kavrayamayız. Osmanlı İmparatorluğu askerî gereksinimler dolayısıyla Avrupa dünyasına düşünce ve edebiyattan daha önce yaklaşmak zorunda kaldı. Büyük Petro devrinde Rusya'ya elçi giden Mehmed Ağa, çarın yaptığı geçit törenini ve yeni protokol düzenini "Çarın maskaralıkları" olarak değerlendiriyor. Ama II. Katerina Rusyası'na giden elçi Mustafa Rasih Paşa, Rusya'nın tasvirini etraflıca ve takdirkâr bir ifadeyle yapmaktadır. Yirmi-

sekiz Çelebi Mehmed Efendi'nin Fransa'ya bakışını, Potsdam'a giden elçi Ahmed Resmî Efendi'nin ordu, bilimler ve devlet düzeni üzerindeki ayrıntılı ve olumlu betimlemeleri tamamlamaktadır. Askerî reformların sadece askerî alanda kalmayacağı, daha doğrusu reformun askerî cerrah yetiştirmek için tıp eğitimi, istihkâm ve yol için mühendislik eğitimi, matematik, coğrafya derken sonunda vergilerin düzenli toplanması için maliyeye (çünkü devamlı merkeziyetçi ordu olgusu ayrı sistemde bir malî idare gerektirir), nihayet idareye ve hukuk alanına sıçrayacağı açıktır.

Osmanlı Batılılaşmaya pragmatik bir yaklaşımla girdi. Ama bu sürece girince gelişmeler onu bugüne kadar getirdi. Osmanlı'nın Batılılığa teorik planda hazırlanmayışının en önemli kanıtı, tarih, felsefe ve edebiyat alanındaki yavaş değişmedir. Hatta Fransız idare hukuku sistemini uygulamakta tereddüt etmeyen, pratik gerekçelerle Fransız Medenî Kanunu'nu bile adapte etmeyi düşünenlerin çağdaş Fransız tarih metoduna, Avrupa felsefesine aynı yoğun ilgi ve yaklaşımı göstermedikleri görülüyor. İmparatorluğun yönetiminde Fransa belediye ve zabıta kanununa kadar Avrupa taklit edilmiştir, ama parlamentarizm için böyle bir eğilim görülmediği açıktır. Osmanlı Batılılaşması Batı'yı hayranlıkla tercihin değil, zorunluluğun sonucudur. En muhafazakâr görünen Cevdet Paşa'nın, imparatorluğun strük-türünün Batılılaşmasında en önemli rolü oynayanlardan olduğunu unutmayalım. Nihayet ismi konmayan Batılılaşma bir dış zorlamadan çok, bir iç kararın sonucudur. Dış zorlama için ileri sürülen kanıtlar, daha çok imparatorluğun siyasetine yön verdiğini iddia eden megaloman diplomatların hatıralarıdır. Bunlar, büyük olayları ve tarihî oluşumları değerlendirmek için önemli olsa bile çok yetersiz kalan tarih belgeleridir.

Bir Akım Olarak Batılılaşma

19. yüzyılın Osmanlı düşünürü inkılâpçıdır, daha demokrat ve özgür bir rejim istemektedir; aile, toplum hayatı, eğitim

ve yönetimde daha özgür, daha katılımcı hedefleri vardır. Batı toplumunun kurumları ve yaşamı bu insanları etkilemiştir. Ama bunlar ne kadar Batıcıdır, tartışılır. Bir yerde Fazlurrahman'ın tasnifiyle bu düşünürler modernist İslâmcılar arasında yer alır. Genç Osmanlılar –Hind Müslümanları arasındaki Seyyid Ahmed Han, Araplar arasındaki Muhammed Abduh, A. Kevvakebî gibi benzerleri– Batı toplumunun hemen tüm temel kurumlarını, yeni bir İslâm içtihadı esasına göre Osmanlı toplumuna getirmek amacındadırlar. Meşrutî rejim İslâmidir, çünkü meşveret usulü bunu gerektirir. Kadının tutsaklığına, çok kadınla evliliğe son vermek gerekir, çünkü İslâm'ın ruhuna aykırıdır. Namık Kemal'in özgürlükçülüğü ulusçu bir esasa dayanmaz, laik de değildir. O, Latin harflerine karşıdır, medeni kanunun adını ağzına almaz. Ama ondan daha İslâmcı olan ve parlamentoyu bile gerçek temsili bir organ olarak görmeyecek kadar otoriteye başkaldıran Ali Suavi, birçok yönleriyle Meşrutiyet reformlarının bile ötesinde taleplerde bulunur. (Daha öz bir Türkçe ve tek eşlilik yanlısı, hatta ulusçu yaklaşımlara sahip olduğu da görülüyor.) Osmanlı aydını Batı'ya karşı kuşkucu ve ihtiyatlıdır. 19. yüzyılın Batı'ya karşı kuşku duymayan Batılılaşmacı düşünürleri bizde değil, Rusya'da ortaya çıkmıştır. Nedeni bir yerde gayet açıktır. Osmanlı aydını Avrupa'yı dışından görüp ürkmüş ve o toplumu da aslında gereğince tanımamıştı. Rusya Müslüman aydınları ise Batı'da değil, Batılılaşmış bir yarı Doğulu toplumda yaşadıklarından; gördükleri deneyler ve 19. yüzyıl Rusyası'nın düşün akımları, toplum kurumlarının içinde bulunduğu evrim onlara daha cesaretle, laik bir Batılılaşma programını izleme telkininde bulunmuştur. Azerî reformatör Ahundzade, Ebu Musa Kâzım Bey (Protestan olup Aleksandr adını aldı), Şehabeddin Mercanî, İsmail Gasprinski gibileri buna örnektir. Çok sonraları Jön Türkler arasında ilginç bir yeri olan Abdullah Cevdet'in laik ve radikal Batıcılığı, Osmanlı toplumundaki ihtiyatlı Batılılaşmaya karşı bir tepkidir adeta.

Batılılaşma, imparatorluğun reformları sırasında gittikçe dozu artan bir akım olarak sahneye çıktı. Jön Türklerin iki kanadının (yani İttihatçılar ve Prens Sabahattin'cilerin) hangisini daha Batı-

cı veya daha Doğucu olarak niteleyebiliriz acaba? Cevap zordur. Tanzimat dönemi, ferдин hayat ve kazanç güvenliğini sağlamaya yönelik hareketler ve yasama girişimleriyle başladı. Rejimdeki Avrupalılaşıma (kanun devleti olma hareketi) kurumlara, oradan eğitime ve düşünceye yansıdı. Türk toplum hayatına kadının girdi. Balkanlar’da kadın çoktan hayata girmişti. Örneğin Aprilov’un Bulgaristan’da açtığı ulusal okulların öğretmenleri arasında kadınların sayısı artıyordu. 19. yüzyıl sonunda “muallime hanım”, Türk toplum hayatında da yerini almıştı. Bitmez tükenmez tartışmalar da başladı. Batı’dan sadece tekniği alalım diyenlerin yanında (zamanımızda bu görüş tekrar Mümtaz Turhan tarafından ileri sürüldü), daha değişik görüşler ortaya atıldı. Nihayet Ziya Gökalp’te bu görüşler tam bir düğüm haline getirildi. Hars ve medeniyet ayrımı, iki içeriği belirsiz kavramın sözden ayrımlanmasıdır. Hars ve medeniyetin araçlarının –Süleyman Nazif’in deyişiyle– gümrükte nasıl saptanacağı da ayrı bir sorundur. (Bundan başka hars’ın “*culture*” kelimesinin kötü bir çevirisi olduğunu, çünkü bu kelimenin sadece toprak ekimi olmayıp Latince de tapınmayı da içerdiğini söyleyelim. Hem anlamca farklı hem de Rönesans’tan beri düşünürlerin işleye işleye içerik boşalmasına uğrattığı böyle bir kavramı hars veya ekin diye çevirmenin garabeti de açık.) II. Meşrutiyet ve biraz daha öncesinin mimarisi bu Batı kuşkuculuğunu gösterir. Ancak bu yeni oryantal mimari bir yerde neoklasik üslubun, yani o devirde Batı’da moda olan beynelmilel neoklasik mimarinin bizdeki şubesi idi. Batı uygarlığı tümüyle mi alınacak, nasıl alınacak, Celal Nuri (İleri) bu konuya tartışmalar arasında ilgiyi çekiyor. Prensipte Batıcı görünüyor, ama uygarlık değişimi ve modernleşme sürecinin sorunları üzerinde çekingen. Abdullah Cevdet daha total ve radikal bir görüşü savunacaktır.

Türkiye yönetimi ve eğitimi ise kaçınılmaz olarak Batılılaşıyordu. Modernleşme eğitime yansıdıkça medrese çevresi ve ilmiye sınıfı bunun dışında kalıyor, devlet ve toplum hayatındaki eski egemen rolünü kaybetmeye başlıyordu. İran’ın modernleşmesi ile Osmanlı modernleşmesi arasındaki en önemli fark budur, orada

ruhban sınıfı diyeceğimiz din adamları modern eğitimi de görerek yerlerini muhafaza edebilmişlerdi. 19. yüzyıl bir kültürel dualizm asrıdır. Bu, hukuk ve idare alanında da böyledir. İşte bu sancılı durumdur ki, önce Jön Türkleri, sonra Cumhuriyetçileri başarılı bir biçimde radikal çözümler aramaya sevk etmiştir. Modernleşme, Batı dediğimiz Avrupa modeline göre olmuştur. Bu, seçim özgürlüğü tanımayan bir modeldir, çünkü Avrupa değişen ve ege-men dünya merkezi durumuna gelen bir coğrafya parçasıdır.

Modernleşme, sadece bizde değil, bu işe bizden daha önce giren ve daha kolayca bu sorunu çözebilecek olan Rusya'da da sancı ve tepkiler yarattı. Büyük Petro'dan yüz elli yıl sonra Ak-sakov hâlâ "Dönelim" diye şiir yazıyordu. Rurikler asrına geri dönmek niyetindeydi. Öte yandan Çadayev ise Rusya'nın hâlâ Doğulu, mazisi karanlık, geleceği ümitsiz bir toplum olduğunu, gerçek reformun Ortodoks Kilisesi'nden çıkıp Latin Katolik kül-türüne girilerek başlayacağını savunuyordu. Bu iki dünyadaki, yani Rusya ve Osmanlı dünyasındaki düşünürlerin bazen benzer sorunlar üzerinde adeta eş bir üslupla durmuş olmaları basit bir tesadüf değildir.

Batılılaşma sorunu; Batı toplumuna özgü temel kurumların, Batı tarihinde başlayan sanayileşmenin, kentleşmenin ve siyasal kutuplaşmaların toplumumuza girdiği bu dönemde var. Yahut değişimin getirdiği sorunlar Batılılaşma başlığı altında tartışılıyor. Türkiye'nin iki yüzyıllık tarihinin bu başlık altında ele alın-ması da böyle bir durumdan kaynaklanıyor.

KAYNAKÇA

- Berkes, Niyazi, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Ankara, 1973.
- Fazlurrahman, *İslâm*, İstanbul, 1981.
- Meriç, Cemil, *Kırk Ambar*, İstanbul, 1980.
- Meriç, Cemil, *Tarih ve Toplum*, "Celal Nuri'nin Türk İnkılâbı", S. 9 ve 10, 1984.
- Tunaya, Tarık Zafer, *Devrim Hareketleri İçinde Atatürk ve Atatürkçülük*, İstanbul, 1981.

Osmanlı Diplomasisi ve Dışışleri Örgütü

Klasik dönem Osmanlı yönetiminde bağımsız bir dışışleri ofisinden söz etmek mümkün değildir. Dışışleriyle ilgili yazışma ve temasları yürüten ofisin başındaki *Reisülküttab*'a bizde Osmanlı dışışleri bakanı deniyorsa da, bu görev onun ofisindeki işlerin bir bölümünü oluştururdu ve reisülküttab, divan-ı hümayun üyesi de olmayıp sadrazamın yardımcısı, kançılaryanın şefiydi. Kaldı ki dışışleri alanında reisülküttab'ın ağırlık kazanan bir görevli olması da 17. yüzyıl sonu ve 18. yüzyıldadır.

İtalyan cumhuriyetleri önce birbirleri sonra da Akdeniz bölgesine devamlı elçiler yollayana kadar, bütün imparatorluklarda elçilik geçici bir görevdi. Elçinin dokunulmazlığı da yazılı kural ve anlaşmalarla saptanan bir statü olmayıp, teamüle ve karşılıklı nezakete bağlıydı. Osmanlı Devleti'nin 15-16. yüzyıldan beri devamlı elçilik kurmayışının nedenlerini sadece üstünlük, gurur gibi kurallarla açıklamak zordur. Muhtemelen Osmanlı tüccar grublarının, dini kurumların dış ülkelerde yaygın faaliyette bulunmamasının bu kapalılıkta payı vardır. Görünüşte, hâkimiyet kurulmayan ülkeleri Osmanlı *darül-İslâm*'ın dışında *darül-harb* olarak nitelediği için devamlı elçilik kurumu yerleşmemiştir. Ancak bu kural, örneğin İstanbul'a ikamet elçisi yollamayan Buha-ra Emirliği (19. yüzyıl ortalarında bile hep geçici elçilik heyeti yollarlardı) gene Hind'de ve Orta Asya'da ve Kazan Hanlığı'yla karşılıklı ikamet elçiliklerinin olmaması gibi bir gerçeği açıklayamaz. Osmanlı Devleti'nin Avusturya, Fransa, Birleşik Hollanda, İngiltere vs. gibi Avrupa devletleriyle olan antlaşmaları da bir

antlaşma değil, hukuken mütareke statüsündeki geçici sözleşmelerdi. Bu belgelere *ahidname* deniyor (nadiren muahade sözcüğü de geçiyordu). Bunlar tek taraflı olarak sultan tarafından bağışlanan bir barış, daha doğrusu *aman* belgeleri idi (aman, dış dünyadan gelen bir harbî'ye verilen giriş, ikâmet ve barış içinde güvenlikte yaşama müsaadesidir). Ahidnamelerde sürekli ve kurumsallaşan bir barış değil, geçici bir silah bırakışması, her an tek taraflı olarak bozulabilecek bir ilişki söz konusudur. 17. yüzyıl sonuna kadar Osmanlı diplomatik ilişkileri Avrupalılardan bu anlamda farklıydı ve 1815 Viyana Kongresi öncesi görülen sistemi yaratan Westfalya Antlaşması sistemine uymak Bâbîâlî diplomasisi için söz konusu değildi. İstanbul'daki elçiler ve eyaletlerdeki konsololar da tek taraflı olarak verilen güvence ile faaliyetliydi.

17. yüzyıl sonuna kadar ülkedeki elçiliklerin içinde en imtiyazlı olanı Fransız krallığının gibidir. Özellikle XIV. Louis devri ve Colbert'in devlet sekreterliği döneminde, Fransız diplomatların en etkin faaliyet gösterdikleri; Katolik misyonerleri başarıyla destekledikleri ve ülke hakkında en iyi bilgileri topladıkları görülür. Fransa'nın doğudaki diplomatik faaliyetinin ön modeli, geçmiş yüzyıldaki İtalyan diplomasisi olmuştur.

Ülkelerle ilişkilerde ve yazışmalarda Osmanlı diplomasisi mütekabiliyet esasını benimsememiştir. Birçok hükümdara titülatür (elkab, unvan) konusunda eşit davranılmadığı biliniyor. 1606 Zitvatorok barışına kadar Almanya imparatoruna gâh "Beç kralı" gâh "Nemçe çezarı" bazen de "Roma İmparatoru" denirdi. Rus çarlarının protokoller eşitliği söz konusu değildi. İlk defa Küçük Kaynarca Antlaşması ile (1774) çarîçeye "Tamamen Rusyaların padişahı" diye hitap edildi. Tanzimat'tan sonra bu unvan herkes için kullanıldı ve 1849'da Sardunya kralına bile kral unvanı hafif görüldüğünden padişah diye hitap edildi. Özellikle 1699 Karlofça Antlaşması'ndan sonra yazışmalardaki titülatür konusunda da değişimler görülecektir.

Karlofça Antlaşması sırasında Reisülküttab Rami Mehmed Efendi (sonra paşa) başarılı olmuş, bu olayla reisülküttabın ve dışişleri ofisinin önemi artmıştır. Nitekim Rami Mehmed Paşa da bir müddet sonra sadrazam oldu. Karlofça (1699) ve Pasarofça (1718) antlaşmalarını izleyen bir dizi ticaret, seyrüsefain anlaşmaları ile Avusturya (Roma İmp.), İngiltere, Hollanda, Fransa ve 1730 Belgrad Antlaşması'ndan sonra Rusya, konsolosluk ve elçilikler konusunda Osmanlı İmparatorluğu'nda asrın diplomatik muafiyet ve güvencesini elde ettiler. Rusya Kaynarca Antlaşması'ndan sonra konsolosluk haklarını genişletti. Böylece bir İslâm devleti ilk defa olarak Hristiyan ülkelerle eşit düzeyde diplomatik ilişki sistemine giriyor, yani Westfalya esaslarına tâbi oluyordu. Ancak tâbi olunan bu sistemin Grotius nazariyesine istinat eden lâik bir devletlerarası hukuk sistemi olduğunu belirtmek gerekir.

Osmanlı elçilik heyetlerinin de durumu ve faaliyeti değişmeye başladı. Henüz ikamet elçilikleri aşamasına geçilmemişti, ama Avrupalı ülkelerle olan protokolde eski gelenek terk ediliyordu. Örneğin 1715'teki Venedik'le son savaşta Venedik elçisi bir süre hapsedildi, sonra Venedik'teki Osmanlı elçisi gelince Fransa aracılığıyla bırakıldı. Sefaret baştercümanı Osmanlı uyruklu Naon ise idam edildi. Bu son olaylardan biriydi. Bundan sonra tercümanların da vergi muafiyeti ve uyruk değiştirme süreci başladı. Özellikle 18. yüzyılda Avrupa elçileri kalabalık bir tercüman grubu istihdam ederek, yerli ticaret temsilcilerini himaye ettiler. Tercüman istihdamında genellikle ticari gücü yüksek gruplar tercih ediliyordu. O kadar ki, İskenderiye ve Kahire gümrüklerindeki etkin kontrolcü gücünü kaybeden Yahudileri Fransa ve İngiltere konsolosları tercüman olarak istihdam etmekten vazgeçtiler. Bâbiâli Tercüme Odası, reisülküttaba bağlıydı. Bu görevde genellikle önceleri Eflaklı ve Macarlar, giderek Fenerli Rum soyluları istihdam edildi. Bu ünlü ailelerin bazıları Dimitri Kantimir'in ihanetinden sonra Tuna prensliklerinin başına ta-

yin edildiler (örneğin Mavrakordatolar). 19. yüzyılda Yunan ayaklanması dolayısıyla Rum tercümanlar ve kethüdalar dönemi kapandı, Müslümanlar (ilki dönme olan Bulgar Yahya Naci Efendi) hatta Ermeniler de kullanılmaya başlandı. (Bunlardan Sahak Bey tercümeleri ve iktisat üzerindeki risaleleriyle tanınır.) Reisülküttab halen vezir rütbeli bir görevli değildi, ama önemi artmıştı ve Umur-ı Hariciye nazırı oldu.

İkamet elçiliklerinin III. Selim devrinden beri kurulması, ilk anda Türkiye’de Batılılaşma ve Batı’yı tanımada etkin olmuştur. Bu dönemde büyük devletlerin arasındaki dengeye dikkat etme, kritik dönemlerde müzakere ve oyalama politikası da Osmanlı diplomasisinin bir tekniği olarak gelişti. Mehmed Emin Vahid Efendi’nin Napolyon ve Talleyrand’la olan müzakerelerinde bu tür diplomasinin kâh ustalık kâh grotesk boyutlara ulaşan bir örneği görülür. Gene Mısır sorunu da böyle bir dengeci politika ile çözüme ulaştı. Hatta Tanzimat ilanını Mısır sorununun bu biçimde çözümüne bağlayan tarih yorumları da vardır.

Hariciye Nezareti’nin Kuruluşu

Hariciye Nezareti’nin kuruluşu ve nezaretin sadrazamla olan ilişkisi tamamen klasik örgüt modelinin bir devamı ve geliştirilmiştir. Örgütlenmede bu yapının getirdiği sorunlar, bağlamalar ve gereksinmeler etkendi. Hariciye Nezareti’ne, divan-ı hümayun kalemi, mühimme kalemi, ruus kalemi, tahvil kalemi ile tuğrakeş odası gibi eski etkinliğini yitiren ve dışişleriyle ilgisi ilk anda anlaşılmayan klasik ofisler bağlıydı; bu Reisülküttablığın devamı olan bir bağlantıdır. Bundan başka gene aynı dizide *mezahib odası* (yani gayrimüslimlerin işlerine, kilise, okul yaptırma ve onarma izinlerine, cemaat kontrolüne bakan büro) bağlıydı. Bu dairenin varlığı; dışişlerinin yabancı devletlerle azınlıklar konusundaki çekişmesinin bir tezahürü değildir; doğrudan doğruya reisülküttabın eskiden gayrimüslimlerle Bâbîâli arası ilişkileri yürütmesinden ileri gelmekteydi. Nitekim bu saydıği-

mız ofisler 1880'lerden itibaren nezaretin bünyesinden çıkmıştır. Tuğrakeş odası da silinmişse de, Şifre kaleminin başındaki görevlinin unvanı nişancı olarak kaldı. Hariciye Nezareti'nin ikinci önemli ve yeni bir bürosu Vilayet Hariciye Müdürlüğü'ydü. Bu bölüm 1869 ve 1871 vilayet reformları ve meclis-i idarelerin kuruluşuyla gelişti ve görevi her vilayette yabancı konsoloslarla ilişkiyi yürüten Vilayetler Umur-ı Hariciye memurlarını denetlemektir.

Bunun dışında hariciyeye Bâbîâli Tercüme Odası klasik dönemdeki gibi bağlıydı. Gene protokol işleri için hariciye teşrifatçısı, mektubi-yi hariciye kalemi (imparatorluk için azınlıklar, ülkedeki konsüler sorunlarla ilgili yazışmalar) tahrirat-ı hariciye kalemi (dış bürolarla ve elçiliklerle ilişkiler) hariciye evrak odası (arşivlere bakar) tabiiyet kalemi (uyrukluk işleri) matbuat kalemi (II. Abdülhamid döneminde matbuat-ı ecnebiye olarak uzmanlaştı) muhasebe kalemi gibi şubelerin var olduğu görülüyor. Hariciye Nezareti müsteşarından çok, hariciye kâtibi denen ofis reisi bugünkü dışişleri genel sekreterinin görevini yürütürdü. Gene Nezaret bünyesinde bulunan matbuat kaleminin geleneği de yaşamış ve Cumhuriyet döneminin Matbuat Umum Müdürlüğü altında hariciyeciler tarafından yürütülen, Başvekâlet ve Hariciye Vekaleti'nce kontrol edilen bir örgüt olmuştur. Umur-ı Hariciye nezaretine elçilikler, konsolosluklar (şehbender) bağlıydı. Osmanlı ülkesinde konsoloslar Tanzimat'tan beri merkezi hükümetin ajanlarıydı. Bilindiği üzere klasik dönemde Avrupa'da konsolos, diplomatik statüsü olmayan ve bir ülkenin yabancı ülkedeki tüccarları arasından tayin edilen biridir. Böyle bir görünüm 18. yüzyıl boyu Osmanlı ülkesi için de söz konusuydu. Osmanlı uyruğundaki Balkan Hristiyan tüccarlar dış ülkelerde aralarından böyle bir görevli seçmişlerdi, ama onların Bâbîâli tarafından tanınan bir statüsü yoktu. Hariciye Nezareti'nin bünyesinde, o asır için ilginç sayılan bir şube tüccar vekâleti denen ofistir. Yani ticaret ataşesi denebilecek görevi görenler memurdu. Oysa bu gibi memurlukları yabancı dünyada her ülkenin ticaret odası temsilcileri yapardı ve Sovyetler Birliği

bu gibi memurların diplomatik statüsünü ilk defa kabul ettiren devlettir.

Avrupa elçiliklerimiz ile Bâbıâli arasında temas noktası kuran, evrak ve muhaberatın dağıtım noktası ilk anda Viyana idi. Bu elçilik önemliydi (17-18. yüzyıl boyu örneğin Fransa için de Viyana doğudaki elçiliklerine muhaberatla dağıtım istasyonuydu). Hariciye Nezareti ve dış temsilcilikler gayrimüslimlerden Osmanlı kültürüne mensub önemli simaların bulunduğu kadroları barındırmıştır.

Tanzimat'la Gelen Bürokratlar

Umur-ı Hariciye Nezareti'nin teşkilinde göze çarpan en önemli husus sadrazamın bu örgütü tümüyle kendi kontrolünde tutma çabasıdır. Tanzimat ekolüne mensub bürokratların gerek lisan bilgileri, gerekse Avrupa'daki geçmiş görevleriyle çoğu hariciye nazırı niteliğindeydi. Sadrazamlık ve hariciye nazırlığının, bir dönem adeta nöbetle aynı paşalar (Âli, Fuat ve Mustafa Reşid Paşa) arasında el değiştirdiğini biliyoruz. Osmanlı modernleşmesi; klasikteki dışişleri örgütünü bu nedenle de muhafaza etmiş ve Sadaret'le Hariciye Nezareti fazla iç içe olmuştur. Bu örgütsel yapı Cumhuriyet dönemine de miras olarak kalmıştır. Osmanlı hariciye evrakının önemli kısmı (sefaretlerle muhaberat hariç) sadrazamlık arşivlerinde biriktiği gibi, iki örgütün aynı binada barınması da bir tesadüf değildir. Bugün de başbakanlık ve dışişleri böyle iç içedir. Fazladan dışişleri genel sekreteri altında Cumhuriyet döneminde başbakanın da mühim ve mahrem işlerini yürüten bir yardımcı olmuş ve başbakanlık müsteşarı ise çok kere rutin işleri yürüten bir görevli olarak kalmıştır.

Osmanlı diplomatları gücü ve araçları sınırlı bir grubdu. Dışişleri iç sorunlar ve dış müdahaleleri dengelemekle meşguldü. Bugünkünden farklı olarak diplomatlık her zaman müstakil bir kariyer sayılmazdı. Memuriyetlerin değiştiği sık sık görülür. Son zamanlarda diplomatlık bugünkü gibi kapalı bir kariyer oldu.

Osmanlı diplomasisi birçok nedenlerle antlaşmaların saptadığı karşılıklı hakları her zaman kullanabilmiş değildir. Örneğin Fransa'nın Katolik, Rusya'nın Ortodoks, İngiltere'nin Protestanlar üzerindeki hamiliğine karşılık Osmanlı'nın da bu ülkelerin Müslüman uyrukları üzerinde protektora hakkı vardı ve istediği yerde konsolosluk ve okul kurdurabilir, dini misyon görevlendirebilirdi. Oysa bu haklar Livadya'ya yazılığa gelen çara halife adına "hoş geldiniz" demek için hariciye nazırının veya bir vezirin gitmesi gibi sembolik gösterilerden ötede kullanılmadı. II. Abdülhamid döneminde konsolosluklar yoluyla propaganda ve örgütlenmede bazı başarısız girişimler oldu. Bir anlamda İslâmcılık ve Türkçülük gibi hâkimiyet iddiasındaki ideolojilerin ve iç politikaların Osmanlı diplomasisine ve dış ilişkilerine yansıdığını söylemek güçtür. Gene ilginç bir yön de, diplomat grubunun 18. yüzyıldaki aktarıcılıklarını, yani Batılılaşmadaki gözlemci ve fikir taşıyıcısı rollerini kaybetmeleridir. Aslında Galatasaray gibi yabancı dil eğitimi veren bir okul olmanın ötesinde diplomasiye yönelik bir yönü olmayan kurumun dışında belki Mekteb-i Mülkiye'nin varlığından söz edilebilir. Ancak, diplomat eğitimini son devrin Osmanlı yönetiminin gerçekleştirebildiği kolay söylenemez. Bu sorun da elan çözölemeyen ve Osmanlı bürokrasisinden devralınmış bir mirastır.

Diplomaside Evreler

19. yüzyıl Osmanlı diplomasisinin evrelerini şöyle belirleyebiliriz: Tanzimat'ın ilk yıllarında Mısır ve Boğazlar sorunundan dolayı İngiltere'ye yaklaşan bir politika güdölüyor ve Rusya'nın bu suretle Osmanlı ülkesinde nüfuz kurması önleniyordu. Âli ve Fuad Paşaların İngiltere'ye karşı Fransa'ya yaklaşmaları da burada yeni bir evre gibi görünüyor. Her halükârda kurulu Avrupa dengesinin bozulmamasını Tanzimat diplomasisi canıgönülünden isterdi. Prusya-Fransa Savaşı'nı heyecanla izleyen ve savaşın durmasını isteyen devlet adamı Âli Paşa'ydı. Bu dengeli ittifakla

Rusya'ya karşı Avrupa yüceltilmiş ve Kırım Savaşı bir Avrupa Savaşı haline getirilmiştir. Manevralar buna yönelikti ve Tanzimatçıları bu nedenle "İngiliz ve Fransız taraftarı" diye kesin sınıflamak pek gerçekçi değildir.

İkinci evrede ise 1856 Paris Kongresi'nin getirdiği yeni statü diplomasiye yön veriyor. Osmanlı Devleti Avrupa camiasının bir üyesidir. Ticari, sınaî alanda, emlak konusunda, azınlıkların (ekalliyet sözü de bu dönemde *minorité*'nin bir çevirisi olarak duyulmaya başlayacak) dini, içtimaî statüsü önünde beynelmilel taahhütlere girmiştir. İmparatorluğun merkez ve taşradaki ıslahat vaat ve projeleri, beynelmilel müdahale ve uzak denetim konusu oluyordu. (1856 Viyana protokolü gibi.) Aynı dönemde dış borçlanma da başlamıştır. Osmanlı Devleti sadece dış politik denge gereği değil, kurumsal olarak da Avrupa ülkeleriyle iç sorunlarında daha karmaşık diplomatik tedbirler ve yönlendirmelerde bulunmak zorundadır. Tanzimat'a göre diplomaside daha kompleks, daha sorumlu, gözetimli bir döneme girilmiştir.

Dönemlendirmelerin hepsinde kesin olmamak kaydıyla, üçüncü evre 1878 Berlin Kongresi'yle başlayabilir. Berlin Kongresi bazı eyaletleri yabancı işgaline (Bosna-Hersek ve Kıbrıs), bazılarını mümtaz eyalet statüsüne soktu. (Girit ve Doğu Rumeli'nin özerk statüsü güçlendi.) Gerek imparatorluğun hukukî egemenliği olan bu parçalarla ilintisi, gerekse savaş tazminatı dolayısıyla dış denetim arttı. 1880'de Moratoryum ve Muharrem Kararnamesi ile Duyûn-u Umumiye'nin kurulması mali denetimi artırdı. Osmanlı diplomasisinin şimdi klasik Avrupa'ya karşı yeni bir güce, Almanya'ya dayanma dönemi başladı. Ülkedeki karışıklıklar ve despotizme karşı Avrupa eleştirisini önlemek için diplomasiinin izlediği ucuz bir propaganda tekniği de bu dönemde başladı. Bu gelişme artan boyutlarda Genç Türklerin dönemine de uzanacaktır. Dış politikada ülkeyi büyük savaşa kadar sürükleyen radikalizmde bu mirasın payını da aramak gerekir.

Tanzimat

Tanzimat insanının, yaşadığı dönemin bilincine sahip olduğunu biliyoruz. Bu bilinci bugünkü gözle nasıl değerlendireceğimiz ayrı bir konu; ama Tanzimat adamında bir tarih bilinci vardı. Yaşanan devire, gerçekleştirilmesi istenen projelerin başında belirtildiği üzere, “Tanzimat-ı Hayriye” deniyordu. “Tanzimat-ı Hayriye iktizasınca...” ilan edilen fermanın içinde 150 yıldır süren bir gerilemeden söz ediliyordu. 19. yüzyılın aydın-bürokrati artık bir restoratör değildi; değişikliğin gereğine inanmıştı. Bu değişiklik, Frenk deyimleriyle *reform* mu, yoksa *revolüsyon* muydu? Osmanlı insanı bu hareketler için *inkılâp* sözünü kullanmıyordu; daha doğrusu, inkılâp sözü bu dönem için bazı kimseler tarafından çok sonraları kullanılmıştır. Kullanılan söz *ıslahat*’tır, ama bu da pek sevilmez. “Tanzimat” sözcüğü *reorganizasyon*’u karşılamak için kullanılmıştır. Burada Tanzimat’la idarî ve hukukî yapının ıslahı, kanun ve düzen getirilmesi kastediliyor. Gerçekten de bu Tanzimat adı o derecede benimsenmiş ve benimsetilmiştir ki, Osmanlı İmparatorluğu’nun bu dönemini gözleyen yabancılar bile *Tanzimat* karşılığı olarak *legislatione* terimini yeğlemişlerdir (örneğin George Young).

Tanzimat ve Balkan Ulusçuluğu

Bürokrasi devlet örgütünü düzenlemeyi tarihî misyonu olarak görüyordu, ama toplum hayatının tümünü kapsayacak bir

değişim çoğunun havsalasını aşmaktaydı. Nihayet Tanzimat bürokrasisi, *kaide-i tedric'e* (ıslımlılık kuralına) sadık kalarak kanun ve düzen devleti getirmek amacındaydı. Yaşadığı dönemi bir çığır olarak görüp adlandıran Tanzimat adamı, buna rağmen hiç de radikal değildi.

Tanzimat dönemi ve Tanzimat reformları alevlenen Balkan ulusçuluğuyla başlayan toprak kaybını durdurmayı amaçlıyordu. Yıkımın ölçüsü toprak kaybıydı, başlangıcının tarihi de konmuştu: II. Viyana Kuşatması... Şimdi Balkan uluslarının ayaklanması; Sırbistan'ın muhtariyeti ve Yunan bağımsızlığı dikkatleri iç soruna çevirdi. Bu gelişmelerin durdurulmasının maliyede, idarede ve yargıda reformla sağlanabileceği düşünüldü. İmparatorlukta ulusçuluktan başka birtakım yerel hanedanların yönetimi ele geçirdiği görülüyor. 1808 Sened-i İttifak'ı bu yerelciliğin belgelenmiş biçimiydi. Üstelik Mehmed Ali olayı Tanzimat hareketinin de başlıca nedenlerindendi; ulusçu bir hareket değil, yerel bir hanedanın egemenliği ele geçirmesiydi. Tanzimat hareketi, merkezîyetçilik ve yeni bir yurtseverlikle, yani Osmanlıcılıkla imparatorluğun kurtulacağını düşünenlerin eseri idi.

3 Kasım 1839 günü bütün elçilerin, ulemanın, devlet erkânının, gayrimüslim cemaatlerin ruhanî ve dünyevî temsilcilerinin ve halkın önünde okunan ferman, bizim tarihçiliğimizde, daha doğrusu hukuk edebiyatımızda bir haklar beyannamesi olarak değerlendirilir. Modern anayasaların içeriği açısından tahlil edilen bu fermenda aktif statü hakları, negatif statü hakları gibi hukukî kurumlar aranmıştır. 1839 fermanı, kuşkusuz, imparatorluğun hayatında bir yenilikti. Sultan adına çıkan bu fermanı aslında Bâbîâli bürokratları hazırlamıştır. Kanun devleti statüsü geliyor ve hükümdarın mutlak hakları kısıtlanıyordu. Uyrukların mal ve can güvenliği, vergilerin kanunîliği, angaryanın yasaklanması, iltizamın kaldırılması ve her din mensubunun kanun önünde eşitliği gibi yeni kurumlar geliyordu. İmparatorlukta kurumlaşan bir can ve mal güvenliğinden söz edilebilir. Özellikle Sultan Mecid döneminin, hükümdar ve bürokratların yönetim tarzının da payı olan bu gelişme kalıcı olmuştur. İmparatorlukta

klasik despotizm II. Mahmud'la son bulmuştur denebilir. Bundan sonra modern otokratik bir yönetim söz konusu olmuştur. 19. yüzyılın ilk yarısında demokrasilerin değil, otoriter-kanunî yönetimlerin yaygınlığından söz edilmesi mümkündür. Osmanlı İmparatorluğu da böyle bir dünyaya ayak uyduruyordu.

Tanzimat insanlarının insan hakları gibi bir kuruma yabancı olmadığı biliniyor. En azından uyrukların refah ve güvenliğine yönelik modern yasal bir yönetim konusunda herkes birleşmekteydi. Ama bütün bunlara rağmen Tanzimat Fermanı'nı bir yerde de klasik Osmanlı *adaletname* geleneğinin devamı olarak görmek gerekir. Hükümdarlar tahta çıktıklarında tebaaya adalet vaat eden böyle fermanlar çıkarılırdı. Bu sefer bu eski biçimin kısmen yeni bir içerik kazandığı görülür. Aynı geleneğin sonra da devam ettiği, ama fermanların içeriğinin gittikçe değiştiğini görürüz. Sultan Abdülaziz'in çıkardığı "Ferman-ı Adalet" gibi...

Tanzimat Fermanı'ndan en çok rahatsız olan Rum Patriği'ydi. Gayrimüslim milletlerin (yani dinî cemaatlerin) eşitliği, Tanzimat Fermanı'yla gelmişti. Oysa Rum cemaati ve Patrikhane o güne kadar diğer gayrimüslimlerin üstünde bir statüye sahipti. Bütün Ortodoks kavimlerini Fener Patrikhanesi kontrol ediyordu. Fenerli aristokrasi yönetimde imtiyazlı bir yere sahipti. Aslında Balkan ulusçuluğu Slavlar arasında geliştikçe, kin duyulan hedef, Bâbîâli'den çok Fener Patrikhanesi olmuştu. Gerçekten de, yeni dönemde Ortodoks Kilisesi parçalanacak ve Fener'in durumu sarsılacaktı. Bâbîâli'yi Tanzimat'ın ilanına iten ana nedenlerden biri, Balkan ulusçuluğuydu. Yunan ayaklanması ve bağımsızlığı felaketle bitmişti. Üstelik bu olay devamlı ordu sayılan kapıkulu askerinin imhasını gerektirdi. Askerî reformun malî-idarî-hukukî alana da yansımaları gerekiyordu. Daha öncesi Sırbistan özerkliği, Tanzimat'tan hemen önce Vidin Ayaklanması Bulgaristan için de aynı tehlikeyi işaret ediyordu. Fermanda göze çarpan prensiplerin yorumunu tek kelimeyle özetlemek gerekirse, yeni bir Osmanlılık, Osmanlı yurtseverliği, yeni politikaya esas olarak alınmıştı. Çöküntüyü ve ulusçuluğun şiddetini bu yeni ideolojiyle önleyebileceklerini düşünüyorlardı. Bu

politikanın tutarlılığını tartışmaksızın şunu belirtmek gerekir: Bu, devlet hayatında yeni bir gelişmeydi. O vakte kadar “Osmanlı” olan devletin adıydı, hanedandan dolayı tabii... Şimdi ise *Osmanlı* uyrukları ve *Osmanlılık* gibi yeni bir kavram, yeni bir politika ortaya çıkıyordu. Bu, çağdaş Avrupa kalıplarına uygun bir ideolojidi (Avusturya’nın *Kaiserreich nationalismus*’u gibi); çok budunlu bir imparatorluğa uygun yeni bir siyaset ve kültür arayışıydı. Tarihin geniş perspektifi içinde başarı gösteremedi, ama tamamen etkisiz kalmadı ve tarihte bir iz bıraktı.

Tanzimat ve Mısır Sorunu

Tanzimat Fermanı’nın ilanını kolaylaştıran ve zahirî bir sebep sayamayacağımız olay da Mehmed Ali Paşa Ayaklanması’dır. Bâbiâli ordusuzdu; daha doğrusu, çocuk yaştaki modern ordu eğitim ve talim aşamasındaydı; komutanları ise eski ordunun kalıntısıydı. II. Mahmud döneminde geleceğin Tanzimat’ının ana hatları Mehmed Ali ve Bâbiâli arasındaki polemikten anlaşılacak gibiydi. 19. yüzyıla kadar Avrupalılaştan tek örnek, Çarlık Rusyası’ydı. Rusya reformlarına duyulan ilginin sandığımızdan daha yoğun olduğu anlaşılıyor. Ancak Kütahya kapılarına dayanan Mısır örneği reform işinin tartışmasını durdurdurdu; acele pratiğe geçilmesi gerekiyordu. Mısır buhranı Tanzimat’ın beynelmilel alanda da gereğini hazırladı. 1833 Hünkâr İskeleyi Antlaşması’nı Osmanlı Devleti, Boğazlar üzerindeki statüyü değiştiren 13 Temmuz 1841 tarihli Boğazlar Sözleşmesi’yle değiştirdi. Rusya bu durumda kazandığı hakları kaybetti. Onun azınlıklar üzerinde ileri süreceği protektora hakları ise fermanın getirdiği eşitlikçi-yasacı prensiplerle önlenecekti. Çokça tekrarlanan, 1839 fermanının 1838 tarihli “Osmanlı-İngiliz Ticaret Sözleşmesi”yle ilişkili bulunduğu savı, pek geçerli bir sav değildir. Önce fermanla ticaret sözleşmesi hükümleri aranmamalı, çünkü yok. Ne Tanzimat Fermanı’yla ne de Ticaret Sözleşmesi’yle düşük gümrüklü dış ticaret gelmiş değildir. 17-18. yüzyıllardan

beri Fransa ve onu izleyen diğer devletler yüzde 3.5 gümrükle (1838’de yüzde 5) ve iç.gümrük ödemeksizin, kabotaj hakkını da elde ederek ticaret yapmaktaydılar. Tanzimat, olanı değiştirmiş değildir; öte yandan, iktisadî dışı açılmanın başı da değildir. Tanzimat yöneticileri iktisadî ve teknolojik geriliğin farkındaydılar, aradıkları çözüm de 1840’ların ideolojisi (liberalizm) içindedi. Bilindiği kadarıyla Osmanlılarda modern iktisadî düşünce de ancak Tanzimat kadar eskidir. Bununla beraber ordunun tüketimine yönelik dallarda Tanzimat öncesi ve sonrasında kurulan bazı sanayi yaşamış, Türkiye’de teknolojinin temelini ve devletçi bir sanayi geleneğinin başlangıcını oluşturmuştur.

Tanzimat’ta Sivilleşmenin Getirdikleri

Tanzimat dönemi, yönetimin sivilleştiği bir aşama oluşturur. Sivilleşmenin en önemli sonucu, bürokrasinin yeni grubunun egemenliği idi. Bu, aynı zamanda yönetimde laik eğitimin kaynaklık etmesine ve ilmiye sınıfının statüsünü hızla kaybetmeye başlamasına neden oldu. Tanzimat’ın bürokratu; ister A. Cevdet Paşa gibi medreseden, ister Keçecizade Fuad gibi Tıbbiyeden (laik eğitim), ister kalemde yetişen çırak-memurlardan olsun, ortak özellikleri olan, daha doğrusu oluşan bir tipti. Muhalefet ve iktidar yoktu. Birbiriyle çatışanlar herhangi bir projeyi ve sorununu gereğinde ortakça omuzlardı. Ama bir kuşak sonra Genç Osmanlılarla muhalefet siyasal bir nitelik kazanmaya başladı.

Tanzimat devrinin en önemli bir gelişmesi, yeni bir insanın, yani *Osmanlı*’nın ortaya çıkmasıdır. Bu Osmanlı, bütün imparatorluk halkının her sınıfının girdiği bir kategori olamadı kuşkusuz. Ama 18. yüzyıla kadar her din ve etnik grub üyeleri kompartımanlar halinde yaşarken ve Osmanlı sadece devletin adıyla, reformlarla birlikte her din ve etnik grubdan bazı aydınların ortak bir grub oluşturduğunu görüyoruz. Bu gruba Osmanlı aydını demek mümkündür. Daha 18. yüzyılda Dimitri Cantemir, Nefiyoglu, Hezarfen Hüseyin, Mavrokordato gibi

simaların dahil olduğu bu grub, Doğu dillerinden birini ve Avrupa dillerinden bazılarını bilen, dünya tarih ve coğrafyasına ilgi duyan laik görüşlü bir grubdu. Tanzimat'ta bu grub yaygınlaştı; eğitim kurumlarıyla da Osmanlı tipi aydının doğuş ve yaşayışı kurumlaştı. Özellikle Tıbbiye, Mülkiye, Hukuk mektepleri, Mekteb-i Sultani'nin (Galatasaray) kuruluşu bu grubun gelişmesini hızlandırdı. Rum-Ortodoks Sava Paşa, halen başvurulanan *İslâm Hukuku* kitabını kaleme alırken, imparatorluğun ressamaları her sınıftan Müslümanlardan da çıktı. Polonez asıllı Mustafa Celâleddin Paşa (Borzecski) Türk tarihini kaleme alırken Arnavut Şemseddin Sami Türk ve Arnavut dilleri tetkiklerine aynı derecede hizmet etti. Suriyeli Hristiyan Arap Butrus el-Bustanî "Osmanlı Cemiyet-i İlmiyesi" ile işbirliği içinde Suriye'de aynı şeyi yapıyordu. Ortadoğu ve Balkanlar'da, ayrılıkçılık yanında, kültürel bir bütünleşmeye giden bir Osmanlı aydın grubu da doğmuştu. Kuşkusuz, öte yandan geleneksel cemaat kompartımanları da uluslaşmaya doğru gidiyordu.

Tanzimat, çöküşü durduran bir dönemdir. Toprak kayıpları durmadı, iktisadî bağımsızlık söz konusu değildi. Ama devletin bağımsızlığı devam edebildi ve bu da gelişen Türk ulusçuluğuna ayrı bir atmosfer, ayrı bir temel hazırladı. Bu nedenle, Tanzimat'ın ülke bağımsızlığının ve kültürel mirasın temelindeki rolünü ayrı bir önemle değerlendirmek gerekir.

KAYNAKÇA

- İnalıcık, Halil, "Gülhane Hatt-ı Hümayunu", *Bellekten*, 112.
- Ortaylı, İ., *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İstanbul, 1983.
- Tanzimat, I, İstanbul, 1940.
- Young, G., *Corps de Droit Ottoman*, Oxford at the Clarendon Press, 1905.

Kanun Devletini Tanzimat Getirdi

Tanzimat'ın Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanma sürecini durdurmaya çalışan, cemiyet ve hukuk alanında yenilikler getiren ve modern Türkiye'ye bu şekilde adım atılmasını sağlayan bir rejim olarak kutlanması gerekiyor.

Doğru hesaplamalara göre 3 Kasım 1839 günü, yani hicri tarihi 1255. Aslında 1255, Sultan Abdülmecid Han'ın 16,5 yaşında tahta geçişi. Çünkü Sultan Mahmud Han vefat ettiği vakit hatta üç çocuğu var. En büyüğü Adile Sultan. Onun tahta geçişi söz konusu değil. Ama ikincisi Sultan Abdülmecid, yani Şehzade Abdülmecid'dir. Üçüncüsü de Şehzade Abdülaziz'dir. Büyük kız Adile Sultan fevkalade bilgili, fevkalade kişilik sahibi, yani belki padişah olsa hepsini bastırarak derecede, Sultan Mahmud'un bir başka modeli, daha Avrupalı. Hem Avrupa kültürü hem de Şark kültürü mükemmel kendisinde. Ama Osmanlı hanedanında kızların verasette yer alması söz konusu değil.

Sultan Abdülmecid için bizde çok yanlış bir değerlendirme var. Türk tarihçiliği biyografi yazmayı sevmez ve biyografiler konusunda uğraşmaz. Biyografik portre diye bir şey yazılmaya kalkıldığı zaman da hemen o dönemin tarihine geçeriz. Yani, kişinin kendinden çok etrafını tarif etmek gibi bir merakımız var. Bu bir meraktır ve yanlış değerlendirmeler de yapılır, çünkü tarih yazarını akademik tarihçilik ve bilhassa edebiyat etkilemeyeince, kitleye doğru bir amatörlik yayılır gider. Mesela Sultan

Abdülmecid ve Sultan Abdülaziz çok yanlış tarıf edilmiştir. Sultan Murad ki çok kısa kaldı ve Sultan Abdülhamid ise tamamıyla kavga konusudur, yani birbirine zıt biyografilerle, çizgilerle iki adam üzerinden, günün politikası açısından bir kavga da tarih yazıcıları arasında vardır. Sultan Abdülhamid'den sonraki iki padişahımızın kişilik gösterecekleri bir durum yok.

Abdülmecid Han genç olmasına rağmen fevkalade zeki bir insan olarak görünüyor, dönemin adamlarını düşünün: Reşit Paşa, Mehmed Emin Ali Paşa, Fuat Paşa (Keçecizade), ilmiyyeden Cevdet Paşa... Cevdet Paşa gibi bir medrese mensubu sırf Türkiye'de değil, belki bütün İşlm dünyasında çok nadir bulunabilecek bir kişilik ve çok zeki biri. Öyle kıyıda köşede sakin oturacak biri de değil, ne işe soksan iyi yapan bir adam. Sonra Reşit Paşa, Mehmet Emin Ali Paşa çaplı ve çok zeki insanlar. Avrupa'daki büyük meslektaşlarını etkilemişler kişilikleriyle. Dolayısıyla Sultan Abdülmecid Han bir Tanzimat hükümdarıdır ve yaşından beklenmeyecek derecede insan tanırđı; onun döneminde en seçkin kadro işbaşındaydı.

Dolmabahçe Sarayı İşraf Değil

Abdülmecid Han zevkleri itibariyle, mesela alaturka musiki-de de, alafrangada da, giyimde de fevkalade önemlidir. Bir ms-riflik vardır ve o israf da daha çok o devre göre bir israftır. Ben 19. yüzyılın Osmanlı sarayını israfın yatağı diye niteleyemem. Bu kolay değil. Rusya sarayını biliyoruz, III. Napolyon'un Fransız sarayını biliyoruz; bunların paraları çok ama Avusturya'yı da biliyoruz. Enteresan, bu sarayın masrafları bir küçük Alman dükalığı kadardı. Fakat Türk cemiyeti zaten çok mütevazı yaşamaktadır. İştambul'da doğru dürüst bir sadrazam konağı yoktur. Yani konak dediğinin irice evlerdir, en büyüğü dört katlıdır. İştambul lüksü, Mısırlılar sayesinde görmüştür. Kgir binaları onlar sayesinde görmüştür. Ve Pera'daki levantenler, yani Osmanlı dış ticaretini bir şekilde elinde tutanlar sayesinde görmüştür.

Böyle bir ortamda Osmanlı sarayının bazı masraflarını, en başta sarayların yapılışını lüks olarak nitelememiz mümkün değil. Nitekim Sultan Abdülmecid Topkapı'da tahta çıkmıştır. Zaten Gülhane'de okunmuştur Hattı Hümayun, onun için o saraydır henüz. Ama Topkapı'da oturamadığı anlaşılıyor. Birtakım küçük kasırları vardı onun. Mesela Fatih Çarşamba'da caminin hemen yanında bir pavyon vardır, Haliç'e bakar. Küçüksu Kasrı vardır. Topkapı'daki tek 19. asır yapısı olan Mecidiye Köşkü vardır ama orada kalınmaz.

Bir padişahın orada maiyyetiyle gecelemei mümkün değildir. İhlamur Kasrı gibi, sahil sarayları gibi yerlerde kalmış. Ve 1853'te Dolmabahçe Sarayı bitti. Çünkü Dolmabahçe Sarayı yapılmadan evvel İstanbul'un en muhteşem, en büyük sarayı, Boğaz'a bakan cephede bildiğiniz Rusya Sefaret Sarayı, arka tarafta da Britanya Sefareti, aşağıda Fransız sarayı. Böyle bir durum içerisindeyiz. Dolmabahçe'den önce padişahın sarayı bile bunların düzeyinde ve modern devlet protokolüne hitap edecek vaziyette değildi. Bunlar size Dolmabahçe'nin neden yapıldığını izah eder. Galatasaray Üniversitesi'ndeki Tevfik Efendi Köşkü bir lojmandır. Sefaret odasından ve muayede salonundan başka göze çarpan yanı yok. Böyle bir tevazu var. Onun için Tanzimat döneminin bu israfla suçlanan, umumi ahlakın çöktüğünü belirten tariflerinin başında durup etraflıca düşünmemiz lazım.

Ordu Yeniden Tesis Edildi

Ana unsur itibariyle ordu lağvedilmiştir. Bu idareye de yansımıştır, çünkü yeniçerilerin maliyeden asayişe bir sürü görevleri vardı. Bunların hepsi yeniden tesis edilecektir ve bu ordu kurulurken, modern ordular gibi kurmay eğitimine de geçilmiştir. Erkân-ı Harb okulu açılmıştır Avrupa ordularında olduğu gibi... Yani Osmanlı Devleti bu eğitimi ilk düzenleyenlerden biridir. Bahriyenin ıslahı söz konusudur. Telgraf getirilmiştir. Osmanlı telgraf şebekelerini büyük hızla kuruyor, aynı şekilde Rusya da

telefon ağını. Çok ilginç değil mi? Kendilerinin olmayan sistemi alıp, derhal tatbik ediyorlar ve adam yetiştiriyorlar, çünkü idare ancak o şekilde mümkün olacak.

Ve okullar açılıyor. Okul devletin kontrolünde geliyor artık. Hristiyan cemaatlerinin okullarında Türkçe ders, Türkçe tarih, Türkçe coğrafya... Sıbyan mektebinin üstünde kesinlikle rüştiye, idadiye gibi okullar... Bu eğitimin Maarif Nezareti'nin kontrolü altına konması, zapt edilmesi gerekiyor. Kız öğretmen okulları açılıyor, Türk cemiyeti muallime gibi yeni tipler görüyor. İdareye bile halkın katılması söz konusu. Bir mevki veriyor taşralara. Yani taşranın insanı artık kesinlikle böyle sırf idare edilen merkezin karşısında boynunu büken biri değil. Merkezle bir şekilde diyaloga giriyor, buna yönelik idari bir yapılanma söz konusu.

Türk Batılılaşması lisanla olmuştur. O lisanı da insanlar burada öğrenmiştir. Mesela Mehmed Emin Ali Paşa hiç öyle Fransa'ya filan gitmiş biri değildir. Ancak hariciye nazırı olarak Paris'e gidiyor. Fransızcası kalemde ve kısa süre bulunduğu Viyana Sefaretinde geliyor. Padişah için de bu doğru. Murad Efendi veliahtken amcası Abdülaziz'in yanında gidiyor Avrupa'ya. Abdülhamid de ikinci veliaht olarak gidiyor. Bundan önce öyle bir gezme görme yoktu. Dolayısıyla bir dünyaya açılım söz konusudur Tanzimat'la birlikte.

Bizde çok haksız olarak tenkit edilen bir şey de sanayidir. Ordunun ihtiyaçları çerçevesinde bir sanayi gelişir. Başka müşteri yok. Ve zirai zenginliklerin sanayiye dökülüğü de ancak ipek, tütünle oldu. Mesela ipekçilik geliyor Cebeli Lübnan'da.

Ya da dokumacılık. Birçok yerde zaten uzunca zamandır gerileme var. Ankara'da, tiftikçilerin manifaktür tarzında devam etmesi mümkün değil. Sanayi medeniyeti demek, birtakım mamulatin ucuzunu ve kabasını üretmek demektir, çünkü insanların hepsi prensler gibi kaliteli giyinemezler. Gerekli şekilde giyinirler.

Tanzimat Kanun Devletini Getirdi

İfade ettiğimiz gibi, Tanzimat’la bu memlekete her şeyden evvel bir kanun devleti geldi. Bunun Almancası “Polizei Staat”tır: Kanun devleti. Yani kanunun hükmü ferman olacağı bir devlet geliyor. Nitekim bundan sonra bazı idarecilerin cezalandırıldığını görüyoruz köylülere eziyet ettiği için. Hatta karısına kötü muamele eden bir paşazade memur cezalandırılıyor. Düğünlerin israfı kontrol ediliyor. Bunların yanı sıra dış dünyaya açık bir edebiyat tercümesi. Yani tıbbi eğitim, mühendishane için lazım olan lisan artık felsefe ve edebiyata doğru yöneliyor. Daha önce edebiyat, felsefe çok sonra. Tanzimat modernleşmesinde Rusya’ya göre, hatta İran’a göre bir eksik var. Tercüme kıt. Ve sosyal bilimlere ve felsefeye karşı alaka az. Bu bizim sosyal bilimler ve felsefe alanında gelişimimizi engelleyen bir husus.

Diplomasi Teknikleri Gelişti

18. yüzyılın sonunda başlayan diplomaside Osmanlı hariciyesi sadece Müslüman değil, gayrimüslimleri de kullanarak önemli bir diplomatik teknik geliştiriyor. Belki bugünlerde bunun gelişmesi tehlikede. Hariciye her zaman iş bilen, iyi yetişen, toplumun üstünde elemanlar kullanan bir kuruluş oldu. Bunu muhafaza edebilirsek çok kârlı çıkarız. Edemezsek feci hatalar yapabiliriz, böyle bir yanlış söz konusudur.

Hülasa 2016’da Tanzimat’ın 177’nci yılındayız. İkinci asrına doğru Tanzimat’ın getirdiği taşra ve merkezde bir idare. Unutmayalım I. Meşrutiyet meclisinde seçim kanunu tartışıldığı zaman, taşralılar diyor ki: “İstanbullular daha yeni seçim görevler, biz vilayeti Tanzimat’tan beri intihabat içindeyiz.”

Tanzimat’tan sonra kitle devlet hayatının içine girmektedir. Bunu küçümseme hakkımız yok. Çünkü Osmanlı’nın muasırı birtakım devletlerde bile bunun pek de o kadar kolay olmadığını, derecenin düşük olduğunu görüyoruz. Her yer İngiltere, Fransa

olacak değil. Bu bizde kanun devleti olarak idarenin kristalleşmesi, bürokrasinin yerine oturması, başlangıcı olarak çok önemlidir. Unutmayın, bir bütçe ve bir barem kanunu için devlet II. Meşrutiyet'i bekliyor, yani 19. yüzyılda da bunu kolay halledemiyoruz. Tanzimat fermanı ilan edildiğinde dile kolay Osmanlı ülkeleri; Kuzey Afrika'da, bütün Ortadoğu'da ve Balkanlar'da. Balkanlar'da elimizden çıkan vilayet henüz az. Yavaş yavaş 50 yıl içerisinde bunları kaybediyoruz ve 20. yüzyıl başına geldiğimizde II. Meşrutiyet yılları bugünkü Rumeli sınırlarımıza çekiliyoruz. Bu arada çok önemli bir şey var. Osmanlı İmparatorluğu bir millileşme, bir parçalanma sürecine girecek. Tanzimat'ın bunu yavaşlatmaya çalışan, durdurmaya çalışan, bu arada cemiyet hayatında yenilikleri de getiren modern Türkiye'ye bu şekilde adını atan bir rejim olarak kutlanması gerekiyor. Herhalde 10-20 sene sonra daha başka değerlendireceğiz. 1939-40'taki Tanzimat değerlendirmesine baktığımızda ne kadar zıt görüşlerin olduğunu, 1970'lerde çok daha fazla zıt bir değerlendirme olduğunu, hatta Tanzimat'ın bir facia olarak görüldüğünü görürüz. Her kırk yılda bir tarih yazıcılığının bu kadar zıt şeyler söylediği bir olay bu. Bakalım, 40 sene sonra ne diyeceğiz?

Mustafa Reşid Paşa Büyük Bir Kabiliyetti

Mustafa Reşid Paşa Bâbîâli'den yetişme, yani mülkiyeden, hukuktan değil. Osmanlı memuru Bâbîâli'de yetişir. Usul ve esas budur. Mehmed Emin Ali Paşa fakir ailedendir. Bâbîâli'de yetişir. Bunlar yazmayı Türkçeyi, Arapça, Farsça varsa ya da yazı çeşitlerini, hat çeşitlerini, Fransızca'yı da orada öğrenirler. Bâbîâli yılları demek; büyük bir ıztırab, büyük bir olgunluktur. Fakat bu delikanlının büyük bir kabiliyeti vardır. Sefaretlerde de onun için kullanılmıştır. Yoksa sefaret paşası demek değildir bu. Mehmed Emin Ali Paşa da öyledir. Bunlar fevkalade iyi yazarlar, notaları ve diplomatik yazışmayı iyi yaparlar. Ve devlet tecrübeleri de o bakımdan önemlidir. Kaleminden yetişme Fuat Paşa ki

Tıbbıyeye de gitmiştir meselâ. Cevdet Paşa'yla fevkalade iyi çalışıyor. Tam Çukurova'da, Bosna olaylarında birlikte nizamnameler hazırlıyorlar. Midhat Paşa da var ve o Tanzimat'ın havası gelince hepsi birbirine düşüyor. Demek ki orada Osmanlı monarşisi baştaki adamlar bakımından mahiyet değiştirmiştir. Geçim, armoni kurma bakımından bir değişim vardır. Tanzimat'ın ilk safhası Sultan Abdülmecid ve Abdülaziz asrıdır, ikinci safhası Tanzimat'ın Sultan Hamid asrıdır. Çok değişik şartlar vardır. Bürokrasi daha gelişmiştir, daha ehil hale gelmiştir. Daha ehliyeti artmıştır. Okullaşma çok artmıştır. Münakalat (ulaştırma) gelişmiştir, ama o Tanzimat asrının yapıcı ruhunda da, armoni ruhunda da bazı çöküntüler, şerhalar açıldığı açıktır.

Tanzimat'ta Vilayetlerde Eski Eser Taraması

Tanzimat adamı Garb medeniyetinin sadece söz ve zevk seçiminden ibaret olmadığını; her şeyden önce kendini ifade için kurumlaştığını, eğitimin ve kültürel mirasın ecdad yadigârının muhafazasının önemini anlamış ve Garb'ın önde gidişini buna bağlamıştır. İlk müze Vatikan'dır. 16. asırda anca Garb ülkeleri kurumsal müzeler alanında kilise adamları kadar önde gidemedi. Koleksiyonlar özeldir. Louvre ihtilalden sonra (Museum de la République) British Museum ondan sonra yakın zamandır. Tanzimat adamları da aslında müzecilik konusunda çok gecikmediler ve bu alanda adım attılar.

Tanzimat Döneminde Osmanlı İmparatorluğu'nun dört bir yanındaki eski eserlerin tespiti ve toplanması gibi bir faaliyete de girişilmiştir. Dönem içinde İstanbul'da kurulan ilk müze dışında; vilayetlerde de yerini, şeklini ve kapasitesini henüz bilemediğimiz bazı depoların düzenlendiği yazışmalardan anlaşılmaktadır. Bundan başka daha sonraki yıllarda eski eserlerle ilgili olarak çıkarılacak nizamnamelerin kuralları da gene bu dönem içindeki uygulamalar sayesinde biçimlenmiştir.

Örneğin Bâbiâli'nin 1840'larda vilayetler bulunan eski eserlerin tesbit ve değerlendirilmesi, kıymetli olanlarının merkeze gönderilmesi konusunda bir genelge gönderdiği, vilayetlerden gelen cevabı, rapor ve yapılan arama faaliyetlerinden anlaşılmaktadır. Aralık 1847'de (8 Muharrem 1264) Kudüs mutasarrıfı Gazze sancağındaki Askalan denen mevkideki kabartma-

lardan söz etmektedir. Mutasarrıf “antika mermer üzerindeki kabartmalar”ın eskizini de çizdirerek göndermiştir. Bir Eros grubu ve sfenksen oluşan bu kabartma için verdiği izahat ve tarihlendirme pek doğru olmamakla beraber (o buna 3 bin yıllık diyor, oysa Helenistik bir eser olarak görünüyor) raporda, bulunan taşların “saye-i şevketvaye-i cenab-ı şehriyaride tanzim kılınmış olan müzeye va’z olunmak üzere hiçbir taraflarına hallettilmeden nakli için” talimat bekleniyor. Mutasarrıf daha önce Kasım 1847’de (27 Şevval 1263) bu tarafa tayin edildiğinden beri memurlar görevlendirip, devamlı asar-ı atika taharri ettiğini bildirmektedir. Bu bulunan eserlerin sancak merkezinde bir depoda saklandığı da açıktır. Bu depoya her ne kadar müze demek mümkün değilse de, idarecilerin böyle eski eser toplayıp depoladığı ve merkeze bildirdikleri görülmektedir. Gene aynı tarihlerde Haleb eyaletinden yazılan bir tezkirede, Haleb malmüdürü bulduklarının bir listesini bildirmekte ve müzeye va’z olunmak üzere devletli Fethi Paşa hazretlerine teslim ve takdiminden söz etmektedir. Bulunan çanak çömlek, heykel ve meskukatın listesi ekte yer almaktadır.¹

Bundan başka, vilayetlerde bulunan eski eser ve paralar merkeze bildirilmekte ve işlemler bürokrasinin ölçüleri içinde süratle sonuçlandırılmaktaydı. Genellikle halktan meskûkât ve değerli bir parça bulana üçte biri veriliyor ve bedeli süratle ödeniyordu ki, bu uygulama sonraki Asar-ı atika nizamnamelerine temel olmuştur. Örneğin Mart 1852’de (14/Ca/1268) Samsad kazasında (ki bugün su altında kalacak olan ünlü bir kazı merkezimizdir) Göşoğlu Mehmed’in hanesinde kazılan kuyudan çıkan 65 adet altın sikkeden, Mehmed’in hissesine düşen sikkelerin karşılığı olan 1.175 kuruş Emval sandığından kendisine ödenmiştir.² Bu gibi işlemler bir hayli çoktur. Bulunan sikkeler ve arkeolojik eşyanın üçte biri karşılığı derhal bulana ödenmekteydi. Vilayetlerden, gerek resmi görevlilerin bulduğu, gerekse halkın bulduğu

1 Başb. Arş. *İrade Dahiliye* tasnifi-Nr: 8520 8 Muharrem 1264 ve aynı tasnif Nr: 8060 4 Şevval 1263 ve No: 8207, 27 Şevval 1263.

2 *İrade Meclis-i Vâlâ*, No: 8023 Gur. CA 1268-Harpur valisinden.

gibi eşya ve eserlerin talimat gereği derhal merkeze bildirildiği ve kayda değer parçaların İstanbul'a gönderildiği anlaşılmaktadır.

Bu dönemde ecnebilerin kazı yapması veya bazı asar-ı atıkayı götürmesi izne bağlıdır. Uygulamada, yani eski eser nakline verilen müsaadelerdeki kesin kural ve prensipler belli değildir. Ama kazıda bulunan para ve kıymetli madenin gene aynı şekilde üçte biri kazıyı yapana, yani hafire ait olmaktadır. Tabii kazı masrafları hafire aittir. Mesela Rusya uyruklu Ispandoni(?) eski eser kazmak için müsaade istemiştir. Eski eserde daha değişik bir uygulama görülüyor. Ispandoni kazı masrafları kendine ait olmak üzere bulduklarının yarısını devlete, yarısını da kendine alacaktır.³ Gene Musul'da kazı yapacak olan İngiliz asilzadegânından Mr. Kastos da aynı koşullarda kazı müsaadesi alıyor.⁴ Demek ki define arayıcılarıyla, antikacı veya arkeologlar arasında böyle bir tefrik söz konusudur. Mamafih bu izin belgelerinin etraflı ve ayrıntılı sözleşmeler olmadığını ekleyelim.

Bu uygulamalarla; Tanzimat bürokrasisinin eski eserlerin değerlendirilmesi ve söz konusu alanda belirli bir görüş sahibi olduğu, müzeciliğe önem verildiği anlaşılmaktadır. Tanzimat dönemi bizde bütün eksikliklere rağmen, müzeciliğin kurumlaştırıldığı bir devirdir.

Nitekim Fethi Ahmed Paşa (Rodoslu ve Tophane müşirî ve Sermet Muhtar'ın dedesi Topkapı Sarayı avlusundaki Aya Irini ve arkeolojik eser deposu haline getirdi. Bu başlangıç ciddi bir koleksiyonu toplamaya, katologlamaya sebep oldu. Sonuçta 1890'larda İstanbul'un ünlü Arkeoloji Müzesi (Asar-ı Atika Müze-i Humayun) kuruldu.

3 *İrade Meclis-i Vâlâ* No: 5255.

4 *İrade Meclis-i Vâlâ* No: 12400 19 Şaban 1270.

Osmanlı Devleti ve Meşrutiyet

Meşrutiyet Yönetimine Geçiş

Âli Paşa Eylül 1871’de öldüğünde Genç Osmanlılar Avrupa’dan dönmeyi umuyorlardı. Onlara göre diktatör sadrazamın sahneden çekilmesi yeni gelişmeler yaratacaktı. Aynı yıl Bulgarlar bağımsız kilise için verdikleri mücadeleyi kazanmışlar ve ulusal kiliselerini, Bulgar eksarhlığını kurarak Fener Patrikhanesi’nin denetiminden çıkmışlardı. Şimdi daha radikal bir aşamaya geçebilirlerdi. Haziran 1872’de Namık Kemal İstanbul’da *İbret* gazetesini çıkarmaya başladı. Gazete Osmanlı vatanseverliği, meşveret usulü adı altında meşruti rejimin getirilmesi gibi düşünceleri işliyordu.

Bâbîâli diktatoryasının Âli Paşa’nın kişiliğine bağlı olmadığı anlaşıldı. Mahmud Nedim Paşa’nın sadrazamlığı yeni düşünceliler kadar, bürokrasinin muhalif kanadı için de daha boğucuydu. Balkanlar’da ulusçuluk nihaî hedefe doğru harekete geçmişti. Temmuz 1875’te Bosna-Hersek’te ayaklanma başladı. Kötü yönetim ve yerli toprak sahiplerinin (ekserisi Müslüman) baskısı nedeniyle köylü kitleleri de bu ayaklanmaya katılıyordu. Ardından aynı olaylar Bulgaristan’a sıçradı. Ekim 1875’te Mahmud Nedim Paşa Osmanlı borçlarının ödenmesini durdurdu, yani ilk moratoryumu ilan etti. Bu dış devletlerin hiç hoş karşılamadığı bir gelişmeydi. 6 Mayıs 1876’da Selanik’teki yerliler ve yabancı tebaalılar arasındaki bir olay büyüdü. Fransa ve Almanya konsoloslarının öldürülmesiyle sonuçlandı. Suç-

luların dış baskılarla yargılanıp idam edilmesi, bu sefer Müslüman halkı daha da galeyana getirdi.

10 Mayıs 1876'da Fatih, Bayezid, Süleymaniye medreselerinin talebesi Bâbiâli'ye yürüdü. Sadrazam Mahmud Nedim Paşa'nın ve Şeyhülislâm'ın azlini istiyorlardı. Sonraları II. Abdülhamid bu isyanı Midhat Paşa'nın hazırladığını ileri sürmüştü de ayaklanma bağımsız görünmektedir. İki gün sonra sadrazam ve şeyhülislâm azledildi. Mütercim Rüşdü Paşa sadarete, Hüseyin Avni Paşa seraskerliğe ve Hasan Hayrullah Efendi şeyhülislâmlığa getirildi. Yeni kabine ile padişah arasında soğukluk devam ediyordu. Midhat Paşa da Şûra-yı Devlet'e getirilmişti. Veliâht Murad Efendi'nin, bu grubun favorisi olduğu biliniyordu.

Birkaç yılı dolduran bu olaylar meşrutî rejimin getirilmesi veya benzeri bir gelişmeyi zorunlu hale getirmişti. Meşrutîyet rejimi bir tarihî gelişmenin sonucuydu, birkaç kişinin kafasında aniden oluşan bir tasarının bir tesadüf ve oldubittiyle sahnelenmesi veya dışardan yabancıların tertipleedikleri bir olay değildi. 1876 Mayısı sonunda Hüseyin Avni Paşa, Kayserili Ahmed Paşa (Bahriye Nazırı), Askeri Mektepler Nazırı Süleyman Paşa'dan oluşan darbeci asker grubu Dolmabahçe Sarayı'nı kuşattı. Sultan Abdülaziz hal' edildi ve haziran başında V. Murad tahta çıktı. Liberal fikirli padişahın hükümdarlığı uzun sürmedi. Bu arada Sultan Abdülaziz intihar etti. Bu kaosta Sultan V. Murad'ın tahtta kalamayacak kadar hasta olduğu anlaşıldı ve tahttan indirildi.

Beklenmeyen aday II. Abdülhamid, liberal darbeci gruba anayasayı ilan edeceği teminatını verdi. Aslında iç ve dış zorunluluklar karşısında kimsede direnecek cesaret yoktu. İstanbul'da Bulgaristan olayları yüzünden, Rumeli'de beynelmilel kontrol kurulmasını isteyen büyük devlet elçileri bir konferans toplamıştı. İsyan ve savaş tehlikesi ufuktaki mali iflas görüntüsüyle birleşmişti.

Osmanlı İmparatorluğu'nun anayasal monarşi sistemine geçişi, Balkan Slavlarının (1875 Bosna-Hersek ve Bulgaristan olayları) ayaklanmaları ile 1877 Osmanlı-Rus Savaşı arasındaki devreyi kapsar gibi görünür. Gerçekten de Bâbiâli bürokrasisinin mutlak

hükümdarlığı, kısa parlamenter dönem süresince devlet ve toplum hayatından çekilmiş gibiydi. Bu dönemin kısa süren deneyimi Türkiye'nin toplumsal siyasal hayatında ne olursa olsun önemli bir yenilikti ve geleceğin inkılâplarını hazırlayan bir aşamaydı. Tarihi dönemlendirme çabaları her zaman için bir hata payı taşır, ama böyle bir usulü izlersek; 19. yüzyıl başından itibaren Osmanlı Devleti'nin reform asrı diyebileceğimiz dönemi, yerini artık inkılâp asrına devrediyor diyebiliriz. Türkiye'nin siyasal hayatında, fikir hareketlerinde yapısal bir değişme başlamıştı. Meşrutiyet hareketi padişahın değil, yukarda da belirttiğimiz gibi aslında Babîâlî'nin bir kadrosu tarafından başarılmıştı. Aslında Abdülmeccid ve Abdülaziz devrinin, II. Abdülhamid dönemine göre farklı bir yanı, hükümdarın kişisel diktatoryasından çok, sadrazamların ve etrafındaki kadronun aydın dikta dönemi olmasıydı. Bâbîâlî yönetimde ehliyet ve etkinliğini yitirdiği an (bu Mahmud Nedim Paşa sadaretine rastgelmektedir) husumeti üzerine çekmiştir.

Meşrutiyet'e geçiş bir büyük ihtilalle değil, gene yönetici grubun içindeki bir başka grubun başkaldırmasıyla gerçekleştirilmiştir, bu doğrudur. Bu ilginç görünüm, günümüz tarihçiliğinde değişik yorumlamalara neden olmaktadır. Bir yoruma göre haris bürokratların darbesi ve bir sapkınlıktır. Bir başka yoruma göre; devletin devlet içinde gerçekleştirdiği bir dönüşümdür. Birinci yorum sahipleri genellikle imparatorluğu mahva götüren bir gayriciddi hareketten, ikinci grub ise tabandan gelmeyen ve demokratik bir gelenek yaratmayan yüzeysel bir reformdan söz ederler.

Bürokratların bir kısmı bu hareketin öncülüğünü niçin yapmıştır sorusunun cevabını geniş bir tarihî ve coğrafî platformda aramak gerekir. Bu olay sadece iki grub bürokratin birbiriyle basit bir çekişmesinin veya sarayı hedefleyen bir iktidar hırsının sonucu değildir. Yaşanan çağın ve ülkenin gerçeklerinden kopuk bir aydın bürokrat fantezisinin eseri hiç değildir. Çok genç değil, adeta küçük yaşlarından beri Bâbîâlî bürokrasisinin havasında yetişen memurların meşrutiyet gibi bir ideal etrafında toplanarak muhalefet yapmalarının nedenlerini ön planda imparatorluğun o günkü coğrafyasının ve siyasal havasının renkliliğinde aramak ve 18. yüzyıldan beri Balkanlar'da baş-

layan gelişmelerin etkisini unutmamak gerekir. Balkanlar o zaman Osmanlı ülkeleri idi ve İstanbul'a Konya ve Ankara'dan daha yakındı. Gerçekte Türkiye tarihinde I. ve II. Meşrutiyet'ten söz etmek de pratik bir ayırımdır. Yoksa Aralık 1876'da ilan edilen meşrutî rejim imparatorluk yıkılana kadar yaşadı.

Meşrutî hareketin gelişmesini bu nedenle iki odak tarafından gözlemek durumundayız. Birinci nokta; bürokrasinin içinde yer alan muhalif grubun devlet ve topluma bakışları, ideolojileriyle Tanzimat döneminin birinci kuşağından ayrılan Genç Osmanlılar dediğimiz grubun varlığıdır. Genç Osmanlılar aslında nasıl bir grubdu, Meşrutiyet hareketiyle ilgilerinin derecesi neydi gibi bir soruya burada ayrıntılarıyla cevap verecek değiliz. 1859'daki mahiyeti karanlıkta kalan Kuleli Vakası'nı göz önüne almazsak, 1860'lardan beri siyasal muhalefetin oluşup biçimlendiğini söylemek mümkündür. Kuşkusuz bu muhalefetin üyeleri birbirinden farklı düşüncelere sahip olacaktır. Hangi büyük ve küçük çapta hareketin üyeleri toptancı bir düşünce eleğinden geçirilebilir ki? Bu grubun bir parti oluşturmamıştır, ama Osmanlı bürokrasisinin içinde yeni bir ideolojinin oluşmasında etkili olmuşlardır. İkinci nokta; doğrudan doğruya Balkan ulusçuluğudur. Meşrutiyetçi darbeyi zorlayan iç ve dıştaki baskı ve gelişmeler de, imparatorluğun içindeki bu yüzyıllık akımın ve hareketlerin büyük payı vardır. Abdülaziz döneminin bir malî çöküntüyle kapanmasında, Balkanlar'daki bu hareketin nihaî perdesinin, yani ayaklanmaların payı büyüktür. Aralık 1876'da anayasayı ilan eden toprakların atılmasında bir payı olan Avrupa baskısı bu ayaklanmanın sonucu sahneye çıkmıştı. Ancak meşrutiyet rejiminin düşünülmesi öyle kolayca ileri sürüldüğü gibi ön planda Avrupa baskısıyla ilgili değildir. Saf Osmanlı kafasının eseridir. Aslında Avrupa, meşrutiyet rejimi ve parlamento ile hiç ilgili değildir. Rusya böyle bir rejimin düşmanıydı, Avusturya da antipatiyle karşılıyordu. İngiltere ve Fransa ise bu rejimi Osmanlılara yakıştırmıyordu, hatta parlamentonun kurulup çalışabileceğine bile inançları yoktu. Meşrutiyet'in bir çare olduğu Rumeli'de valilik yapıp iyi idarenin böyle gelebileceğine inanan Midhat Paşa gibi

sivil bürokratların ve belki benzer gözlem ve sonuçları edinmiş askerlerin kafasında vardı. Anayasanın ilanı ile Avrupa baskısının şiddeti bir müddet için önlenmiş olabilirdi, ama tamamen önlenmediğini Rusya ile çıkacak savaş ve Avusturya'nın olumsuz tutumu göstermiştir. Gladstone hükümeti iktidara geçince İngiltere'nin de bunlar arasında sayılması gerekir.

Mutlakiyetçi Rejim ve Muhalefet Grubu

6 Şubat 1866 (20 Ramazan 1282) tarihli *Takvim-i Vaka-yî*'de ilginç bir tebliğ yer almaktaydı. "Paris'de kurulan bir fesad cemiyetinin üyelerinin ötede beride hükümet aleyhinde dedikodu ve tahrikâtta bulunduğu ve bu rezil kimselerin iftira dolu imzasız mazbatalar dağıttığı, durumun bilinmesi ve bu gibilere güvenilip inanılmaması" bildiriliyordu. Bir muhalefet vardı. Genç Osmanlılar dediğimiz bu grub, çağdaş muhalifler gibi sistem dışında kalıp faaliyetlerini yürütmeye başlamışlardı. Kuşkusuz, bazıları gene rütbe ve memuriyete avdet edeceklerdi ve belki hepsinde böyle özlem vardı. Siyasal tarih yazıcılığımızda, Meşrutiyet rejimini bir rastlantı, dar bir grubun darbesi olarak değerlendirmek, toplumsal ve siyasal gelişim çizgisindeki yerini küçümsemek az rastlanan bir kanı değil. Bu kanının iki noksan değerlendirmeye dayandığını söylemek mümkündür. Monarşiler'den anayasal düzene geçiş olayını örnekleriyle geniş ve mukayeseli bir biçimde incelememek birinci nedendir. İkinci-si, Osmanlı İmparatorluğu'nu bugünkü Türkiye halkının imparatorluğu sayıp, geniş sınırlar içindeki coğrafya parçalarının ve etnik grupların durumundaki farklılıkları, farklı gelişmeleri incelememektir. *Ethnocentrique* yaklaşım, 19. yüzyıl Osmanlı tarihini incelemeye en önemli engeldir, çünkü günümüz tarihçilerinin tersine, 19. yüzyılda imparatorluğu yönetenlerin gözü ve dikkati her an için ister istemez, Doğu Trakya ve Anadolu'nun ötelere yönelikti. Nihayet parlamenter monarşiye geçiş olgusu, İngiltere ve 18. yüzyıl Fransası örnekleriyle sınırlı değildir.

19. yüzyılda mutlak monarşiyi değiştiren anayasal gelişmelerin birçok ülkede böyle bir dar grublar tarafından başlatılması sadece Osmanlı ülkesine özgü değildir. Bu ifadeyle Bismarck döneminin: “İnkılâp denen şeyi biz yukardan kendimiz yaparız” mottosuyla grotesk bir düzeye ulaşan otoriter devletin reformculuğunu kasdetmiyoruz, ancak inkılâp hareketinin 19. yüzyılda özellikle Doğu Avrupa ülkelerinde seçkinler arasında başlayıp onlar tarafından gerçekleştirildiği bir gerçektir. Rusya’da Dekabrist ayaklanma taç giyme töreninde başlamıştı (14 Aralık 1825). İzleyici halk kalabalığının yaşasın anayasa, “constitutia” diye bağırduğu ve zaptiyelerin bunun üzerine halka saldırdığı biliniyor. Oysa sloganı atan dekabrist subayları izleyen halkın, “constitutia” sözünü çarıçenin unvanı veya ismi olarak anladıkları ve onun için ayaklanmacıları izlediği sonradan anlaşıldı. Ama bu olayı, bu nedenle küçümsemek mümkün değildir, zira ardında ve önünde soylu sınıfın başlatıp geliştirdiği inkılâpçı bir ideolojinin var olduğu açıktır. Dar grubun başlattığı geleneğin daha geniş çevreye ve boyutlara da ulaştığı açıktır. 1848’de Frankfurt Parlamentosu ve ortaya çıkan Alman anayasa modelini yapısal yönden ele aldığımızda ve hareketi besleyen çevreleri gözden geçirdiğimizde, İngiltere ve Fransa tarihinin anayasal mücadelelerindeki görkemle karşılaşamayız, ama bu olayın hem Almanya hem de Avrupa için önemli olduğu açıktır.

Osmanlı anayasal hareketi de dar bir grub tarafından başarılmıştı. Hazırlanan anayasa taslağı, gerçekte despotizme birçok kapıyı açık bırakıyordu. Ama Prof. Tunaya’nın deyişiyle Midhat Paşa ve etrafı da bu aksak anayasa ile geleceğin gelişmelerine kapıyı bir daha kapanmamak üzere açmışlardı. O gün başlayan ve bugüne kadar süren bir anayasa romantizmi toplumsal siyasette hâkim olmuştur. Anayasa ile her sorunun çözümleneceğine ve toplumsal-siyasal gelişmenin bu sayede sağlanacağına inanılmıştır. Yüzyılı aşkın deneyim bunun böyle olmadığını göstermiştir, ama bir bakıma her anayasa ve anayasal hareketin daha ileri özlemler yarattığını ve gelişmeler doğurduğunu da göstermektedir.

Yaygın olarak tekrarlanan bir yanlış da 1876 Anayasası’nın,

Belçika Anayasası'ndan uyarlanarak kaleme alındığıdır. Oysa komisyon hemen hemen bilinen bütün anayasaları gözden geçirmişti. Hatta Said Paşa Fransız Cumhuriyet Anayasası'nı çevirmiş ve cumhurbaşkanı yerine padişahın unvanını koyarak ileri nitelikte bir taslak bile getirmiştir. Ortaya çıkan taslak bu nedenle bize özgü bir metindi. Sadece bir karma metin olması nedeniyle değil, hiçbir yerde görülmeyen hükümleri vardı; mesela padişaha, kamu selameti için sürgün yetkisi veren ve temel özgürlükler ve yargı güvencesi gibi prensiplerle bağdaşmayan 113. madde gibi. Tunaya; haklı olarak toplantı ve gösteri hakları, temel özgürlüklerin kısıtlı olmasını da yerli müesseseler olarak gösterir. Anayasa hazırlanırken ve ilan edildikten sonra, sağda solda halk arasında tartışılmasına başlandı ve anayasa gibi bir kurum Türkiye'nin siyasal hayatına artık vazgeçilmez olarak yerleşti.

23 Aralık 1876 (7 Zilhicce 1293) günü yağmurlu bir günde Bâbiâli'de sadrazamlık önünden Sirkeci'ye kadar uzanan bir kalabalık toplanmıştı. Rumca ve Bulgarcaya da çevrilen metin dağıtılıyordu. Bu arada mâbeyn başkâtibi Said Bey (Paşa) II. Abdülhamid'in anayasayı ilan eden ve gelenek olarak sadrazama hitaben yazılan Hatt-ı Hümayunu'nu getirdi ve Mahmud Celâleddin Paşa'ya verdi, o da fermanı okudu. Anayasayı ve meşrutî rejimi ilan eden toplar atılmaya başlandı. Tersane'de toplanan sefirler konferansında Hariciye Nazırı Safvet Paşa; atılan topların imparatorlukta anayasal monarşiyi ilan ettiğini bildirdi. İstanbul'daki büyük devlet elçilerinin yarı protesto yarı inançsız havası içinde, konferans artık kesintiye uğramıştır. Bir Rus diplomatı; anayasasız tek Avrupa devleti olarak Rusya'nın kalması ayıbını Osmanlı Devleti'ne pahalıya ödeteceklerini söyler. Fransızlar bunun evvelki reform projeleri gibi bir aldatmaca olduğunu düşünür. İngiltere elçisi Elliot ise, "Bu anayasa'nın Tersane Konferansı'nı dağıtmak amacıyla ilan edilmediğini, çünkü daha önceden tasarlanıp hazırlandığını," söylüyor. "Üstelik sivil bürokratları ilmiye sınıfının bir kısmı da tutmaktadır. Hangi hükümdar olsa bu anayasayı onaylamak zorundaydı," der.

Olaylar hızla gelişmişti. Birkaç ay sonra Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk parlamentosu toplanacaktı. Bu parlamento (Meclis-i Umumi) iki organdan oluşuyordu. Âyan meclisi ve Mebusan meclisi... Âyan meclisi üyeleri padişah tarafından tayin ediliyordu. Sayıları mebusların üçte biri kadar olacaktı. Pratikte bu meclis hiçbir zaman dağıtılmadı ve üyeler ölünceye kadar bu görevi sürdürdüler. Mebuslar ise vilayetlerden seçildi. Seçim kanunu çıkarılmadığından bir "Talimat-ı muvakkate" ile vilayet idare meclislerindeki seçimli üyeler arasından mebusların seçilmesi valilere bildirildi. Bu üyeler vilayetin seçilmiş temsilcileri sayıldığından, bu seferlik mebusların bunların arasından seçilmesi uygun görüldü. Pratikte bu işlem, valilerin üyeler arasından mebusları seçmesi demekti. İstanbul'da ise vilayet meclisi olmadığından cemaat yöneticilerinin ve Bâbîâlî'nin reyile mebuslar seçilmiştir. Görünüşte bunlar şehrin belediye dairelerindeki seçmenlerin reyî ile seçilenler arasında ikinci bir seçimle mebusluk unvanını alan on kişiydi.

Meclis kanun tasarılarını müzakere edecek, sonra âyanın ve padişahın onayına sunulacaktır, ama kanun teklifi konusu çözümü bağlanmamıştı. Meclisin güven veya güvensizlik oyu vermesi de söz konusu değildir. Yani kabine padişaha karşı sorumluydu. Mebusan'ın yasama sorumsuzluğu (madde 47) ve dokunulmazlığı vardı (madde 48). Âyan ve Mebusan'ın maaşları miktarı anayasada belirtiliyordu (âyana on bin kuruş, mebuslara beş bin kuruş aylık). Âyan üyeleri Mebusan Meclisi'nden gelen kararı ya kesinlikle ret edebilir veya değiştirilmesi için geri gönderebilir veya onaylayıp sadarete sunarlar.

1876 Kanun-ı Esasisi mahkemelere her türlü müdahaleyi önlüyordu (madde 86). Yargılama açık olacaktı. Anayasa anğarya ve işkenceyi yasaklıyor (24 ve 26. maddeler), her türlü vergiyi ve mali yükümlülüğü kanuna bağıyor, yani meclisin yetki ve kararına bırakıyordu (madde 25). İlk defadır ki Türkçenin resmi dil ve memuriyet için bu dili bilmenin şart olduğu öne sürülüyordu (madde 18). Osmanlı uyrukları kanun önün-

de eşitti, ticaret için şirket kurabileceklerdi. “Matbuatın kanun dairesinde serbest” olacağı belirtilerek basın özgürlüğü tehlikeli bir geleceğe bırakılmıştı. Bu parlamento ve anayasa; çağdaş parlamenter rejimlere göre kısıtlı yetkilerle kuruluyordu. Hükümdar ise sorumsuz fakat aşırı yetkili idi. Bununla beraber var olan yetkileri ve kısıtlanan bazı yetkileri kanunen belirlenmişti. Anayasa, aksaklıklarıyla ve getirdiği yeniliklerle bir gelişmenin başlangıcıydı.

İlk Osmanlı Parlamentosu

19 Mart 1877’de Osmanlı başkentinde, ülkenin dört yanından gelen rengârenk bir heyet toplanıyordu. Arabistan vilayetlerinden gelen çeşitli din ve mezhepteki temsilcilerin yanında, Anadolu ve Rumeli’den gelen Türk, Rum, Bulgar ve Arnavut temsilciler ilk Osmanlı parlamentosunu oluşturunuyordu. Meşrutiyet rejimi içeride olduğu kadar dışarda da şaşkınlık ve sorular yaratmıştı. Nasıl oluyordu da aydınlanma devrinden beri Avrupa siyasal düşüncesinde despotik yönetimin modeli sayılan bir toplum, anayasal rejime geçiyordu? Bu soru bir yana, bu parlamentonun kompozisyonuna göz attığımızda, Tuna monarşisinin parlamentosunda ve 1905’ten sonraki Çarlık Rusya “Duma”larında bile görülmeyen bir özellik daha vardı. O da imparatorluğun hâkim unsuru olan Müslümanların yanında gayrimüslim grubların da hayli yüksek bir oranda temsil edilmesiydi. Bu durum ilginçti. Çünkü Avusturya-Macaristan monarşisinde Çek, Hırvat, Sloven, Slovak, Polonez, Rumen gibi unsurların temsili, oran bakımından haksızlık derecesinde düşüktü. Macar milletvekilleri ise çifte monarşinin kurulmasına kadar aynı haksızlığa maruzdu. Rusya’da ise 1905’ten sonra kurulan “Duma”da Rus olmayan milletlerin düşük oranda temsili özel bir statü ile sağlanmıştı.

İlk Osmanlı parlamentosunun bu konudaki istisnai durumunun nedenlerini açıklamak, sadece birtakım dış siyasal baskıları belirtmekle mümkün değildir. Nedenleri, Osmanlı geleneğinde aramak

gerekiyor. Osmanlı İmparatorluğu bir Akdeniz İmparatorluğu'dur. Ona tarihin üçüncü ve son Roma İmparatorluğu demek pek yanlış olmaz. "Roma İmparatorluğu" eski dünyanın çok budunlu (kavim) geleneksel imparatorlukları için kullanılacak bir deyimdir. Bu imparatorluklarda devlet ve toplum hayatında kabul edilmek ve yönetime katılmak etnik kökenden çok, devletin ideolojisini benimsemek ve onun koşullarına uyum sağlamakla mümkündür. Bu Bizans ve Osmanlılarda olduğu gibi, resmi dinin veya eski Roma'daki gibi imparatorun kişiliğini tanrısallaştıran kült'ün üyesi olmasıdır. Bu uyum, Bizans'ta Ortodoks Kilisesi'ne mensubiyet ve onun başı olan imparatora sadakat, Osmanlılarda ise dinî İslâm'a mensub olmak ve hükümdara sadakât diye belirlenebilir. Bu statü etrafında toplanan herkes, ister Dağıstan ve Gürcistan'ın uzak köşelerinden, isterse Bosna ve Mora'dan gelsin, kişi olarak yöneticiliğe aday ve grub olarak da millet-i hâkime'ye mensubdur.

Gerçi 19. yüzyılda bu geleneksel kalıbın kırılmaya yüz tuttuğu, bir yerde uluslaşma sürecinin ve ulusalcılık akımının başladığı görülüyor. Bununla beraber eski düzen elan devam ediyordu. Diğer yandan dış devletlerin gayrimüslim cemaatler lehine zaman zaman yaptıkları müdahaleler, imparatorluğun klasik dönemdeki kozmopolit bürokrasisinin daha renkli bir görünüm ve yapıya ulaşmasıyla neticelendi. 19. yüzyılda ne Avusturya ne de Rusya'da hâkim ulusun (yani birincisinde Almanca konuşan Katolik Avusturyalının, ikincisinde ise Ortodoks Rus'un) dışında herhangi bir dini etnik grubdan sefir, nazır, devlet adamı görülemezdi. 19. yüzyılın Osmanlı İmparatorluğu'nda ise Hristiyan nazırlar, sefirler, valiler ve hatta milletlerarası konferans ve barış antlaşmalarına gönderilen gayrimüslim delegelere rastlanıyor. İlk parlamentonun yapısında da bu kozmopolitizme rastlamak o nedenle kuraldışı bir durum değildir. İlk mecliste dokuzu "âyan" azası ve otuz yedisi "mebusan" azası olmak üzere, toplam kırk altı gayrimüslim mebus vardı. Bu ilginç görünümü büyük devletlerin baskılarına değil, bürokrasinin geleneksel kozmopolit yapısına dayanarak açıklamak gerekiyor.

Osmanlı Parlamentosu'nun sınıfsal bir nitelikten çok, etnik

bir renkliliğe sahip olması, çağdaş parlamentolara göre onun belirgin ve ayırt edici özelliğidir. Bununla beraber bu durum önemli bir etnik çatışmaya ve iddiaların tersine, ulusal talepler ileri sürülmesine neden olmamıştır. Parlamento, parti, sendika gibi dış örgütler ve kitle hareketleriyle organik bağlar içinde değildi. (Zaten bunlar ya yoktu ya da pek cılızdı.) Mebuslar ülkesel sorunlardan çok yerel sorun ve istekleri yansıtıyordu. Falan vali veya defterdarın yolsuzluğu ilk anda ortaya konan sorunlardı. Gerçi bu durum, mebuslar tarafından ülkesel düzeyde ele alınmaya başlanmıştır. Unutmayalım ki bu parlamento dış politika konularını bile tartışmıştır ve bu tutumu Türk parlamentoları Kurtuluş Savaşı hariç, 1960'lara kadar gösterememiştir. Ulusçu diyebileceğimiz itirazlar vilayet ve belediye seçimlerinde Türkçe bilme mecburiyetinin aranmasına veya bazı Rum mebusların yaptığı gibi taşra yönetiminde meclis-i idarelere müslim ve gayrimüslim temsilcilerin eşit olarak girmelerine yönelikti. Ahmed Vefik Paşa birincilerin itirazına, "Aklı olan dört yıla kadar Türkçe öğrenir," diye cevap vermişti.

İlk Meclis-i Mebusan'ı, azınlık milletlerin gerçek talep ve eğilimlerinin temsil edilebileceği bir kurul olarak görmek pek yanlıştır. Buraya gelen tâbi millet temsilcileri, hükümetin itimadını kazanmış kimselerdi. Bu kimseler genel bir oyla değil, geldikleri vilayetin valisinin seçimiyle adeta tayin edilerek bu göreve gelmişlerdi. Bu nedenle gelen gayrimüslim mebusların da, daha önce vilayetlerde idare meclisi üyeliğini merkezi hükümetin güvenini kazanacak şekilde yapanlardan olduğu anlaşıyor. Nitekim şu vereceğimiz örnekler de bunu göstermektedir. 12 Cemaziyelahir 1291 (27 Temmuz 1874) tarihli Dahiliye Nezareti'ne yazılan bir arz tezkiresinde; "Manastır Vilayeti Meclis-i idare azasından Avram Efendi'nin gayreti dolayısıyla kendisine rütbe-i salise tevcihi" isteniyor. Bu Avram Efendi Meclis-i Mebusan'da Manastır-Selânik'i temsil ediyordu. Gene elimizdeki gurre-i Cemaziyelahir 1291 tarihli (16 Temmuz 1874) bir vilayet arz tezkiresi: "Suriye Vilayeti, Meclis-i İdare azasından Nikola Nakkaş Efendi'nin Arazi Kanunnamesi'ni Arapçaya çevirdiği ve gayretli hizmetinden dolayı, halihazırdaki salise rütbesinin rütbe-i saniyeye çıkarılmasını"

istiyor veya aynı şey Hüdavendigâr (Bursa) meclisi üyelerinden Pavlos Pavlidi için geçerlidir. Göze giren bu meclis azası, ilk mecliste bilindiği gibi Suriye mebusu olarak bulunmuştur. Meşrutiyet'i bazı düşünürler İslâmi "meşveret" geleneğiyle açıklıyordu. Ancak böyle rengârenk dinlerden bir heyetle meşveretin olmayacağı açıktı. Laiklik önemli bir adım daha atmıştı.

İmparatorluk bir "Mundvs Ottomanorum" idi. İlk parlamentosunun da bir kozmopolit kurumlar silsilesi içinden çıkan ve o nitelikleri taşıyan bir organ olması doğaldı. Nitekim ilk Osmanlı parlamentosu bu kozmopolit birliğin, gerçekte pek de var olmayan (daha doğrusu yok olmaya başlayan) özlenir bir örneğini vermişti. Etnik çatışma nedeni olacak konulardan müzakereler esnasında özellikle kaçınılıyordu. Meclis, Rusya ile savaş başladığında Osmanlı vatanseverliğinin örneği sayılacak nutuklara sahne olmuştur. Bu nutukların bazıları samimiyetten uzak olsa bile, hiçbir üyenin çeşitli ulusçu dernek ve hareketlerle organik bağı olduğu bugüne kadar açıkça ve kesinlikle ortaya konamamıştır. Bunun tersine, sadakat örnekleri çoktur.

Bu meclisin bir geleneği var mıydı? Görünüşte Rusya İmparatorluğu'nun parlamentosu yoktu. Avusturya-Macaristan 1848 deneyiminden sonra parlamentarizme 1851'de ara vermiş ve ancak 1860'ta anayasal rejime dönmüştü. Osmanlı Parlamentosu'nun düzenli çalışacağından bile kuşku duyuluyordu. İlk parlamentonun tartışma alışkanlığı, ideolojik yapısı üzerinde dururken, gelen mebusların bu konudaki deneyimine, temsil ettikleri ortama bakmak zorunludur. Gerçi Osmanlı meşrutî meclisi, çağdaşı olan parlamentoların atmosferinden, sosyal kompozisyonundan daha farklı bir görünümdeydi. O çağın Batılı parlamentoları sınıfsal tabana oturan partilerin grublaştığı, etnik sorunların, mali-iktisadi politikanın yanında işçi sorunlarının ele alınış biçiminin parlamento dışı kaynaklardan geniş ölçüde beslendiği kurumlardı. Avrupa bir süredir tutucu hükümetlerin getirdiği statüyle genel oya geçmiş, parlamentolar etnik çatışmalar yanında, sınıfsal yönden işçi sınıfının da sözcülüğünün yapıldığı siyasal temsil kurumları haline gelmeye başlamıştı.

Osmanlı parlamentosu ise ilk bakışta sınıfsal temellere dayanmaktan çok, etnik görünümlü idi. Üstelik bu meclis parlamento dışı bir kuruluşlar silsilesiyle ve kitle örgütleri ile organik bağlar içinde değildi; tartışmalar, tenkitler zaman zaman cılız kalıyordu ve ülkesel sorunlardan çok mahalli sorun ve istekleri yansıtan bir görünümdeydi. Diğer yandan bu mecliste gayrimüslim ve müslim mebuslar arasında, burjuva güçleri ve eğilimleri temsil eden üyelerin de bulunduğu görülüyordu, ama gene de Osmanlı parlamentosu örgütlü sınıfsal çıkarlar, ulusal ve etnik düzeyli isteklerin gerçekleştirilmesi için verilen mücadele açısından; o çağın çok milletli imparatorluklarının, hatta 1905'te kurulan Çarlık Rusya Duması'nın atmosferine sahip değildi. Ne var ki bu nitelik, Osmanlı meşruti meclisini hiç değilse, çalışma ve kuruluş tarzına baktığımızda, köksüz geleneksiz bir kurum olduğunu kanıtlamaya yeterli değildir. Osmanlı parlamentosu; endüstrileşmeyen, sosyal bütünleşmesi zayıf bir ülkenin yapısına uygun bir meclis olabilir ama çok eskilere uzanan bir tartışma ve temsil geleneğini de devam ettirmekte idi. Örneğin, imparatorluk o tarihte, 30 yılı bulan bir süredir, vilayet yönetiminin bünyesinde mahalli meclislere ve bunlar dolayısıyla temsil geleneğine sahipti.

Taşrada mahalli temsilcilerin informal ve formel bir şekilde vilayet yönetimine katılması olayıdır ki, bir tartışma, karar alma ve eleştiri geleneğini idarenin genel bünyesi içinde sokmuştu. 1877 Meclisi'nin mebusları yeniden yapılan umumi seçimlerle değil de, belirtildiği üzere zaten seçilmiş sayılan, vilayet idare meclisindeki bu üyelerin mebusluk sıfatını kazanmasıyla kurulmuştur. Nitekim abartmalı bir hüküm de olsa Fransa elçiliğinden Engelhardt, "Valiler kendi adamlarına, kendi yetiştirmeleri olan memur ve aşar mültezimlerine mebusluk sıfatını tevcih ettiler," der. Bununla beraber gelen mebuslar; tartışma, seçim gibi konularda bir tecrübe sahibi idiler ve bunu İstanbul mebuslarına göre bir üstünlükleri olarak kabul ediyorlardı. İstanbul vilayeti ilk defa seçim görüyordu. Burada ilk seçmenler, mahalli muhtar ve imamlarınca tesbit

edildiler. Elde kesin kayıt ve mazbatalar yoktur. Ama ilk seçmelerin seçtiklerinin meclise gelmeden evvel yönetimin eleğinden geçtiği, değişiklikler olduğu anlaşıyor. Seçimlerin sonucunda; evvelce tesbit edilen kontenjan dolmamıştı. Rumeli mebusları, yarı yarıya Müslim ve gayrimüslim, Anadolu mebusları büyük ölçüde Müslümandı. Mezopotamya ve Arabistan mebusları arasında tek tük Hristiyanlar vardı. Bu sonuncular, mecliste hükümetin ve Müslümanların görüşlerini destekliyorlardı. Vilayet meclislerinin içinden yapılan seçimle, adeta bir “vilayet meclisleri umumi heyeti” meydana gelmişti. Meclis-i Mebusan taşra meşveret meclisleri gibiydi. Bu nedenle ilk parlamentomuz; köklü sınıfsal, politik nitelikli mücadelelerde sivrilen, örgütsel ve sınıfsal tabanı temsilen gelen üyelerden değil, bu mahalli temsilcilerden meydana geliyor ve buna uygun bir fikri yapıya sahip bulunuyordu. Vilayet idare meclislerinin ve diğer kurulların (temyiz divanı, nafia, ziraat, maarif komisyonu gibi) birçok nüfuzlu üyesi mebus olmuştu. Taşralılık, mebusların yönetime ve genel oya ilişkin konulardaki müzakerelerde kolayca bırakamadıkları bir özellikti. Vilayet idare meclislerinin müzakere ve yönetim tarzı, meşrutî meclise de sinmişti. Reis Ahmed Vefik Paşa eski bir valiydi, karşısındaki mebuslar da eski vilayet meclisi üyeleri... Onların tenkit, temenni ve taleplerini; Ahmed Vefik Paşa, bir valinin despotluğu ve hazırcevaplığı içinde karşılıyor, müzakere usulünü kendi saptıyor, yer yer haşın davranışlar ve azarlamalarla oturumları yönetiyordu. Bu mecliste, etnik çıkarlar bile daha çok bölgesel bir hava içinde savunuluyordu. Örneğin vilayet ve belediye kanunları tartışılırken, İstanbul’un imtiyazatından yakınmayı mebuslar âdet haline getirmişlerdi. Bu patrikularist eğilimin; milli bir politika görüş ve savunuculuğuna çevrilebilmesi için zaman geçti. Bölgecilik Müslümanlar kadar gayrimüslim mebuslarda da görölüyordu.

Mebuslar meclisinin bu niteliği Âyan meclisinde görülmez. İmparatorluğun yüksek rütbeli bürokrat ve askerlerinden oluşan ve üyeleri tayinle gelen Meclis-i Âyan; birinci meclisin tersine yerel sorunlar konusunda ya bilgi sahibi değildi ya da bunları tartışmaya tenezzül etmiyordu. Genel politika, iç ve dış siyaset sorunla-

rında da, saltanata saygılı ve “hikmet-i hükümet” fikrinin gizlilik ilkesine bağlıydılar, o yüzden onlar da yönetici seçkinlerin tutumu içerisinde bir şeyi tartışıp itiraz etmemeye, irade-i seniyyenin buyurduğunu beklemeye hazırdılar. İlk yasama organları arasındaki bu derin fark, üyelerinin yapısal kökeninden ileri gelmektedir.

Parlamento Dağıtıldı Ama...

Parlamento toplanmadan 5 Şubat 1877’de, anayasanın başı sayılan Midhat Paşa hükümdar tarafından tutuklatırılıp yurtdışına sürüldü. Bu zorbalık çok kanuni idi, anayasanın 113. maddesine uygun bir tasarruftu. İlk Meclis-i Mebusan (âyan değil) 1877 Haziranı’nda feshedildi. Seçim kanunu gene yapılmadığından eski usül üzere oluşan İkinci Meclis-i Mebusan 1878 Ocağı’nda toplandı. Bu meclisin devam eden Osmanlı-Rus savaşı sırasında dış politika sorunlarına, ordunun yönetimine ilişkin eleştirilerde bulunduğu görülüyor. Mecliste konuşulan şeyler dışarda yankılanıyordu. Bazı mebuslar hakkında adeta efsanevi şeyler anlatılmaya başlanmıştı. II. Abdülhamid başvekil Ahmed Vefik Paşa’nın aracılığıyla Şubat 1878’de bu meclisi dağıttı. Mebuslar memleketlerine gönderildi. Meclis seçimleri süresiz ertelenmişti. Anayasa bu konuda süre koyucu bir hüküm içermiyordu. Padişahın tasarrufu gene kanuna uygundu.

Devlet salnamelerinde anayasa neşrediliyor, mebuslar ve âyan üyelerinin ismi yer alıyordu. Âyan meclisi üyeleri maaş alıyor ve protokole dahil olduklarından merasimlere katılıyorlardı. Basına sansür konmuştu, ama “matbuat kanun dairesinde serbesttir” hükmü buna cevaz veriyordu. Selâmet-i amme için 113. maddenin verdiği sürgün hakkını saltanat makamı 30 yıl kullandı. Aksak anayasa “istibdat”a cevaz veriyordu. Evet II. Abdülhamid dönemine istibdat devri deniyor, ama mutlakiyet devri denmiyordu, çünkü anayasaya göre meşrutiyet yaşıyordu ve meşrutiyet rejimi zihinlere yerleşmişti.

Kanuna uyan ama hukuka uymayan bu dönem gerçek meş-

ruti rejime karşı duyulan ilgiyi özleme çevirdi ve hükümdar müstebit olarak görüldü. II. Abdülhamid, II. Mahmud'dan daha yumuşak bir hükümdardı, III. Aleksandr kadar kanlı değildi. Ama yönetilenlerin özlem ve anlayışı değişmişti. II. Abdülhamid 1909'da hal' edildiğinde hal' fetvasını yazan Şehüislâm Mehmet Ziyaeddin Efendi gerekçe olarak istibdat ve müstebid deyimlerini kullanmaz, çünkü İslâm cemaatinin yöneticisi zaten "müstebid" olacaktır. Ama yarım asır önceki zihniyetin tersine, müstebit, Osmanlı cemiyetinde artık itham eden bir deyim olmuştu.

1908'de Rumeli ve Anadolu'da ayaklanan asker ve her sınıf halk, sorunların nedeni olarak müstebit yönetimi görüyor ve çare olarak da anayasanın yürürlüğe konmasını istiyorlardı. Anayasa altında kuru hukuk mantığıyla bakıldığında yürürlükteydi, ama toplumun özlem ve isteği 1876 Anayasası'nın daha ötesine ulaşmıştı.

KAYNAKÇA

- Armağan, S., "Memleketimizde ilk Parlamento, Azınlık Milletlerin Temsili", *Kanun-ı Esasî'nin 100. Yılı Armağan*, Ankara, 1978.
- Davison, R., *Reform in the Ottoman Empire*, Princeton, 1963.
- Engelhardt, *Türkiye ve Tanzimat*, İstanbul, 1912.
- Gözübüyük, Ş.-S. Kili, *Türk Anayasa Metinleri*, Ankara, 1982.
- İbretnüma, *Mabeynci Fahri Beyin Hatıraları*, Yayınlayan: B. S. Baykal, Ankara, 1968.
- İNAL, İbnülemin Mahmud Kemal, *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar*, 4. cilt, İstanbul, 1982.
- Ortaylı, İlber, "İlk Osmanlı Parlamentosunda Azınlık Milletlerin Temsili", *Kanun-ı Esasî'nin 100. Yılı Armağan*, Ankara, 1978.
- Ortaylı, İlber, "Birinci Mecliste Eyalet İdare Meclislerinin Etkisi", *Parlamentoculuğun Yüzüncü Yılı*.
- Pakalın, M. Zeki, *Son Sadrazamlar ve Başvekiller*, 5. cilt, İstanbul, 1940-1948.
- Tunaya, T. Z., "Anayasa Yüz Yaşında", *İnsan Derisiyle Kaplı Anayasa*, İstanbul, 1979.
- Us, H. T., *Meclis-i Mebusan*, 2 cilt, 1940-1954.
- Üçok, C., "1876 Anayasasının Kaynakları", *Türk Parlamentoculuğunun İlk Yüzyılı*, Ankara, 1976.

Tanzimat ve Meşrutiyet Dönemlerinde

Yerel Yönetimler

Hiç şüphesiz modern devletin idari gelişiminde iki ayak var.

Merkezi hükümet bürolarında ihtisas ve sınıflama kadar başında yerel yönetimin çalışma şartları, hareket yeteneğinin gelişmesi ve bunun için yönetilenlerin temsil yoluyla yönetime katılması da esastır. Bu ananın doğuşu ve yerel yönetimlerin gelişmesi çağdaş demokrasi için "sine qua non" (olmazsa olmaz) bir şarttır.

Tanzimat Öncesinde Durum

Yerel yönetimlerin Türkiye tarihinde zengin bir geleneğe ve geçmişe sahip olduğunu ileri sürmek güçtür. Kentlerin veya kırsal toplulukların idarî-malî konularda özerk hareket etmeleri ve yönetim organlarını yerel topluluğun oluşturması gibi bir sistem, birçok ülkenin tarihinde olduğu üzere Osmanlı İmparatorluğu'nda da ancak yakın zamanlarda başlamıştır. Türk tarih literatüründe bazı yazarların üzerinde çok durdukları abartılı noktalar vardır. Örneğin Ankara kentinin 15. yüzyıla kadar Ahîler tarafından yönetilmesi veya kentlerde esnaf loncalarının yönetimde söz sahibi olması gibi... Bu savların, etraflıca işlenen kaynaklara ve geçerli bilgilere dayanmaması bir yana, yerel yönetim kavramıyla nitelik

yönünden ilgilerinin olmadığı açıktır. Yerel yönetim, bazı örgütlü tarikatların ya da esnaf grublarının varlığı ile değil, hemşehrilerin malî-iktisadî güçlerini yönetimde de kurumsallaştırmaları ile oluşur. Yerel yönetimde, devamlılık ve hukukî bir kişilik kazanmak, yani kurumsallaşmak söz konusudur. Böyle bir idarî-hukukî sürecin ise Osmanlı kentleri veya kırsal alandaki topluluklar için uzun zaman söz konusu olmadığı açıktır.

Yerel yönetim, siyasal-hukukî bir kavram ve sosyal-idarî bir kurum olarak geç ortaçağ Avrupası'nın ürünüdür. Sahip olduğu malî kaynakları kendi organlarının kararları doğrultusunda kullanan özerk bir malî-idarî yapı ve bu yapının tüzel kişilik kazanması yoluyla şehirlerin özgürleşmesi gerçekte 12. yüzyıl Avrupası'nda başlayan ve boyutları bugüne kadar uzanan bir tarihsel olgudur. Ne eski Yunan-Roma şehir yönetimi ne de ortaçağ İslâm ülkelerindeki veya Bizans'taki beledî idare modern yerel yönetimin başlangıcı ve kaynağı olarak görülemez. Bu hükmümüzle, kent uygarlığının birkaç bin yıl önceden Ortadoğu-Akdeniz havzasında doğduğu ve kent yönetiminin ilk parlak örneklerinin gene bu bölgede görüldüğü keyfiyetini yadsımak niyetinde değiliz. İlkçağda Mezopotamya ve Mısır şehirlerinin idarî-ekonomik yapısı, uygarlık tarihinin önemli bir aşamasıdır. Yunan-Roma uygarlığının şehir demokrasisi, çağdaş dünyadaki siyasal kültürün başlangıcı olarak kabul edilmektedir. Ancak buradaki şehir yönetimi ister demokrasi, ister onun bozulmuş biçimi tiranlık olsun, yerel yönetim olgusu ile ilgisizdir. Çağdaş yerel yönetim, bir kurum olarak, ancak geniş bir alanda ve toplumun bütün kurumları üzerinde kontrol fonksiyonunu yürüten bir merkezî idarenin varlığı karşısında söz konusudur. Yani devletin güçlenen erkine rağmen, tarihin akışı içinde bir bölgenin veya şehrin malî-idarî alanda özerklik elde edip bunu güçlendirmesiyle yerel yönetim denen hukukî varlık ortaya çıkmıştır. Nihayet yeni çağların hukukî devrimi, bir yerde bu yönetimlerin hukukî varlığını tanıtmayı, yani tüzel kişilik kazanmalarınıdır.

Bilindiği gibi Avrupa'da yerel yönetim veya serbest komün geleneğinin doğuşu ve gelişmesi, hukuk tarihçileriyle sosyolog-

lar arasında halen tartışılan çetin bir konudur. Bu geleneği eski Roma'nın *fiscus* (maliye) kurumuna bağlayarak açıklayanlar olduğu gibi, tamamen Germanik kökenli bir kurum olarak açıklayanlar da vardır. Roma şehrinin (*civitas*) bağımsız bir hukukî kişiliği yoktu. Roma'da birçok kurumun bir tüzel kişilik sahibi olmadığı görülüyor; hatta *respublica* bile bir tüzel kişilik sayılamaz. Romanistler, bir ölçüde *fiscus*'un böyle bir statüsü olup olmadığını da henüz tartışmaktadırlar. O halde modern yerel yönetimlerin tarihî kaynağını ve doğuşunu Roma İmparatorluğu'nda aramak fazla iyimserlik olur. Gene maliye, idare ve kolluk alanında örnek ve mükemmele yakın örgütlenme örneği gösteren ortaçağ İslâm şehirleri için idarî özerklikten söz etmek güçtür. Geleneksel toplumlarda ulaşım ve haberleşme teknolojisinin ilkelliği yüzünden merkezle çeşitli bölgeler ve şehirler arasında belli dereceye kadar bir merkezkaç sistemi görülürse de, bunun yerel özerklik ve demokrasi anlamına gelmeyeceği açıktır. Modern anlamdaki yerel yönetim merkezî yönetimle birlikte ve ona rağmen vardır. Eski çağın polis veya sitelerinde devlet veya şehrin özdeşlik içinde olduğu görülüyor. Oysa modern çağlar Avrupası'nda merkezî hükümet şekli demokrasi veya diktatorya da olsa yerel yönetimin varlığını hiç değilse belirli ölçüde sürdürdüğü görülmektedir. Altı yüzyıldan beri Avrupa'da yerel yönetimler krallıklara, cumhuriyetlere, ihtilallere rağmen bünyelerini korumuş ve geliştirerek yaşamışlardır. Bu kendi kendini yönetme sisteminin devamlılığı, kuşkusuz 20. yüzyıl Avrupa demokrasisinin varlığını sağlayan en büyük etkenlerden biridir. Avrupa kıtasının her yerinde yerel yönetim geleneğinin doğuşu ve gelişmesi eşzamanlı olmadığı gibi, eşit hızda da olmadı. Zamanda ve nitelikteki bu farklılığın sonuçlarını Avrupa ülkelerinin siyasal ve idarî hayatında bugün de görmek mümkündür. Gerek bölgecilik (*local patriotism*), gerek yerel yönetimlerin etkinliği yönünden İskandinavya, Britanya, Almanya, Fransa, İtalya ve İsviçre gibi ülkeleri kendi aralarında dahi aynı ölçülerle ve aynı düzeyde değerlendirmek mümkün değildir.

Klasik dönem Osmanlı yönetiminde kent ve köylerde bir yerel yönetim geleneğinin var olduğunu ileri sürmek şunun için güçtür:

Klasik dönemde Osmanlı kentinin yönetimi ve yargı görevi ilmiye sınıfından olan kadılara bırakılmıştı. Kadı sadece kentin değil, civarındaki köy ve nahiyelerin de mülkî âmiri ve yargııcı idi ki, bu bir kaza dairesidir. Merkez bürokrasisinin üyesi olan kadı belirli bir süre için tayin edildiği bu bölgede yargının, kolluk işlerinin, malî görevlerin ve şehir yönetiminin sorumlusuydu. Geleneksel devlette devamlı görev gören ve kurumsallaşan bürokratik kadro çok dardır. Genellikle büyük memurların personeli onların özel hizmetlileridir. Kadı da görev yerine kendi kapı halkı (özel personeli) ile gelir giderdi veya gittiği yerde bazı kimseleri istihdam ederdi. Kadıların belediye veya mahkeme gibi kurumsallaşmayı temsil eden bir ofisleri de yoktu. Hangi binaya yerleşirlerse orası mahkeme veya belediye binası sayılırdı. Hatta başkent İstanbul'da bile belli bir kadılık ofisi olmadığı, ancak II. Mahmud döneminde İstanbul kadısının Bâb-ı Meşihat'ın (Şeyhülislâmlık) bir bölümüne yerleştirildiği ve devamlı ofisinin burası olduğu bilinmektedir. Kadının ya da yardımcı personelinin yerel halk tarafından seçilip denetlenmesi veya idareye halk temsilcilerinin belirli bir statü ve kural çerçevesinde katılmaları söz konusu değildi. Ekonomik işlerde (fiyat tespiti, narh konması) kolluk görevinin yerine getirilmesinde, malî işlemlerin yürütülmesinde (vergi konması ve toplanması gibi) kadı halkın ve esnafın temsilcisi sayılan kimselere başvurduğu takdirde, bunlar kendisine yardımcı olurlardı. Esnaf loncalarının temsilcileri olan esnaf kethüdalarının, şehir ileri gelenlerinin (vücu-u belde), ruhanî reislerin varlığına rağmen bu gibi kimselerin şehir yönetimine katılmak için devamlı kurullar halinde toplanmadıkları ve çalışmadıkları görülmekteydi. Şu halde Tanzimat devrine kadar Osmanlı ülkelerinde şehir ve eyalet idaresinden, vakıflar gibi ekonomik-sosyal kuruluşlardan, cemaat örgütlerinden söz edilebilir, ama yerel yönetim gibi bir kavram ve kurumdan hatta –bir iki istisna dışında– idareye yardımcı olan, devamlılık kazanmış yerel kurullardan söz etmek kesinlikle mümkün değildir. İmparatorluğun idarecileri ile yerel halkın bir uzlaşmaya gittikleri, karşılıklı bir güçler dengesinin yasallaşması içinde ortak karar vererek yönetimi paylaştıkları görülmüyor. Merkez

bürokrasinin teknik nedenlerle yükümlenemeyeceği bazı hizmetleri yerel gruplara bırakmasının tutarlı bir adem-i merkeziyet ve yerel demokrasiyle ilgisi olmadığı açıktır.

İdarî Reformların Etkisi

Tanzimat dönemi, imparatorluğun idarî modernleşme ihtiyacını şiddetle duyduğu son yüzyıldır. Bu idarî modernleşme ise kaçınılmaz olarak hukukî, kültürel, siyasal ve sosyal değişimle birlikte olmuştur. 19. yüzyıl Türkiye'sinde tarımda, sanayide gözden uzak tutulamayacak bazı değişimlerin başladığı da açıktır. Bu değişim nedeniyle, idare adamları pek istekli olmasalar da, eyalet idaresine yerel grupların bir ölçüde katılmaları gerekli görüldü. Bu katılma nasıl olmuştur, merkez bürokrasisinin bu konudaki siyasal tutumu neydi, kimler nasıl bir seçimle idareye temsilci olarak katılmış, merkezî hükümetin temsilcileriyle nasıl birlikte çalışmışlar ve ne ölçüde etkili olmuşlardır? Nihayet, bu gelişmeler imparatorluğun genel yönetim mekanizması ve siyasî gelişmesinde ne derecede etkili olmuştur? Bu soruların cevabının aranması, günümüz Türkiye'sindeki yerel yönetimin yapısını tanımak açısından gereklidir.

19. yüzyıla kadar imparatorluk idaresinin bazı hizmetleri yerel gruplara, dinî cemaatlara, vakıflara bıraktığını yukarıda belirttik. Tanzimatçılar bu gibi hizmetleri de olabildiğince merkezî hükümet örgütüne devrettiler. Meselâ bazı yol geçitlerinin korunması vergi bağışıklığı karşılığında derbentçi denen köylere bırakılmışken, Tanzimat'tan sonra bu görev onlardan alınmış, hükümetin kolluk kuvvetlerinin sorumluluğuna verilmişti. Vergi daha önce cemaat yöneticileri ve şehir ileri gelenlerinin oyuyla salınıp mültezimler tarafından toplanırken, giderek bu usulden vazgeçildi. İlk anda iltizam usulü de kaldırılmış, merkezden gönderilen yetkili muhassıllar ve onlara yardımcı olarak yerel halkın temsilcileri ve ruhanî reislerden oluşan devamlı kurullar (muhassıllık meclisleri) bu işlerle görevlendirilmişti. Ancak Tanzimat önderleri kısa zamanda merkezî bir malî idareyi gerçekleştirecek bürokratik

altyapının noksanlığını gördüler ve ister istemez iltizam usulüne döndü. Asayişin sağlanması ise, köy ve kasabalardaki halktan, bazı loncalardan veya bu görevi ihale usulü ile yüklenen yasağcı, muhtesib vb. kimselerden alındı, zaptiye örgütü güçlendirildi. Bazı başarısızlıklara rağmen Tanzimat liderleri, merkeziyetçi bir devlet mekanizmasını gerçekleştirmekte hayli yol almışlardı. İşte bu modern merkeziyetçilik güçlendiği ölçüde Osmanlı toplumunda modern anlamda yerel yönetim çekirdeğinin oluştuğu, yerel grupların idareye katıldığı görülüyor. Ordunun, maliyenin, mülkî idarenin her dalının hükümet kontrolüne alınmak istendiği ve eğitimin de buna yönelik bir biçimde düzenlenmesine başlandığı ortamda, halkın temsilcilerinin yardımına başvurmaktan kaçınılamazdı. Şu halde 1840'lardan beri muhassıllık meclislerinde, sonra memleket meclislerinde, daha sonra vilâyet, liva, kaza idare meclislerinde, vilâyet temyiz divanlarında, ziraat komisyonu, mal sandığı ve belediye meclislerinde yerel temsilcilerin bulunması, sadece merkezî hükümet bürokratlarının tek taraflı tasarrufu veya inayetiyle gerçekleşmiş değildir. Merkezî hükümet bu grupları dışlayacak güçte değildi; zaten o çağda sadece Osmanlı Devleti'nin merkez bürokrasisi değil, Avrupa'da hiçbir modern devlet örgütü totaliter bir güce sahip değildi. Demokratik değil, sadece kanunî ve âdil bir idarenin gerçekleştirilmesi için idare edilenlere de danışmak ve onların yardımını almak gerekliydi.

Bir bakıma Osmanlı toplum düzeni, kapalı bir hayat süren, belirli hukukî, idarî imtiyazları ve görevleri olan, eğitim ve sosyal yardım gibi faaliyetleri kendi içinde örgütleyip yürüten cemaatlara dayanırdı. Bu cemaatlerin oluşturduğu yönetim biçiminin bir ölçüde yerel yönetim geleneğimizle ilgisi yok mudur diye sorulabilir. Cevap gene pek olumlu olmayacaktır. Cemaat olgusu ve cemaat yönetimi düzeni, toplumdaki dinî özdeşleşmeden ileri gelen bir kompartımanlaşmaya dayanan örgütlenme modeliydi. Yerel yönetim ise yurttaş toplumunun çekirdeğini oluşturur ve yerel topluma özgü bir yönetim gibi görünse de "*communitas*" düzeninden çıkışın ilk adımıdır. Kaldı ki Osmanlı toplumunda cemaatlerin yönetiminin örgütlenme tarzı da merkeziyetçiydi

(Partikhaneleri göz önüne alalım). Osmanlı toplumu 19. yüilyda bile bu yapıdan pek çıkamayacaktır. Bizzat cemaatlerin merkeziyetçi biçimde örgütlenmeleri de, yerel toplulukların ve bireylerin özgür karar almaları ve siyasal katılımları için en büyük engeldi.

Tanzimat döneminin idarî reformları, ülkemizde yerel yönetimin doğuşu için gerekli ortamı da hazırlamıştır. Kuşkusuz, Tanzimat döneminin devlet adamları, siyasal katılma, demokrasi gibi bir siyasal programı benimsemiş kimseler değillerdi. Hatta böyle bir siyasal gelişme onları ürkütürdü. Onların istedikleri kanunî ve âdil bir idarenin kurulmasıydı. Önlerindeki Avrupaî model ne İngiltere ne de Fransa'ydı; sadece Metternich Avusturyası'ydı. (Tanzimat önderlerinin Metternich'e olan hayranlıkları ve onu izledikleri biliniyor. Metternich de Osmanlı reformlarını onaylayan ve yakından izleyen bir devlet adamıydı. Osmanlı İmparatorluğu nezdindeki Avusturya diplomatları, özellikle Eduard von Klaezl, II. Mahmud döneminin reformlarını ayrıntılarına kadar olumlu veya olumsuz bir değerlendirmeye başbakanına bildirmekteydiler.) Metternich'in, von Klaezl'in görüşleri bazen "trottle" aptal diye not düştüğü biliniyor. Burada "Metternich sistemi" terimini restorasyoncu modern Avrupa devlet yönetimini nitelemek için kullandık. Osmanlı İmparatorluğu modern merkeziyetçi bir yapı kazanıyordu, bu yapı yerleştiği ölçüde yerel yönetimin doğuşu da kaçınılmazdı. 19. yüzyıl tarihimizin en önemli gelişmelerinden biri budur.

Merkezî bürokrasi ilk olarak malî reform girişimleri nedeniyle yerel yönetim olayını başlattı diyebiliyoruz. Nitekim iltizam sistemi kaldırılmak istenince vergileri bir tür müteahhit olan mültezimler yerine, sancaklardaki memurların toplaması ve bunun için de her yerin halkının bu işlemlere yardımı gerekli görüldü. Çıkarılan bir talimatname ile kurulan *muhassıllık meclisleri*'ne tayin edilen bir muhassıl ve onun yardımcılarında başka, o yerin hâkimi, müftüsü, kumandanı, ruhanî reisler ve memleket ileri gelenlerinden altı kişi katılacaktı. Sözü edilen memleket ileri gelenleri (!) seçimle görevlendirileceklerdi. Muhassıllık meclislerinin kuruluş biçimiyle ilgili olarak, Meclis-i Ahkâm-ı Adliye'nin

hazırladığı nizamnâmenin ilk bendinde seçim usulü tarif edilmektedir: Seçilecek kimseler, bulunduğu memleketin *akıllı, afif* ve *muteber* adamlarından olmalıdır. Adaylar önce mahkemeye gelip isimlerini kaydettirecekler, sonra seçmenlerin oyuna başvurulacaktı. Seçmenler ise, kazaya bağlı köylerden kura ile saptanan beşer kişi ve kaza merkezlerinde de yerleşme yerinin büyüklüğüne göre “akıllı, söz anlar, emlâk sahiplerinden 20-50 kişi” olacaktı. Bir araya toplanan bu seçmenler bir yana, istemeyenler öbür yana geçeceklerdi. Oyların çoğunluğunu elde eden aday seçilecek, isteyen ve istemeyen eşit ise, kur’a-î şer’iyeye başvurulacaktı. Nizamnâme ile kurumlaşan bu seçim usulü, hiç kuşkusuz, geniş bir tabanın katılmasını sağlamaktan uzaktı. Ayrıca gereği gibi ve yaygınlıkla uygulanamadığı da açıktır. Çağdaş gözlemcilerin belirttiği gibi meclislere seçilenler (!) ya mülkî âminin tayin ettikleri veya benzer biçimde gayrimüslim cemaat ileri gelenlerinin saptadıkları ya da yüksek rütbeli memurlarla anlaşılan o yerin ileri gelenleriydi. Ancak bu tür bir mekanizmayı 19. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu için göze fazlaca batan bir kusur olarak görmemek gerekir. O çağda Rusya’da *zemstvo*’lar, Avusturya İmparatorluğu’nun birçok yerinde idarî kurullara getirilen üyeler daha geniş tabana dayanan bir seçimle saptanıyor değildi.

Meclislerin Statüsü

Toplanan meclislerin görev ve yetkilerini kesinlik ve açıklıkla belirten hiçbir nizamnâme veya talimatnâme yoktu. Konuşacakları konular ne olacaktı? Anlaştıkları noktalar bir karar mı, yoksa bir dilek niteliğini mi taşıyacaktı; bunlar belirlenmiş değildi. 1864’ten itibaren vilayet, liva ve kaza idare meclisleri, vilayet bütçesiyle okul, hastane vb. kuruluşlar için yapılacak harcamaları tartışmışlardı; ancak merkezî hükümet memurlarının bu meclislerdeki seçilmiş üyelerden ve ruhanî reislerden asıl beklediği, arazi anlaşmazlıklarının çözülmesi idi. Vilayet ve liva Meclis-i idarelerin başlangıçtan beri başlıca işlevi, köylüler ve köyler arasın-

daki arazi anlaşmazlıklarını çözümlemek oldu. Kuşkusuz, Vilayet meclis-i idarelerin arazi sorunlarını ve anlaşmazlıkları her zaman hakkaniyetle çözdüğü düşünülemez. Mirî arazilerin belli gruplar tarafından yağmalanması ve tapulanması işlemi bu kurullarda başlamış ve yoğunlaşmıştır. Üyelerin yetkileri tarif edilmediği gibi, yasayla belirlenmiş bir güvenceleri de yoktu. Çoğu üye mecliste konuştuklarından veya mecliste tartışılan konuları dışarda söz konusu ettiklerinden dolayı suçlanmaktaydılar. Bununla beraber, Osmanlı İmparatorluğu'nun tarihinde ilk defa kurumsallaşan ve yerel halkın temsilcilerinin katıldığı kurullardan söz etmek mümkün olmaktadır ve bu, ileri bir adımdır. Bu kurulların bir tüzel kişilik kazandığını ileri sürmek güçtür. Ancak bu yönde bir gelişme vardır. Hatta başlangıçta üyelere belirli bir miktar maaş bağlanmıştır. Gerçi bu maaşların kimlere ne miktarda ödeneceği kesinlik kazanmış değildi ve zamanla bu konuda yolsuzluklar görüldüğünden, maaş ödenmesinden vazgeçildi. Bu nedenle 1864 Vilayet Nizamnâmesi'nde vilayet, liva, kaza idare meclislerindeki seçimli üyelerin fahrî olarak çalışmaları öngörülüyordu. Fakat bu organların tüzel kişilik kazanmaları için aslî unsurlardan biri olan üyeliğin anonimleştirilmesi, yani üyelerin niteliklerinin belirlenmesi hususu, 1840'tan beri muhassıllık meclisleri ile ilgili nizamnamelerde, ardından 1864 "Vilayet Nizamnâmesi" ve 1871 tarihli "İdare-i Umumiye-i Vilayât Nizamnâmesi"nde yerine getirilmiştir. Tabii üyeler; mülkî âmir ve memurlar ile ruhanî reislerden ibaretti. Seçimli üyeler ise, o yerin halkını temsilen seçilen, yarısı Müslim, yarısı gayrimüslim dört kişi idi. Bu son kural Osmanlı devlet geleneğinde önemli bir gelişim ve değişme demektir. 19. yüzyılın Osmanlı düşünürü, meşrutiyet rejimini, parlamento-yu veya bu gibi yerel kurulları İslâmî meşveret geleneğine göre açıklamaya çalışır ama bunları bu yapılarından dolayı İslâmî meşveret geleneği içinde ele almanın mümkün olmadığı açıktır. İdareye ve karar almaya belirli kurallar çerçevesinde gayrimüslimler de katılıyordu. Kurulların teşkil tarzı, özünde lâik bir temele dayanmamakla birlikte, lâik bir gelişmeye yol açmıştır. Yerel grupların merkezî idarenin kararlarına hiç değilse dilekte bulunma yoluyla

katılmaları 1840'lardan itibaren bir kurumsallaşma ve devamlılık kazanıyordu. Bu gelişmenin mahallî idarelerin doğuşu açısından gösterdiği önem dışında, muhassıllık meclisleri ve onun devamı olan memleket meclisleri ve vilayet idare meclislerinin Osmanlı İmparatorluğu'nun parlamenter hayata geçişinde önemli bir katkıda bulunduklarını belirtmek gerekir. Unutmamak gerekir ki, 19 Mart 1877'de ilk Osmanlı Meclis-i Mebusan'ı toplandığında, imparatorluğun dört bir yanından gelen mebuslar büyük çoğunlukla vilayet idare meclislerinin seçimle gelen üyeleri arasından valilerce veya meclis üyelerinin ortak kararıyla tayin edilen kimselerdi. Mebus seçimi için hazırlanan "talimat-ı muvakkate", vilayet idare meclislerinin seçilmiş üyelerinin ilk seçmen sayılarak mebus seçmelerini öngörüyordu ki, pratikte mebuslar bunların arasından seçilmiş veya valilerce tayin edilmişlerdi.

Vilayetlerdeki meclis-i idarelerin dışında, yerli halkın temsilcilerinden oluşan menafi-i umumiye sandıkları, ziraat ve nafia komisyonları, yerel üyelerin katıldığı ticaret mahkemeleri memleketin iktisadî hayatını düzenlemekte küçümsenmeyecek rolü olan kurullardı. Rumeli vilayetlerinde, özellikle Midhat Paşa'nın valiliği sırasında Tuna vilayetinde menafi-i umumiye sandıkları önemli bir sermaye birikimini gerçekleştiren kuruluşlar olmuşlardı. Bu sermayenin kullanılış biçimi ve yatırım yapılacak alanlar yerel sandık kurullarınca kararlaştırılıyordu. Bununla birlikte sandıklar imparatorluğun her yerinde aynı etkinliğe ve güce sahip değildi. Yerli tüccarların güçsüzlüğü ve iktisadî gelişmenin yavaşlığından dolayı, yerel yönetimlerin gerçek anlamda güçlenişini sağlayacak bu kuruluşlar bir süre sonra etkinliklerini tamamen kaybetti. Özellikle 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra, sadece var olan menafi-i umumiye sandıklarına değil, Osmanlı şehirlerindeki esnafın geleneksel avârız sandıklarına bile devletçe el konulmuştur. İktisadî konularda karar alma güçsüzlüğü ve sermaye kuruluşlarına sahip olamamak başlangıçtan beri ülkemizde yerel yönetimlerin gelişmesini önleyen bir olgudur. Güçlenen merkezî hükümet karşısında yerel grupların iktisadî gücü de aynı oranda artmadığından, Türkiye'de yerel

yönetimler önce iktisadî ve buna bağlı olarak da hukukî özerklik konusunda yeterince gelişemedi.

Eyaletlerin Statüsü

Merkeziyetçilik olgusu Tanzimat yönetiminin temel niteliğidir, diyoruz. Bu nitelik sadece bürokrasinin eylemdeki başarılarına ve hayat görüşüne değil, teknolojik gelişmeye de bağlıdır. 19. yüzyılda ülkenin ulaşım ağı ve dış ticaret kanalları değiştiğinden, üretim ve kontrol merkezleri de değişmekteydi. Büyüyen yeni merkezler ve değişen mekân hiyerarşisi, imparatorluğun eyalet taksimatında da yeni değişiklikleri gerektirmekteydi. Bunun dışında, yukarda belirttiğimiz nedenlerle, bazı eyalet merkezleri sönerken bazı merkezlerde gelişme görüldü. Büyük devletler, azınlık uluslar ve hükmedilen bölgeleri adem-i merkeziyetçi özerk bir statüye sokturmak istediklerinden, Tanzimatçı grubu bu tehlikeye karşı merkeziyetçi bir eyalet yönetimi şemasını gerçekleştirerek tepki gösterdi ve yerel yönetim geleneğimiz de bu ortam ve koşullar altında doğdu. Çünkü yeni vilayet yönetimi ve yerel yönetim düzeninin ilk örneği, uygunsuz bir uluslararası sorunun baskısıyla ortaya çıkmıştı ki, bu örnek olay Lübnan sorunudur.

1845'ten beri Dürzîler ve Marunîlerin çatıştığı Lübnan, kısa zamanda uluslararası bir sorun haline geldi. İngiltere ve Fransa'nın silahlı müdahalesi üzerine Bâbîâli, bölgedeki hükümlarlığını korumak için 1861'de (Beyrut hariç) Cebel-i Lübnan'a etnik-dinî eşit katılma temeline dayanan özerk bir statü verdi. Mutasarrıf, Hristiyanlı (ilk olarak Ermeni David Paşa). Mahkeme ve idare meclisleri karışık ve seçimle kurulacaktı. Bu yapı bugünkü Lübnan Cumhuriyeti'ne de temel olmuştur. 9 Haziran 1861 tarihli bu statü diğer ulusal ayaklanmaları kamçılayabileceği ve imparatorluğu özerk eyaletlerden kurulu bir yamalı bohça haline getireceği için Bâbîâli haklı olarak korkuya kapıldı. Metternich tarzı bir yönetim ve hukuk anlayışına sahip olan

Cevdet Paşa, Fuad Paşa ve liberal fikirli Midhat Paşa, vilayet idaresinin yeni statüsünü hazırlamaya koyuldular. Yeni statü genelleştirilmeden önce bazı vilayetlerde denemeye kondu.

Vilayet Teşkilâtı

7 Kasım 1864 Nizamnâmesi ile livaların (sancakların) temel birim olduğu vilayet teşkilatı kuruldu. Kısmî uygulamada Tanzimat grubunun “*kaide-i tedric*” prensibi başlıca nedeni. Cevdet Paşa’nın açıkladığı bu davranış, “her eyaletin farklı özelliklere sahip olduğunun göz önüne alınması gereği” diye özetlenebilir. Bu nedenle nizamnâme önce Midhat Paşa’nın valilik yaptığı Tuna vilayetinde, Haleb’de, Edirne, Trablusgarb ve Bosna’da uygulanıp cesaret verici sonuçlar alındı. Vilayet örgütünün bu biçimde yeniden düzenlenmesi ve yerel halktan seçilen kimselerden meydana gelen kurulların yönetimin ayrılmaz bir parçası olması keyfiyeti, Âli Paşa’nın 1856 Islahat Fermanı’nın 13. fıkrasına uygun olarak verdiği, “halkın ülke işlerine katılması temel kuralının uygulamaya konması, halen geçerli olan merkeziyet usulündeki mutlakiyetçi yönetimin hafifletilmesine yöneliktir” yollu beyana uygun gibi görünüyor. Ancak, bu niyet gerçekten var mıydı diye sormak gerekir. Bu, dış baskılara verilen oyalayıcı bir cevap olabilir, ama rasyonel idareye geçiş niyeti de vardır. Önce ülkenin koşulları bu sistemin gerçekleştirilmesine izin veremezdi. Islahat Fermanı’nın öngördüğü yönetim sistemine Avusturya-Macaristan bile tahammül edemiyordu. 1864 Nizamnâmesi gerçi Fransa’daki “*departmente*” sistemini taklit ediyordu, ama ondan bile daha merkeziyetçi bir eğilim taşımaktaydı. Islahatçı grubun eğilimleri de bunun tersini düşünmeye olanak tanımıyordu. Âli Paşa’nın mutlakiyetçiliği ile Cevat Paşa’nın ihtiyatlı tutuculuğu, her şeye rağmen daha özerk bir yerel yönetim statüsünün doğuşuna izin veremezdi.

1864 denemesinin genel bir uygulamayı hazırladığını belirttik. Nitekim Osmanlı Avrupası’nda 10 vilayet ve 44 san-

cakta, Osmanlı Asyası'nda 16 vilayet ve 74 sancakta, Osmanlı Afrikası'nda ise 1 vilayet ve 5 sancakta uygulamaya giren bu sistemin 22 Ocak 1871'de yeniden formüle edildiğini ve "İdare-i Umumiye-i Vilayât Nizamnâmesi" adıyla hazırlanıp ilan edildiğini görüyoruz. Şimdi, buna göre taşra yönetiminin organları arasına katılan vilayet, liva, kaza, nahiye ve köy düzeyinde yerel yönetim düzeninin ana çizgilerine göz atalım: Yalnız şu noktayı belirtelim ki, Cebel-i Lübnan aşırı özerk statüsü dolayısıyla; adeta dominyon statüsündeki Mısır, Bosna ve Girit gene aynı nedenle; Hicaz ve Yemen uzaklıkları ve ilkel aşiret düzeninin doğurduğu güçlüklerden dolayı; İstanbul ise başkent oluşundan dolayı bu nizamnâmenin uygulamasının kısmen dışında bırakıldılar. Buralarda yerel yönetim bir özerklik haline dönüştü, bazılarında ise hiç gelişemedi.

Vilayet yönetiminde bu nizamnâmenin getirdiği yapıya göre yerel temsilcilerin yönetime katılımını sağlayan organlar ise vilayet, liva ve kaza idare meclisleri ile vilayet umumî meclisleriydi. 19. yüzyıl Osmanlı taşra yönetiminde bu meclisleri bir çeşit yerel yönetim kurulu saymak mümkün değildir, merkezî hükümetin bu organlarda mutlak etkiye sahip olduğunu, yerel temsilcilerin danışma işlevi bulunduğunu belirtmek gerekir. Fakat taşra eşrafı bu danışmanlık işlevini bazı halde merkezî hükümet memurlarını baskı altına almaya dek vardırmıştır. Bazen tersi olmuş, vali otoritesini kurmuştur. Kimi halde eşrafın karşıt grubları buralarda çatışmıştır. Temelde, bu meclislerin kuruluş ve çalışma biçimi merkezî hükümet ile taşra eşrafının bütünleşmesine yöneliktir. Tanzimat devri başında modernleşmeye direnen taşradaki nüfuz grubları, az zaman sonra bu yönetsel yapının içinde devlet memurları ile bir anlaşmaya varıp uyum sağladılar.

Vilayetin yönetim yapısı içinde, bu meclislerden başka, bazı kurullarda da seçilmiş üyeler bulunuyordu. Nitekim bazı vilayetlerde kurulan maarif, nafia, ziraat komisyonları bu tür kurullardandı. Nihayet, ticaret mahkemeleri, "temyiz divanı" ve "menafi-i umûmiye" sandıkları da seçimli üyeleri bulunan idarî, adlî ve malî organlardı.

Meclis üyeleri ilginç ve adeta güdümlü bir seçimle bu göreve geliyordu. Kaza, liva düzeyinde saptanan adaylar (bu saptamayı âmir yapardı) gûya seçildikten sonra bir üst makamın (liva için vali, kaza için mutasarrıf) inha ve onayı ile memuriyetine başlıyordu. Üyelerin ikisi Müslim, ikisi gayrimüslim olacaktı. Ancak bu kurala her yerde uyulduğu söylenemez.

Meclislerin çalışmasına gelince, en önemli konular, burada, valinin despot tavrı ile geçirtilirdi veya tam tersine önemsiz konular uzun uzadıya tartışıldı. Diğer yandan azınlıklarla ilgili dış devlet temsilcilerinin müdahalelerine karşı, valiler kurtuluşu meclislerle istişareye sığınmakta buldular. Fransa Elçiliği'nden Engelhardt, "Valiler meclislerde görüşmeden iş yapmamayı kendileri için bir güvence saydılar. Bu, sırf, merkezî hükümetin otorite ve sorumluluğu paylaşmak endişesinden çok valinin dış devletler temsilcilerine karşı durmasını sağlamaktaydı," diyor. Esasen etnik yapısı karışık yerlerde meclisler kasten bütün cemaatlerin temsilcileriyle doldurulmuştu. Diyarbekir Vilayeti İdare Meclisi, 1875 yılında, bu birime örnek olan tarihte eşi görülmemiş bir ruhban şûrası haline dönüşmüştü (Meclis-i İdare âzası iki Müslim, iki gayrimüslim üye ile Süryanî, Keldanî, Ermeni-Katolik, Ermeni-Gregoryen, Ermeni-Protestan, Süryanî-Katolik muhhasları, Rum metropoliti ve Müftü). Bu kimseler hiçbir konuda anlaşılamazdı ve Osmanlı valisi "*arbiter mundi Ottomanorum*" (Osmanlı dünyasının hakemi) olarak istediğini yaptırırdı.

Vilayetin bir alt kademesi olan livaya liva idare meclisi ve daha alt birimlere kaza idare meclisleri de benzeri şekilde kuruluyordu. Bunlar, vilayetin bayındırlık, eğitim, vergi gibi konularında danışma ve karar organlarıydı.

Bunların dışında, bugünkü özel idarenin temeli olan ve livalardan gelen temsilcilerden oluşup yılda bir toplanan "Meclis-i Umumî Vilayet"i sayabiliriz. Bu tamamen istişarî bir organ olup, günümüzde de "İl Genel Meclisi" adı altında devam etmektedir.

Vilayetlerde her kademedede örgütlenen bu meclisler, yerel yönetimlerin tipik bir fonksiyonunu yerine getirdi. 19 Mart 1877'de ilk Osmanlı Meclis-i Mebusan'ı, vilayet idare meclis-

leri üyelerinin bazılarının mebus sıfatını almasıyla toplandı. İlk parlamentonun düşünsel atmosferi, tartışma geleneği, mebusların ve bizzat Meclis Reisi Ahmed Vefik Paşa'nın tutumu tamamıyla bu geleneğe dayanmaktadır. Böylece ülkemizde taşra temsilcilerinin bulunduğu organlar daha doğuş anında ulusal düzeydeki temsil organına adam yetiştirme görevini yüklemiş oldu. Bu nedenledir ki, tarihimizin ilk parlamentosu, ilk çıkardığı kanun olan Belediye Kanunu'nu da bilgi ve beceriyle görüşüp hazırlayabilmiştir.

Kırsal Yerleşmelerde Yerel Yönetimin Başlangıcı

Nahiye ve köy, geleneksel toplumda, ulaşım koşullarının ilkelliği ve otarşik ekonomik düzen nedeniyle izole toplulukların yaşadığı birimlerdir. Ancak böylesine bir izolasyon, topluluğun içe kapanması gibi bir deyimle anlatılsa bile, yerel bir yönetimin varlığı anlamına gelmez. Nahiye ve köy gibi yönetimlerde topluluk üyelerinin yöneticiliği oldukça yeni bir olaydır.

Osmanlı İmparatorluğu'nda alt yerleşme birimleri nahiye, köy ve mahalle idi. Nahiye, klasik devirden beri bir "kadı naibi"nin yönettiği büyükçe köylerin adı idi. Bu yerleşme biriminin yönetsel yönden geçirdiği evrim ilginçtir. 1871 Nizamnâmesi, nahiyede büyük ölçüde yerel bir yönetim statüsünü öngörür. Müdür, o yerin ahalisinden, 25 yaşını geçmiş, okuryazar ve Osmanlı uyruklu olacaktı. Bu memurun vali tarafından inhası ve Dahiliye Nezâreti tarafından memuriyeti onaylanacaktı. Maliyeye, asayişe ilişkin konularda hükümetin vekiliydi. Köy birimleri üstünde hiçbir denetim ve müdahale yetkisi yoktu. Nahiye meclisleri o yerin ahalisinden seçimle kurulur; yılda dört kere vilayetin izin ve emriyle toplanır, bayındırlık ve eğitimle ilgili işlerde karar verirdi. Ancak alınan kararların geçerliği için valinin onayı gerekliydi, demek ki bu özerklik pek kısıtlı idi.

Gerçekte nahiye statüsü Osmanlı İmparatorluğu'nda yaygınlık kazanmış bir uygulama değildi. Serbest statüsü dola-

yısıyla nahiye, özellikle Balkanlar'da oluşan ulusalcı hareket ve örgütlenmelerin kırsal alana kadar inmesi için çok uygun bir ortam gibiydi. Bâbîâlî'yi korkutan buydu ve haksız da değildi çünkü Rusya Bulgaristan'da, Avusturya-Macaristan ise Bosna'da nahiye idarelerinin kurulması için devamlı baskı yapıyorlardı. Bizzat Avusturya-Macaristan Hariciye Nâzırı Kont Andrassy, Paris Antlaşması'ndan sonra bir nota vermiş ve Bosna'da Hristiyan çoğunluğun üye olduğu nahiye meclisleri kurulmasını istemişti. Rusya sefiri İgnatiev de bir nota ile benzer önerileri Bulgaristan için tekrarlamıştı. Bu nedenlerle 6 Nisan 1876'da *Nevâhî Nizamnâmesi* çıkarıldı ise de uygulama pek oyalayıcı ve yavaş oldu.

Nahiye statüsü Doğu Anadolu ve Trablusgrap'taki aşiretlerin kontrolü için de uygulandı. Aşiret reislerine nahiye müdürü statüsü verilerek, ne nizamnâme ile ne de yerel yönetim ile ilgili olmayan tuhaf bir uygulamaya geçildi. Hele 1876 Nizamnâmesi'ndeki "müdürün seçimle geleceği" hükmü uygulamaya konmadı dense yeridir. Nahiye uygulamasına, bürokrasisinin kalabalıklığı, masraflı oluşu gibi nedenlerle de pek başvurulmamış ve yöneticiler kadar nahiyede de çekingen bir karşı tutum gözlenmiştir. Gerçekten de kapalı köy ekonomilerinin egemen olduğu, aksak bürokrasi, dinî-etnik ayrılıkların görüldüğü bütünleşmeyen toplumlarda, nahiye örgütünün kurulup düzenli işleyebilmesi güçtü. Bu idarî kademe bir yerel yönetim tipine ulaşamayacağı gibi, taşra yönetiminde kırtasiyeciliği artırmaktan ve ahaliye ek angarya ve vergi yükü getirmekten başka pek yarar da sağlayamazdı.

Osmanlı yönetiminde klasik dönemden beri yerel yönetim çekirdeğinin bulunduğu birimler, mahalle ve köy yönetimleridir. Bu alt birimlerde yerel yönetim, ana hatlarıyla Tanzimat'tan önce gelişen klasik biçimini almaktaydı.

19. yüzyılın ilk yarısına kadar mahalleleri yönetenler imamlardı. İmam, padişah beratı ile tayin ediliyordu; mülkî ve beledî âmir olan kadı'nın mahalle düzeyindeki temsilcisi gibiydi. Gayrimüslim mahallelerinde bu görev kocabaşı ile papaza aitti. II. Mahmud döneminde mahallelerde imam yanında muhtarlık

kurumu meydana getirildi. M. Çadircı'ya göre aynı dönemde köylerde de muhtarlık kurumu geliştirilmiştir. Böylece vergi alınması ve toplanması, mahalle veya köyün güvenlik işleri muhtarların yetkisi dahiline girmiş, imam da aynı derecede sorumlu olmuştu. Gayrimüslim mahalle ve köylerinde ise papaz ve kocabaşı yönetmeye devam etmiştir. 1864'e kadar uzanan bazı belgelerde hâlâ kocabaşı ve papaz ikilisi zikredilir. Tanzimat'tan sonra bunlara maaş bağlanmak istendi ise de malî olanaksızlık dolayısıyla vazgeçildi. 1871 Vilayet Nizamnâmesi'ne göre 20 hahnenen büyük köyler bir de ikinci muhtar seçerdi. Seçimden sonra birinci ve ikinci muhtarın memuriyeti kaymakamca onaylanırdı. Muhtarların yanında nüfusa göre 3-12 kişilik seçimle kurulan bir ihtiyar meclisi bulunurdu. Meclis, köyün bekçi, korucu gibi zabıta memurlarının tayin ve yönetimi, vergi tahsili, beledî hizmetlerin gözetimi ile görevliydi. Cemaat üyeleri arasındaki davaları sulhen çözmeye de yetkiliydi. Birkaç köyün ihtiyar meclisleri kaymakamdan izinsiz birlikte toplanamazlardı.

Osmanlı yönetimi, iki etnik grub bir köyde yaşasa bile, her ikisine de ayrı köy statüsü tanımıştır. Pratikte bu köylerde iki ayrı cemaat bir arada değil, köyün ayrı mahallelerinde yaşadığından, bölünmüş yönetim merkezî hükümetçe uygun görülmüştür. Ancak bu köylerde, ortak konu ve davaları çözmek için iki cemaatin ihtiyar meclisi, muhtar ve papazları birlikte toplanabilirlerdi. Muhtar seçimi yılda bir yapılır; 18 yaşını geçen Osmanlı uyruklu ve yılda en az 50 kuruş vergi verenler seçime katılırdı. Muhtar ve ihtiyar meclisi üyelerinde 30 yaş ve senelik 100 kuruş vergi verme şartı aranırdı. Devlet böylece kontrol edebileceği dar bir gruba yönetime katılma yetki ve hakkını tanımıştı. O devrin hukukçuları, köyü tüzel kişiliği olan bir yönetim birimi olarak görmüşlerdi. Osmanlı hukuk mektebinin temsilcilerinden İsmail Hakkı Bey, köy idaresini organları, görev ve yetkileri bakımından tüzel kişiliğe sahip bir birim olarak nitelerse de, modern ölçülerle baktığımızda bu su götürür bir hükümdür.

Pratikte malî gücü sınırlı olan bu birimler, su yolu, cami vb. bayındırlık tesislerinde en basit bir onarımı bile yapamıyor,

merkezî hükümetin yardımını bekliyordu. En ufak sorunlar bile vilayete, hatta Bâbîâli'ye kadar yansıtılıyor ve kırtasiyecilik son hadde ulaşıyordu. Köy idaresinden beklenen, vergi salınması ve toplanmasında düzenlilik ve adaletin sağlanması idi. Köylerin hesap defteri kaza idare meclisleri tarafından kontrol edilirdi. Ancak meclislerin kontrolü sadece para miktarı üzerinde kalıyordu. Verginin hakça alınıp alınmadığı incelenmediğinden (zaten köyde bu muhasebeyi tutacak bir beceri ve bürokratik bilgi de yoktu) muhtarlar vergi konusunda kolayca yolsuzluk ve soygunculuk yaparlardı.

Kısacası devlet, bürokratik yeteneği ve teknik olanakları el-verdiği ölçüde, mahallî özerk yönetim ilkelerini dikkate almadan her alana otoriter bir tutumla el attı. Yeteneksiz ve olanaksız kaldığı zaman ise köyleri başıboş bıraktı. Bu, soygun ve asayiş bozukluğu demektir. Merkezî hükümet beklendiği yerde ve anda yoktu. Karışmaması gereken yer ve konuda ise kırtasiyecilik ve engelleme ile yerel atılımı büsbütün önlüyordu.

Osmanlı Belediyeleri

Belediye, kentin kendini yönetmesidir; belediye, kentleşmenin, zenginleşen kentlerin doğurup geliştirdiği bir örgüttür. Yerel yönetim denince akla belediyenin gelmesi ve sorunların belediye yönetimi üzerinde odaklaşması doğaldır. Türkiye tarihinde belediye geç gelişen bir kurumdur. Hatta, yukarda gördüğümüz gibi taşra yönetiminde yerel yönetim geleneği bir bakıma belediyenin dışında doğmuş ve belediyeden daha önce gitmiştir. Çünkü belediye, devlet bürokrasisinin değil, yönetilenlerin atılımıyla gerçekleşir. Tanzimat döneminde belediye devletin öncülüğünde yürütülen bürokratik reformların bir eseri olarak ortaya çıkar. Bugüne kadar da kendini yönetmek isteyen kentlerin ele geçirdiği bir kurum olamamıştır.

19. yüzyılda Osmanlı kentleri özellikle de dış dünya ile gelişen ilişkilerin düğüm noktası olan liman kentleri, önemli ya-

pısal değişiklikler geçirmektir. Ülkenin değişmekte olan ekonomik, toplumsal ve yönetsel yapısına bağlı olarak geleneksel kent yönetimi de sarsıntı geçirmekteydi ve değişiklik yapılması gerekiyordu. Çünkü Avrupa ile gittikçe yoğunlaşan ekonomik ilişkilere giren Doğu Akdeniz liman kentleri, 19. yüzyılın ticarî faaliyetine uygun bir ulaşım ve hizmetler bütününe sahip olmak için yeni örgütlenmelere gitmek zorundaydılar. Bu liman kentlerinde tüccar gemileri için karantina ve konaklama tesisleri, uygun sağlık koşulları ve düzenli bir kent ulaşımı yaratmak başlıca sorun olmuştu. Doğu limanları Avrupa dünyası için artık uzak egzotik kentler olmaktan çıkmış, yeni bir kazanç ve hayat sahası haline gelmişti. Bu nedenle modern hizmetleri görecekle yeni belediye yönetimlerinin kurulması gerekmektedir. Nitekim daha Aydın Demiryolu imtiyazı sözleşmeleri esnasında İngiliz tüccarları İzmir’de belediye kurulması teşebbüsüne girişmişler ve önerilerini kabul ettirmişlerdi. Gerçekten de imparatorluğun önemli liman kentlerinin ilk beledî atılımları yapması göze çarpar bir özelliktir. Daha tipik bir uygulama ise, bu gibi kentlerde belirli bölgelerin modern beledî örgütlenmede diğer semtlerden önde gitmesiydi. Örneğin, İstanbul’un iş bölgesi olan Galata-Beyoğlu’nun Bâbiâli çevresinden önce modern beledî hizmetlere kavuşması bunu kanıtlar. Bununla beraber, modern belediyelerin hiçbir zaman bütün beledî görevleri kusursuz ve eksiksizce yerine getiremediği görülecektir. Bu nedenle de geleneksel hizmet ve örgüt biçimleriyle yenileri yan yana yürüdü.

Klasik Osmanlı döneminde kent yönetiminde, beledî, mülkî ve adlî işlevler aynı elde toplanmıştır. Kadı güvenlik âmiri ve vakıfların denetleyicisiydi. Kadının bu görevleri yerine getirmesi için kendisine yardımcı olan bazı başka görevliler, kurumlar ve toplumsal gruplar vardır. Örneğin subaşı, böcekbaşı, çöplük subaşısı, mimarbaşı gibi yeniçeri ocağı mensubu subaylar ve görevliler, genel güvenlikle temizlik ve imar düzeninin sağlanması kadar çeşitli alanlardaki kolluk görevini yerine getirmekteydiler. Yine, kadı’nın büyük merkezlerin değişik semtlerinde bulunan ve “ayak naibi” denen vekilleri, onun adına narh’ın uygulanma-

sını gözetmek, bölgelerindeki davalara bakmak ve esnafı teftiş etmekle görevliydi.

Yeniçeriliğin kaldırılmasından sonra en doğal yardımcılarını kaybeden kadılarının elinden beledî görevler de alındı. II. Mahmud döneminde İstanbul ve taşrada olağanüstü yetkili, “ihtisab nâzırı” denen görevliler atandıysa da, bu terör dönemi memurları, görevlerini yerine getiremediklerinden Tanzimat bürokrasisi kent yönetiminde ciddi sorunlarla yüz yüze gelmişti.

Tanzimatçı devlet adamı için belediyenin bir tek amacı vardır, o da kentin bayındır, temiz ve aydınlık olmasıdır. Mustafa Reşid Paşa, daha Londra sefaretinde iken, ahşap binaların kârgire çevrilmesinden söz ediyordu. Tanzimat reformcusu, bir bakıma 1955-60 dönemindeki yıkım ve imar faaliyetinin temelini oluşturan, geleneği doğuran yöneticilerin prototipidir.

Tanzimatçı, eğer belediyeyi gerçekten yerel bir yönetim birimi olarak düşünse ve kabul etseydi, en azından –örnek aldığı Fransız sistemindeki gibi– köy idareleri ile kent belediyelerini aynı statüye sokardı. Oysa ikisini ayırmıştır. Bu ayrım, merkeziyetçilik endişesi kadar başkentini ve önemli kentlerin bir an önce modernleştirilmesi için de istenmiştir.

İstanbul Şehremaneti

13 Haziran 1854’te Kırım Savaşı’nın başkentte yarattığı hareketliliği düzene koymak için “İstanbul Şehremaneti” kuruldu ve Meclis-i Vâlâ tarafından bir nizamnâme hazırlandı. Şehremanetinin başında merkezî hükümetçe tayin edilen bir merkezî hükümet memuru (şehremini) bulunuyordu. Görevlerine ve bunları yerine getiriş biçimine göz attığımızda, bunların eski ihtisab nâzırından pek farklı olmadığını görüyoruz. Şehremini hem çok yetkili bir despot hem de –eldeki araçların kıtlığı dolayısıyla– güçsüz bir yönetici olmuştur.

Şehremininin yanında gene Bâbiâli’nin seçimi ve padişahın tayini ile görevlendirilen üyelerden kurulu bir *şehremaneti mec-*

lisi vardır. Üyeleri, esnaf ve ileri gelen bazı memurlardı. Meclisin görevleri, daha çok danışmanlıktı. Emanetin malî yeteneği sınırlıydı ve bağımsız gelirlere sahip değildi. Masrafları devletçe ödenir; topladığı gelirleri maliyeye aktarırdı. Yani bağımsız bir komün maliyesinden söz edemeyiz. Şehremanetinin mühendis ve kavalardan (belediye zabıtası) oluşan yetersiz bir kadrosu vardı. Şehremaneti modern belediyecilik için iyi bir başlangıç sayılmaz. Ne şehreminleri ne de şehremaneti meclisi üyeleri bu konuda bilgi, beceri ve –hepsinden de önemlisi– yetki sahibi değildi.

Osmanlı hükümeti, özellikle ecnebilerin yaşadığı ve modern liman kenti sorunlarının yoğunlaştığı bir bölgede, Galata ve Beyoğlu'nda modern beledî hizmetlerin görülmesini sağlamak zorundaydı. Bu nedenle İstanbul'un tümünde etkin bir beledî hizmet örgütü kurulmazken, hiç değilse bu bölgede modern beledî hizmetlerin görülmesi istendi. *Altıncı Daire-i Belediye*, Paris örneği izlenerek kuruldu. Başına hariciye memurlarından, Fransızcasının tuhaflığı ile meşhur Kâmil Bey atandı. Dairenin yazışmaları Fransızca idi. Daireye olağan dışında bazı gelirler ayrıldı. Sefarethane ve iş çevresi olan Beyoğlu'nun beledî hizmetleri böylece ayrıcalıklı bir bütçe ile yerine getiriliyordu. Gerçekten de Altıncı Daire-i Belediye bu ayrıcalığından ileri gelen başarılarını Cumhuriyet dönemine kadar sürdürdü. Hatta ilk belediye binası, ilk belediye mahkemesi ve yabancı uyruklu müşavir meclis üyeleri de burada rastlanan kuraldışı uygulamalardı. Böylece gelişen, modernleşen Beyoğlu, ilkel beledî örgütlenmenin devam ettiği, her yangında kül olan eski İstanbul'a tepeden bakıyordu. Her şeye rağmen bu belediye dairesinde de yerel yönetimin değil, bayındırlık endişesiyle yönetilen bir merkezî hükümet bürosu niteliğinin ağır bastığını belirtelim.

1868 yılında, bu örneğe bakılarak, bütün İstanbul 14 belediye dairesine ayrıldı. Fakat uygulamada her dairenin başına onursal bir paye olarak emekli bir yüksek memurun geçirildiği bu dairelerin çoğunda beledî meclisler kurulamadığı gibi personeli de tayin edilemedi.

Taşra Kentlerinde Beledî Örgütlenme

Osmanlı taşra kentlerinde modern beledî örgütlenmeye 1864 Vilayet Nizamnâmesi ile başladığını görüyoruz. Bu nizamnâme uyarınca liva ve kaza merkezlerinde seçimli üyelerden oluşan *meclis-i beledî*'ler bulunacaktı. Ancak uygulamada görev ve çalışma düzeni bakımından bu meclislerin bir tüzel kişiliği olduğu bile tartışmalıdır. Zaten bu meclislerin her kazada kurulamadığı da bir gerçektir. Ancak bazı gayretli valiler (örneğin Midhat Paşa Tuna ve Bağdat'ta görevli iken) bu meclisleri kurdurmuş ve nispeten görevlerini yapmalarına önayak olmuşlardır.

Osmanlı belediyeleri gelirleri kıt, personeli ya yok ya da çok yetersiz, denetim yetkisi ve kapasitesi bakımından pek etkisiz idiler. Normal olarak kentleşmenin başladığı bölgelerde bunların belirli bir varlık göstermesi mümkün oldu. Zaten statüleri ve organlarının kuruluş ve çalışma sistemi yönünden de komünal bir yönetimin özelliklerini taşımadıkları gerçektir. Taşrada ilk beledî hareket, ticarî kapitalizme geçişin başladığı yerlerde görüldü. Tuna vilayeti kentleri, Bağdat ve liman kentleri, belirttiğimiz nedenlerden ötürü bu alanda öncü olmuşlardır. Belediyecilik özerk yerel yönetim sistemine geçiş olmaktan çok, bayındırlık ve kentsel hizmet bütününe yönelik bir kurumlaşma olarak düşünülmüş ve uygulanmıştır.

İmparatorluğun hayatında belediye örgütünün hukukî olarak temelleri I. Meşrutiyet'te atıldı. Bu dönemde ortaya konan belediye statü ve uygulaması sonraki dönemlere de damgasını vurmuştur. İlk Osmanlı Meclis-i Mebusan'ı, Tanzimat başlangıcından beri rastlanan uygulamaların ışığı altında, Belediye Kanunu'nu (Dersaadet ve Vilayet Belediye Kanunu) ehliyet ve bilgi ile müzakere etmiştir. Mebusların bütün itirazlarına rağmen, hükümet İstanbul ve vilayetler için iki ayrı kanun tasarısı hazırlamış ve bunlar kanunlaşmıştır. Bu kanunlarla Osmanlı ülkesinde belediye yönetsel bir varlık olmaktan da ötede, adeta bir tüzelkişilik kazanıyor. (Belediye meclisinin görevlerine ilişkin 3.

madde, belediye meclisinin, belediye aleyhine açılan davalarda taraf olduğunu belirtir.) Kanun, belediyelere imar işlerini düzenleme ve kontrol, bayındırlık hizmetleri, aydınlatma, temizlik, belediye mallarının yönetimi, emlâk tahriri, nüfus sayımı (bu son iki görev bugün merkezî devletçe yürütülür), pazar ve alışveriş kontrolü, hijyenik tedbirler almak, mezbaha, okul açmak, itfaiye hizmeti ve belediye gelirlerini toplamak gibi görevler yüklüyor. Bu görevlerin bir kısmı gerçekleşemedi, bir kısmı ise uygulamada merkezî hükümet organları tarafından yürütüldü. Osmanlı belediyelerinin bünyesel zayıflığı devam ediyordu. Su işleri vakıflara, yol işleri Nafia Nezâreti'ne aitti.

Belediye, iş görmek için merkez bürokrasinin kapılarını çalan, en ufak iş için yığınla yazışan bir örgüttü. Koordinasyon aksaklığı ve yetkisizlik malî güçsüzlükle birleşmişti. 1877 kanununa göre belediye organları belediye reisi ve daire meclisinden ibarettir. Kent veya kasabanın nüfus büyüklüğüne göre, dört yıl için 6-12 kişilik bir belediye meclisi seçilir. Üyelerin yarısı iki yılda bir kura ile değiştirilir, reis ise bu üyelerin arasından hükümet tarafından seçilip tayin edilir. Meclisin tabip, baytar, mühendis gibi müşavir üyeleri de vardır. Uygulamada, taşradaki meclislerin reisleri yerel eşraftan gelmiştir. İstanbul belediye reisleri ve 1877'den sonra şehremaneti meclis üyeleri hep tayinle bu göreve gelmişlerdir. Meclis, belediyenin işlerini tartışıp karara bağlar, yıllık bütçeyi hazırlar, inşaatlara karar verir, mukavele hazırlar, malî kontrolü yapar. Personelin tayin ve azli görevlerini de yürüten bir organdır. Uygulamada, belediye meclisleri kent sorunlarını tartışırken, üyelerin dışında o yerin eşraf ve muteberânını da toplantılara davet ediyordu. Taşra belediye meclisleri yılda iki kere o yerin vilayet, liva veya kaza idare meclisleri ile birlikte toplanıp bütçeyi hazırlar ve onaylardı. *Cemiyet-i Belediye* adı verilen bu katışık toplantı, merkezî hükümetin aşırı vesayetinin bir başka göstergesiydi.

Belediye meclisi üyeleri 25 yaşını geçmiş, Osmanlı uyruklu ve senede en az 50 kuruş emlâk vergisi veren kimselerden seçilirdi. İlginç bir koşul da Türkçe bilmek zorunluluğuydu. Bu konu

Meclis-i Mebusan'da Arabistan vilayetleri mebuslarının itirazına neden oldu ise de, ulusçuluk başlamıştı ve kabul ettirildi.

Kanun, belediyeler için tabip, baytar, mühendis (müşavir üyeler), kâtip sandık emini ve lüzumu kadar kavastan (belediye zabıtasından) ibaret bir personeli öngörür. Ancak imparatorluğun son günlerine kadar taşranın viran küçük kentlerinde de bu kadroların tamamlanamadığı bilinmektedir.

Belediye gelirlerinde de İstanbul ve taşra belediyeleri arasında eşitsizlik vardı ve taşra belediyeleri kendilerine ayrılan hayalî gelirleri tahsil edemiyorlardı. Belediyelerin görecekları hizmetler ancak bu koşullar dahilinde, eksik olarak gerçekleştirilebilmiştir.

Belediye Hizmetleri

Az gelişmiş kent, örgütleşmeyen kent demektir. Bu nedenle belediye hizmetlerinde bir eksik örgütlenme, eski ile yenin yan yana yaşaması gözlenmektedir. Örneğin beledî denetim pek etkisiz kalmakta, koruyucu sağlık hizmetleri gereğince yerine getirilememektedir. Kimi taşra belediyeleri basit bir yangın tulum-basından bile yoksundur. Kent içi ulaştırmanın aksaklığı ulaşım araçlarının belediyece teminini engeller. Otarişik yapıli kentlerde, herkes tükettiğinin çoğunu kendi üretmekte, merkezî bir pazarlama ve dağıtım görülmediğinden hal ve mezbaha gibi tesislere gereksinim duyulmamaktadır.

Temizlik ve aydınlatma sorunu İstanbul'un bile ancak belirli kesimlerinde bir ölçüde çözümlenebilmiştir. Beyoğlu bölgesinin havagazına duyduğu gereksinme, Kasımpaşa için bir lükstür. Bu nedenle 19. yüzyıl belediyesi, merkezin ağır vesayeti altında, eksik kadrolar ve gerçekleştirilemediğı hizmetlerden dolayı kişilişsiz bir örgüt olarak gelişmektedir. Zaten kentsel hizmetler büyük kentlerde de yabancı şirketler için çekici bir iş alanıdır. Kent yönetiminde demokratik bir sürece geçiş ise söz konusu değildir. İstanbul seçim görmezken, taşrada seçim denilen şey, çoğunlukla vali ve mutasarrıfların bir tayin işlemiydi.

Osmanlı belediyeciliği, otoriter bir merkeziyetçiliğin filizlendiği dönemde, o sistemin ayrılmaz bir parçası olarak doğmuştur. Bu durumun köklü bir değişim olmaksızın ve uzunca bir zaman geçmeksizin değişmeyeceği açıktır. Merkeziyetçi mutlak idare, kanun devleti demektir. Yasallığın olduğu yerde, hukuk düzeninin anlamı siyasal katılmayı içermeyebilir. Yeniçağ devletin temel kanuna dayanır. Bireyin katılma hakkı esas değildir. Mutlakiyetçi devlet anarşiye, kent hayatını öldüren soygunculuk, asayişsizlik ve başıboşluğa karşı kanun ve düzeni yerleştirme çabasıdır. Liberal hak ve özgürlükler, geniş yığınların siyasal katılma istek ve eylemi bundan sonra başlar. Osmanlı yerel yönetimi bu ikinci düzeye geçemeyen bir toplumda doğup, gelişme durumundaydı.

Ülkemizde yerel yönetimler üzerindeki merkeziyetçi baskı bu nedenle bir gelenek halini almıştır. II. Meşrutiyet'te, İstanbul'da ilk belediye seçimleri yapılarak özerk bir belediyecilik uygulamasına geçilmesi öngörülmüşse de, bu projeden çabuk vazgeçildi. Meşrutiyet idaresi bu alanda da genel merkeziyetçilik eğilimine saptı. Vilayetlerde ve merkezdeki uygulama bunu gösteriyor. Özellikle 1913 Geçici Vilayet Kanunu, yerel demokrasiye ve yönetime bütün özerklik kapılarını uzun süre kapatan bir uygulamaya başlangıç oldu. İstanbul Belediyesi ise merkeziyetçi uygulamayı daha 1910'da değiştiren "Dersaadet Belediye Kanunu" ile pekiştirmiştir. Buna göre İstanbul Belediyesi dokuz şubeye ayrılıyor, her birinin başına maaşlı bir müdür tayin ediliyordu.

II. Meşrutiyet'in siyasal ortamında, yerel demokrasi konusu düşünürlerin ilgisini çekmişti. Prens Sabahaddin, vilayetlerde valilere fazla yetki verilmesini ve bunun yanında seçimli üyelerden oluşan il kurulları aracılığıyla malî ve yönetsel kontrolün ahaliye devredilmesini istiyordu. Prens Sabahaddin bireyci bir toplum düzeninin gelişmesi, merkeziyetçi olmayan bir yönetimin gerçekleşmesi için bunu gerekli görüyordu. Prens, Tanzimat'tan beri girişilen bütün ıslahat hareketlerini bu amaçtan uzak oldukları için eleştiriyor, başarısız olarak niteliyordu. Doğal olarak,

bu görüşlerin Osmanlı yönetici kliğinin eğilimleri kadar, ülkenin gerçekleriyle de taban tabana zıt olduğuna kuşku yoktur.

Birinci Cihan Harbi bitip mütareke yılları başladığında, Şehremini olan Cemil Topuzlu Paşa döneminde 18 Aralık 1922 tarihli bir “Teşkilât-ı Belediye Kanun-ı Muvakkatı” çıkarıldı. Bu kanun, bir süreden beri görülen uygulamanın kâğıda dökülmüş biçimi idi. Görülüyor ki, güya İttihat ve Terakki’ye muhalif ideolojiye sahip Hürriyet ve İtilaf Fırkası da, iktidar döneminde merkeziyetçi bir eğilimi onaylamak zorunda kalıyordu. Belediye örgütü merkeziyetçi bir esasa göre yeniden düzenleniyordu. Bununla beraber, beledî hizmet ve örgütlenmedeki ikiliği bu kanunun da ortadan kaldırılamadığını belirtelim. Vakıflar, nafia, liman reisliği gibi örgütler, kent hayatının can damarı sayılan hizmet alanlarında ya özerk ya da merkezî hükümete bağlı olup, belediyeden tamamen ayrı idiler. Böylece belediye örgütü, modern kentin gerektirdiği bütünlüğe yine sahip olamamıştır. Özellikle asayiş konusu merkezî devlet organlarınca yürütüldüğünden, belediye kendi alanındaki kolluk görevini bile yerine getirememiştir.

20. yüzyıl başında aynı şartların Osmanlı taşra vilayetlerinde de devam ettiği görülüyor. 1930 Kanunu’na kadar uygulanan “1877 Belediye Kanunu” da, temelde aynı koşulların varlığından ötürü, merkeziyetçi bir politikanın aygıtı olmuştur. İmparatorluk, Cumhuriyet’e giderek modernleşen bir belediye örgüt ve hizmetler bütünü bırakmıştır. Ama sağlıklı bir yerel yönetim ve demokratik katılma sisteminin devredildiğini söylemek güçtür.

KAYNAKÇA

- Abdurrahman Vefik, *Tekâlif Kavaidi*, İkinci Kısım, İstanbul, 1914.
- Çadircı, Musa, “Türkiye’de Muhtarlık Teşkilâtının Kurulması”, *Belleten*, 135.
- Gözübüyük, Şeref, *Türkiye’de Mahalli Idareler*, Ankara, 1969.
- İnalçık, Halil, “Tanzimat’ın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri”, *Belleten*, 112.
- Kaynar, Reşat, *Mustafa Reşid Paşa ve Tanzimat*, Ankara, 1954.

- Kiray, Mübeccel, *Örgütlemeyen Kent-İzmir*, Ankara, 1972.
- Kurmuş, Orhan, *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi*, İstanbul, 1981.
- Ortaylı, İlber, *Türkiye'de Yerel Yönetim Geleneği*, İstanbul, 1985.
- Ortaylı, İlber, "Tanzimat Bürokratları ve Metternich", *AÜSBF Fehmi Yavuz Armağanı*, Ankara, 1983.
- Ortaylı, İlber, "Osmanlı Kadısı", *AÜSBF Dergisi*, C XXX, S. 1-4.
- Osman Nuri (Ergin), *Mecelle-i Umur-u Belediye*, 1, İstanbul, 1922.
- Osman Nuri (Ergin), *Muhtasar Mecelle-i Umur-u Belediye*, İstanbul, 1923.
- Tönük, Vecihi, *Türkiye'de İdare Teşkilâtı*, Ankara, 1945.
- Tümerkan, Sıddık, *Türkiye'de Belediyeler*, İstanbul, 1946.

Büyüyen İstanbul

Osmanlı'da şehirlerde, özellikle de İstanbul'da fazla nüfus hem açlık, kıtlık, haydutluk hem de siyaset bakımından potansiyel tehlike olarak görüldü. Göçün önlenmesi için ekonomik tedbirlerden başlayarak, şehirden sürgüne kadar pek çok önlem alındı.

Hiç şüphe yok ki sanayi öncesi toplumlarda nüfusun büyük çoğunluğu kırsal kesimdedir. Bu durum en başta geleneksel ekonomilere sahip Büyük Roma İmparatorluğu, Bizans ve Osmanlı imparatorlukları için söz konusudur. Hiç şüphesiz Roma'nın çağdaşı olan İran-Sasani İmparatorluğu da aynı sistemin içerisindedir. Buralarda ekonomi tarıma, silah ve harcamaları temin edecek madenlere, nüfusun önemli bir kısmının üretimine cevap verecek göçebelere dayanır. Sonuncu grub sadece et ve süt gibi bir ihtiyacı değil, aynı zamanda hayvancılığın yan ürünlerinden olan deri, halı gibi çok önemli üretim dallarına da sahiptir. Bu üretim, pazar ekonomisinin değişim şartları dışında devletin diplomatik harcamaları ve asıl önemlisi askerî harcamaları için de önemlidir. İmparatorluklarda askerî donanım için bu üretim üzerinde bir tekel (monopol) kurulur. Bu mecburî monopolle silah ve askerî teçhizat harcamaları ve diplomatik hediye ve değişimin ihtiyacı olan lüks maddeler temin edilir. Bizans ve Osmanlı komşu devletlere veya aşiretlere mutena hediyeler gönderirdi. Bunu bir vergilendirme veya aksine hegemonya gibi düşünebiliriz. Aynı şekilde bu dallarda çalışan nüfusun başka bir üretim dalına geçmesi mümkün değildir. Yine aynı şekilde

iş alanlarını da terk edemezler. Mesela belirgin bölgelerdeki pı-
rinç ekiminin büyük Roma, İran veya Türk imparatorluğu için
Yukarı Mezopotamya’da yapıldığını bilelim. Bu ürün aynı za-
manda ordu için de gereklidir ve stratejiktir. Mesela Osmanlı
İmparatorluğu’nda koyun yününden üretilen keçe denen malzeme
askerî sınıflar için gerekliydi ve üretim kontrol altındaydı.
Bu nedenle tarımsal bölgelerde çalışan nüfusun yer değiştirmesi
mümkün değildir; azalan nüfus, buralardan alınacak vergi ve
stratejik ihtiyaç için alınacak ürün rezervlerini baltalar, diğer
tarafından şehirlerde belirli dallarda yapılan zenaat üretimi de
sınırlanmıştır. Ürünlerin fiyatları bellidir. Gelen hammadde ve
fiyatları bellidir. Şehirlerde fazla nüfus her zaman için mevcut
üretimin ihtiyacı karşılayamamasına, kıtlığa veya kumaş üreti-
minde olduğu gibi daha ucuz fakat kalitesiz mamulâtın ortaya
çıkmasına neden olur. Demek ki şehirde de fazla nüfus istenmez.

Aşırı Nüfus En Önemli Sorun

Üç Roma imparatorluğunun başkenti olan İtalya’daki Roma
ve Bithynia havzasındaki Konstantinopolis, şehrin ihtiyaçlarının
(res necessarie veya Osmanlı deyimiyle havaic-i zaruriye) istisnai
olarak karşılanması için önemli bir organizasyona sahiptir. Ta-
hıl kaynağı Mısır’dır. İtalya Roması için Kuzey Afrika, Pannonia
ve hatta Via Egnatia (Draç-Selanik yolu) sayesinde Trakya söz
konusudur. Konstantinopolis için Mısır dışında Mezopotam-
ya, Dacia, Balkanlar ve Karadeniz kuzeyinde Tavridia (Kırım)
önemli bölgelerdir. Bunların dışında ne şehirlerin aşırı bir nüfusu
besleyecek yapısı vardır ne de kırsal kesimin hem verginin hem
de ürünün azalmasına neden olacak, kıtlık yaratacak nüfus gö-
çüne müsaade edilmesi beklenebilir.

Roma İmparatorluğu’nda çiftçi toprağa bağlıdır; arazi “ager
publicus” statüsündedir (Osmanlı’da mirî örneği). Çifçinin *ager
publicus* üzerindeki yeri, ekip biçtiği ile sınırlıdır. *Jus fruendi*
(yararlanma hakkı) nesilden nesile geçer. Rakabe devletindir

(Çıplak mülkiyet). Köylü toprağına bağılıdır. Bırakıp gider veya kaçarsa (terk-i diyar ve celai vatan) yakalanıp geri getirilir. Ancak 10 sene başka yerde kalırsa artık o toprağına geri getirilmesi mümkün değildir ve yasaktır.

Bu sürede de toprağı başka bir köylüye ekim için verilir. Şehirlere göçen insanların da oralarda istihdam imkânı çok sınırlıdır. Gedik usulü hırfet veya loncalarda sınırlı sayıda çırak ve ustaya çalışma imkânı verilir. Bazı hallerde büyük şehre bilhassa Doğı Anadolu'dan inşaat işleri için bekâr nüfus göç ederdi. Bunlardan bekâr Ermeni gençlere aynı mahalleden birinin kefil olması gerekirdi. Safiye Sultan'ın Erivan'dan (Revan'dan) getirttiğı Ermeni ve İranlı bekâr işçiler geçici bir süre için iş bitince geri gelmek şartıyla büyük şehre kabul edilmişlerdi.¹

Taşralarda asker olmak bir imtiyazdır. 16 ve 17. asırlarda bazı valiler merkeze isyan ettiklerinde onların kuvvetlerine bazı işsiz serseri gençler katıldı. Bunlara “levent, sarıca, sekban” deniyor. Bu Farsça tabirlerin yanında Osmanlı idaresi böylelerine “düzmece, saplama ve ecnebî” yani yabancı ve *pseudo-guerrier* gibi tabirlerini kullanır. Bu gibi tarifleri Prof. Halil İnalcık'ın “Adaletnâmeler” adlı ünlü makalesinde görebiliriz. Osmanlı *servage* benzeri sistemini bir feodal Avrupa hukuku gibi değil, eskiçağ imparatorlukları gibi düşünmelidir.

Toprakta köylüleri tutmanın ve göç etmelerini önlemenin aksine bir mekanizma da vardır. Buna *deportation* (sürgün) denir. Bilhassa imparatorluğun 15 ve 16. yüzyıllardaki büyük fetihlerinde Balkanlar, hatta Macaristan, Romanya'nın Dobruca bölümü, Kıbrıs, Girit gibi bölgelere Anadolu'nun Karaman, Hamid ve Teke bölgelerinden yoğun miktarlarda köylüler zorla göç ettirilmişlerdir. Bu bir kolonizasyondur.

1 Ahmed Refik, *Onbirinci Asr-ı Hicride İstanbul Hayatı*, s. 21.

Göç Şehrin İmkânlarını Zorlardı

Şehirde, yani özellikle büyük metropol İstanbul'da fazla nüfusun yarattığı problemler açıktır ve bunun önlenmesine çalışılmaktadır. Göçü önlenen veya kontrol edilen nüfusun yanında su kıtlığı herkesin mevcut su kaynaklarından çeşme veya hamam yapmasına imkân vermiyor. Padişahın camileri ve sarayı dışında imparatorluk amirali olan (kaptanpaşa) Kılıç Ali Paşa'nın camii ve hamamı için su dahi padişah fermanı ile mümkün olabiliyordu. Hatta imparatorluk başmimarı Mimar Sinan'ın evinin önüne çeşme yaparken Sinan Ağa'nın suyolundan bir boruyla su aldığı ihbar ediliyor; bu olay bir irade ile tahkik ettiriliyor¹ (1577 yılı). Suyolları üzerine bağ ve bahçe sulamak için şehir suyunun alınmasına da yasak konur. Fazla nüfusun beslenmesi için en büyük problem şehrin et ve ekmek ihtiyacıydı. Çok dikkatle Rumeli'den koyun ve hayvan getirecek kasaplar tesbit ediliyor, hatta bunlara mecburî tekel veriliyor. Hatta 1003 hicri yıl, yani 17. yüzyıl başlarında İstanbul'da Ermeni mahallesinde civar bölgelerden koyun getirmekle görevlendirilen bazı Ermeni kasaplar bu görevden kaçınmak istediklerinde, kendilerinin tazminat ödemeleri istenmiştir. Tazminat akidde yer alıyordu. İstanbul civarındaki bölgelerden meyve ve tahılın yabancılara satılmaması için yasaklar konuyor. Dahası mahalli kasapların kestikleri hayvanların derilerinin dışarıya satılmaması için bir mekanizma kurulmuştur. Ön planda fazla nüfusun yiyeceği ve giyeceği düşünülür. 16. yüzyılda bir olay; bazı kasapların depoları basılmış ve Venedik'e ihraç edilecek 5408 koyun ve sığır derisi müsadere edilmiştir. Bu gibi vakaları Ahmet Refik'te ve ismi geçen kaynaklarda görmek mümkündür.

Göç şehirde en büyük problemdir, mesela *intra muros* (suriçi) güvenlik kontrolünden kurtulmak için surların hemen dışına yerleşen birtakım Arnavutların tevkif edilip geri gönderilmesi için 1147 Evail-i Recep tarihli iki ferman vardır. İstenmeyen faz-

1 Ahmed Refik, *Onuncu Asrı Hicride İstanbul Hayatı*, s. 24.

la nüfus bilhassa bekârsa hem açlık, kıtlık, haydutluk hem de siyaset bakımından potansiyel tehlike olarak görülür. 1143 Ramazan ayına ait bir fermanla meşhur Patrona Halil İsyanı'ndan (1730) dolayı bütün hemşerisi bekârların kovulmalarına dair bir ferman çıkarıldı. Sık sık şehirdeki hanlar ve bekâr işçi kalan muhitlerde arama yapılır ve tezkiresiz, yani izin kâğıdı olmadan yakalanan güruh sürülürdü. Garip bir nüfus politika tedbirine de rastlandı; şehirde tesbit edilen fahişelerle evlenen adamların da İstanbul dışına sürülmesi emrediliyor, anlaşılan problemlili nüfusun İstanbul'a yerleşip çoğalması istenmiyordu.

Göç, sadece Anadolu ve Balkanlar'dan gelen köylüler veya suç eğilimi olan nüfusun girmesi sorunundan ibaret değildi; İstanbul'un Boğaziçi'nde oturan nüfusun (yani *extra muros* halkı) İstanbul'da oturması (*into-muros*-suriçi) halk arasına karışması istenmezdi. Ancak şiddetli kış mevsiminde Boğaziçi'nde oturanların suriçi bölgeye göçüne izin verilmektedir. Bu 18. yüzyılda bile böyleydi.

İstanbul'un nüfusu her zaman sayılırdı, Bizans dönemindeki nüfus sayımları üzerinde ne derecede teferruatlı bilgi sahibi olduğumuz veya olamadığımız açıktır. Ama "Eparh'ın defteri" gibi anıtsal bir vesikadan başşehirin bütün zenaat dallarını öğreniyoruz. Şehrin hayatı, ekonomik potansiyeli ve nüfus hesaplamaları için bu değerli kaynağın dışında bizim için daha önemli bir mukayese kaynağı vardır. Osmanlı İstanbulu'nun benzer kaynakları, sayısı binleri aşan kadı sicilleridir. 17. yüzyıl İstanbulu'nun esnafları için en önemli liste ünlü Evliya Çelebi'nindir. Burada bütün zanaat dalları ve loncalar hakkında bilgi verilir. Monopol ve limit koyma en önemli prensiptir. Sık sık yapılan tahrirler nüfus ve bina sayımları bizim klasik İstanbul tarihçilerinin verdiği bilgiyi değiştirmemizi gerektirir. Mesela 1453'teki fetihten sonra İtalya'nın Ceneviz ve Venediklilerinin ve Rumların yaşadığı Pera'da yapılan nüfus ve bina sayımı çok değerli bir kaynaktır. Bu üç grubun sayısı birkaç bini geçmiyordu. 15. yüzyıldan sonra İspanya ve İtalya'dan Yahudiler, İspanya Andalusia'dan Araplar ve Kırım'dan Karay Yahudileri getirildi. Bu sistematik bir nü-

1840'lı Yılların Yerel Meclislerinden

Çok Partili Döneme

Bu memleketin seçim tecrübesi vardır. Türkiye demokratik seçim tarzının bilinen zamanlardan beri çok büyük kopmaya uğramadığı, partileşmenin Batı Avrupa'ya göre geç kaldığı ama çok orijinal olarak kurulduğu bir ülkedir.

Seçim eski beşeriyet tarihinde Eski Yunan'a has bir kurum olarak bilinir, çünkü bütün şehirlerde arkhonlar ve ilgili yargı kurulları vatandaşlar arasından seçilirdi: Bununla ilgili seramik çömlek parçaları üzerine yazılan yazıları kazılarda buluyoruz. Elbette bu kadarla sınırlı değil. Örneğin Yahudiler, Romalılara karşı Massada şehrini savunmalarının ardından, şehir işgal edildiğinde intihar sıralamasını da seçimle tesbit ettiler ve seramik parçaları üzerinde isimler bulundu.

Dolayısıyla seçim eski bir olay. İtalyan şehir cumhuriyetleri ve hatta Kuzey Avrupa'daki şehir yönetiminde birtakım organların seçimle oluşmaya başladığı görülüyor. Bizim klasik idare sistemimizde ise seçim değil, tayin esastır. Liyakatı hükümet ve hükümdar tayin eder. 19. yüzyılda seçim sistemine girdik, çünkü artık hükümet birtakım mali meseleleri çözmek, vergi koymak, toplamak ve bayındırlık işlerini çözmek için mahalli halkın desteğine ihtiyaç duyuyordu; işte bu nokta çok önemlidir.

Mahalli halkın desteği nedeniyle seçime gidilmesi gerekiyor-

du. Kimler halkı temsil edecek, oluşan kurullara girecek? Mesela “muhassıllık meclisleri” kurulmuş: Tanzimat döneminde, bunlar vergileri devletin memurlarıyla birlikte tarh ediyor, koyuyor ve topluyor; bu meclise mahalli halkın temsilcileri geliyor, Müslim ve gayrimüslim olarak. Şimdi bunlar nasıl seçilecek? Gayet iptidai fakat oldukça sağlam bir usulle. Başbakanlık Osmanlı Arşivi’ndeki 6 Nisan 1840 (23 Safer 1256) tarihli bir vesikada bu açıkça tarif edilmektedir: Bu kurullara girecek adaylar önce mahkemeye gelip isimlerini kaydettirecekler. Sonra seçmenlerin oyuna başvurulacak. Seçmenler ise kazaya bağlı köylerden kura ile saptanan beşer kişi ve kaza yerleşme merkezlerinde de o birimin-yerleşme biriminin büyüklüğüne göre akıllı, ahlak sahiplerinden 25 ila 50 kişi olacaktı. Hiç şüphesiz ki asalet sisteminin yer almadığı Türk-Osmanlı cemiyetinde bu gibi işler için öne çıkanlarda aranan “eshab-ı emlakten” olmak, yani emlak sahibi olmak, ona göre vergi vermek, dürüst bir yaşam sürmek ve idare makamlarının takdir edeceği bir şekilde sadık bir kişi olmak ya da tebaa-i şahane’nin sadık kısmından olmak. Adaylar bu vasıflara sahip oldukları takdirde, sözü geçen seçmen grubunun karşısına çıkarılacak ve bunların her biri için tek tek oy verilecek. Tamamen açık sistem. Adayı beğenenler bir tarafa, beğenmeyenler bir tarafa ve ona göre de kurul teşkil edecek ve bu sistem devam etmiştir. Ne zamana kadar? 1293, yani 1876 yılı sonunda çıkan Kanun-i Esasi’ye kadar, çünkü Kanun-i Esasi ile kurulan meclise bile vilayetlerden gelen üyeler bu şekilde seçilmiş, meclis-i idarelere girmişlerdir. 1864 vilayet nizamnamesi ve ondan sonra bunu yeniden düzenleyen 1872 vilayet nizamnamesi her vilayette valinin yanına bir meclis-i idare kurulmasını, mutasarrıfın yanında bir meclis-i liva, kaymakamın yanında bir kaza meclisi kurulmasını öneriyor. Burada memurlar, hâkim, müftü gibi adamların yanında, reis, gayrimüslimler ruhani reisler ve iki Müslüman ve iki gayrimüslim seçilmiş üye bulunmasını öngörüyor. Şimdi bu bize çok basit gibi görünen seçim sistemi zaman zaman bir şekilde ihlal edilse veya vilayetlerde, kazalarda, sancak merkezlerinde eşrafın hâkimiyetini getirirse de, zaten

bu insanların eshab-ı emlakten olması gerekir, yani parasız insanların politikaya girmesi mümkün değildi.

Taşra Tanzimat'tan Beri Seçim Yapıyordu

Bu o devirde bütün dünyanın anlayışına uygun bir statü. O yüzdendir ki 1293-94, yani 1877'de toplanan Meclis-i Mebusan ki kısa ömürlü oldu; vilayet idare kanunu ve belediye kanunu tartışıldığı zaman seçim faslında bu husus çok açık görülüyor, taşradan gelenler çok açık bir şekilde diyorlar ki: "Bu İstanbullular ilk defa seçim gördüler, bizler ise ibtida-i Tanzimat'tan, yani Tanzimat devri başından beri seçim usulüne alışmışız ve tatbik ediyoruz. Yani bu konuda daha fazla sandık tecrübemiz var." Bu doğrudur. İstanbul'a göre daha fazla tecrübeliler, çünkü bütün vilayetlerde sırf bu meclis-i idareler değil, Maarif komisyonu, Nafia komisyonu var. İçinde Meclis-i belediyeler var. II. Abdülhamid döneminde birtakım muteberan listeleri hazırlanıyor. Kurullara üyelik ve muteberlik belirli şartları öngörüyor; vergi miktarı, emlak miktarı ve davranışlarındaki ve yaşayışlarındaki iffet esasına göre kuruluyor.

Şimdi diyelim ki kazanın birinde, Ege'deki şehrin merkezinde biri buradaki tarihi bir taş kahveyi kiralamak istedi bir gece için. Yani kapatmak istedi. Kahvenin sahibi der ki, "Biz eshab-ı emlakteniz. Bura böyle kapatılır mı, biz ne yapacağız, gelen insanlar nereye oturacak?" Bu çok çok önemli. O sırf bir amme hizmetindeki kesintiyi ifade etmiyor, o kahveye adamların gelmesi ve hizmet edilmesi ve ne olduğunun gözlenmesi geleneksel bir vazifedir. Belki artık öyle cereyan etmiyor ama eskiden beri öyle olagelmiş idi. Şimdi bu sistem II. Meşrutiyet'te tatbik edildi. II. Meşrutiyet seçimlerinin birincisi oldukça sıhhatli cereyan etmiştir, ikincisi yani İttihat ve Terakki'nin darbeden sonraki hâkimiyeti devrinde yapılan seçim ise sopalı seçim adıyla anılır. Orada oldukça güdümlü bir seçim sistemi tatbik edilmiştir. Bu çok açıktır. Cumhuriyet devrinde hiç şüphesiz ki tek parti idaresi vardı; ama çift parti idaresini de gördük. Terakkiperver Fırka seçim yaşamadı

ama muhalif olarak kitlelerle boy gösterdi. Serbest Fırka ise milletvekili değilse de belediye seçimlerine girdi ve hayli rey kazandı. Terakkiperver Fırka da 1925 Haziranı'nda kapatılan bir partidir.

Burada esas olan çift dereceli seçimdir. Biz ancak müntehib-i evvelleri seçiyoruz, müntehib-i sani oluyoruz. Müntehib-i evvel, müntehib-i sani, yani ikinci seçmenleri seçiyor, onlar da hükümete rey veriyor. Bu Amerika'da tatbik edilen bir sistem ama ikinci seçmenler birincinin reyine o kadar bağlı ki, ona göre hareket ediyorlar, sistem böyle işliyor.

Genel çerçevesiyle 1946'nın seçimlerinin hadiseli geçtiği, baskılı geçtiği; "açık oy, kapalı tasnif" in hadise yarattığı, buna karşılık yeni seçim kanunuyla birlikte 1950'den itibaren "kapalı oy, açık tasnif" sisteminin cereyan ettiği; 1957 seçimlerinin bu yüzden büyük ölçüde dedikodulu olduğu, sandık kaçırıldığı, postanelerin kullanıldığı, seçime müdahale edildiği, posta telefon müdürünün istifaya zorlandığı gibi olaylar vardır. Fakat şunu söylemek gerekir, bu söylentilerin dışında Türkiye, 1946'dan beri düzenli bir seçim kurumunu götürüyor. Bu dünyada çok ülkede yoktur. Hepsi BM veya Avrupa Konseyi gözlemcileri ile iş yapıyor. Bugüne kadar da sandık demokrasisi aksamadan gitmiştir. Her şeye rağmen Türk halkı sandığa güvenmektedir. Hem sağ hem sol eğilimli gruplar, esas itibarıyla millet sandığa güveniyor. Sandık güveni son derece önemli. Seçim sistemi üzerinde bu bakımdan çok açık ve çok hassas davranmalıyız. İhlal edilemeyecek bir düzendir Türkiye'de.

Tek Parti Döneminde Seçimler ve Muhalefet

Tek parti dönemindeki süreç şudur. Partinin adayları gösterilir. Bu çok açıktır, yani partinin adaylarını vilayetlerde valiler önerir. Vali aynı zamanda belediyenin ve kurulan halkevinin reisidir ve partinin mahalli başkanıdır zaten. O bazılarını önerir. Vilayetten şu kişi, bu kişi diye. Onu kaale alırlar; fakat birtakım merkezlerdeki beyefendileri de liste başına koyarlar. (Neredeyse bugünkü sistem gibi, ama bugün bazı etkin grub ve güçler var.)

Bu yüzden temsil ettiği vilayeti gidip görmeyen adamlar vardı. Veyahut bir kere zor gitmiştir. Zaten gitse ne yapacaktı? Çünkü o devirde milletvekilinin bugün olduğu gibi vilayetin işleri konusunda valiye müdahale etmesi, valiyle çatışması, vali dururken gidip onun birtakım işleri takip etmesi düşünülemezdi, çünkü bu fevkalade hiddete yol açardı. “Geldi, burada, bizim yanımızda valilik yapıyor,” derlerdi, hükümet de burada valiyi tutardı.

O dönemin Türkiye’sinde esas olan düzen ve zabturabt meselesidir. Valinin veya askeri idarenin yanında böyle bir mebusun bırakın zıt işler tertip etmesi, ortaya çıkıp görünmesi bile hoş karşılanmaz. Onun için “tek parti dönemi milletvekili vilayetine gitmemiştir” sözü pek anlamlı bir eleştiri sayılamaz. Tabii bir de meclisten çatlak ses çıkmaz, bu genel kurul kuralıdır. Yani öğleden sonra Ulus’taki meclis binasında meclis toplanır, tek partinindir. Kanunlar geçer. Hatta bir ara bir Trabzon milletvekili, “Kanunun dilinde bir terslik var,” deyince fark edip komisyona göndermişler. Yani en teknik anlamdaki yanlışlara rağmen meclisten tek parmak geçer. Fakat sabah aynı yerde parti grubu toplanır, yani aynı kişiler orada ama orası hiç öyle değil. Çok farklı, önümüzdeki zabıtlardan, hatıratan, bilinenlerden takip ediyoruz ki, bu bizdeki tek parti grubu toplantısı, İtalyan parlamentosu veya Reich meclisi değil kesinlikle; tek parti grub toplantısında her şey konuşuluyor. Geniş yelpazeye mensub milletvekilleri var, grubda kanunlar, kanun tasarıları veya politikalar sağdan soldan pekâlâ eleştiriliyor. Elbette bazı tabular var, başbakana karşı çok ölçülü davranmak zorundasın. Cumhurbaşkanımıza, ulu önderimize katiyen dil uzatamazsın. O söz konusu değil. İnkılâbın belirli prensipleri aleyhinde konuşmanız, fikir yürütmeniz katiyen söz konusu değil. Ama bunun dışında, birtakım konularda çok ciddi bir liberalizm ve sosyalizm bile çatışıyordu. Hükümetin tedbirlerinin otokratik olduğu, iktisadi politikasının yanlışlığı eleştiriliyor ve bu eleştirilerle gruplar oluşuyor. Yani 1946’da ortaya Demokrat Parti, ardından Millet Partisi falan çıktığı zaman, o insanların çok da tesadüfen girmediğini bilelim o grupların içine... Orada zaten bir oluşum var. Bir de o zaman uzun süreli milletvekilliği de

var. Bugünküne göre insanlar mecliste daha çok kalıyor şu veya bu şekilde. Bunları göz önüne almak lazım. Belediye reisi zaten mülki amir oluyor. Hatırlıyorum, 1961 Anayasası'nın varlığına rağmen –ki ben 1963'te Kastamonu ve Zonguldak'ta turizm envanteri için kazalara gittim– belediye reisi dediğin, kaymakamın yanında dolaşıyordu. Hatta reis deniyor ama kaymakam ona emir veriyor. Bugün durum tamamen tersi. Belediye başkanları merkezin otoritesine yeterince saygılı bile davranmayabiliyorlar. Denebilir ki tek parti, asrın teknolojisinin yardımı, mevcut ideolojinin düzenliliği, bürokratik kadroların bu ideoloji çerçevesinde daha bir kenetlenmesi dolayısıyla belki de Osmanlı devrinde olmayan bir hiyerarşiyi, bir otoriter yapıya getirmişti.

Serbest Fırka'ya Gösterilen İlgi CHP'yi Ürküttü

Serbest Fırka deneyimi çok ilginçtir, çünkü dünya iktisadi buhranı var. Burası zırai bir ülke, yüzde 85'i köylü. Birtakım köyler daha pazara açılmamıştı, yani otantik ve otarşik bir yapı içinde yaşıyorlardı. Yorgun bir ülkeydi. Cihan Harbi, Balkan Harbi ve sonrası hepsi üstünden geçmiş, işgale uğramış. Eli saban tutan iyi köylüsü, balyoz çekiç tutan nalbantı, mekteplisi cephelerde tarumar olmuş, nüfus problemlerini, salgın hastalıklarını halledememiş Türkiye'de rejim değişikliği var, medeniyet değiştirme var ve bu durgun iptidai iktisadi sistemi değiştirecek kadrolar yok. Çok önemli, köylü fakir, uygulanan sistem rahatsız edici ve bunlar değişime hazır. Solcusu memnun değil, sağcısı memnun değil, birtakım tüccarlar da kendilerine fırsat verilmediğini söylüyor. Serbest Fırka bugünkü İslâmcı denilen, komünist denilen, liberal geçinmek isteyen kişilerden iş sahibine, kasaba esnafına kadar herkesi toplayan bir hareket oldu. Fethi Okyar'ın böyle bir şeyi yürütecek önder olmadığı da açık. Partililer kendileri mürteci (!) akımın kuvvetinden korktu. Mustafa Kemal Paşa'nın hemşiresi (Makbule Hanım) için dahi "Yalova köylerinde dinci propaganda yapıyor," dendi. Hoş vilayetlerde

akıllı adamlar da girmiş. Örneğin Aydın il başkanı kim? Halk Partisi'nden olan daha sonra Serbest Fırka'ya geçen Adnan Bey (Menderes). Adnan Bey'e sonradan Atatürk biraz da serzeniş ile "Ne istiyorsun?" demiş, Adnan Bey konuşunca bakmış bu akıllı bir çocuk. Bir yedek subay, istiklal harbi gazisi, bunu mebus yaptı sonradan Halk Partisi'nden. Yani aynı partinin adamları ve haklı söylemleri var. Ancak hareket çok büyüdü ve İzmir o zaman muhalefet merkeziydi bugün olduğu gibi. Serbest Fırka'yı tutuyordu. Belediyelerde çok başarılı oldular. Samsun da öyle. İzmir çok önemli, çünkü ikinci şehir. O zaman iş tehlikeye girdi. Rejimin tehlikeye gireceği, bilhassa irtica tehlikesi çok ürküttü ve Halk Partisi'nin içindeki belirli çevreler partiyi kapattırdılar. Kimse de dünyada bununla ilgilenmedi o zaman, çünkü dünya kendi tatil ediyordu demokrasiyi, hem de ebediyyen. Ve yolumuza gittik. Ne oldu, 16 sene sonra yine geldi. 16 sene çok uzun bir devir değil. Türkiye öyle uzun süreli despot yönetimlerle, despotizmle yönetilmiş bir ülke değil. Türk aydını kronoloji, senkronoloji sevmez ve yaptığı mukayeseler toptancıdır. Türkiye demokratik seçim tarzının bilinen zamanlardan beri çok büyük kopmaya uğramadığı, partileşmenin Batı Avrupa'ya göre geç kaldığı ama çok orijinal olarak kurulduğu bir ülkedir. İttihatçı düşünce, İttihatçı örgütlenme, İttihatçı misyon, yani "şiar" çok orijinaldir. Balkanlar'a dayanır. Burada Sudan'ın eski Ankara büyükelçilerinden Diab'ın Libya'daki bir konuşmasından alıntıyı aktaralım. Diab 1982'de Trablusgrap'ta bir seminerde Libyalılara dedi ki: "Siz Arap münevverleri, uzak Anadolu'daki bir köylü bile sizden daha aydınlık kafalıdır."

Seçim Barajı Nasıl Ortaya Çıktı?

Biz 1946'da çok partili sisteme geçtik, fakat çoğunluk usulü seçim sistemiyle. Bir vilayette A partisi 520, diğeri 530 rey alıyor, yani çok az farklar olabiliyor. Reylerin hepsi, mebus listesi oraya, yani 530 rey alana çarşaf usulü gidiyor. Bu tabii

çok zorlukluydu, bu yüzden ikili adaylık sistemi getirilmişti. Mesela İsmet Paşa, Malatya ve Ankara'dan aday gösterildi. Ve Ankara'da kazanamadı, çünkü Ankara rey vermedi CHP'ye o zaman. 1950'de Malatyalı olarak geldi. Daha da kötü bir şey vardı 1946'da; seçilenleri bir de meclisin kabul etmesi gerekiyordu. Yani kulüp gibi arasına kabul ediyordu. Mesela Zeki Sporel elenenlerden biriydi. Seçilip gelen adamı meclis kabul etmiyor, düşüyordu. 1950'ye gidildiğinde çoğunluk sistemi değişmedi. Halk Partisi 1946 ve 1950'de savunuyordu. Hatta İlhan Arsel'in anayasa kitabında bu sistem savunulur 1950 için. Peki, 1950'de iyi olan sistemi 1954'te neden değiştirmek istediler? Kendi getirdi aslında. İşte bu Türk politikasındaki uzağı görmezliktir. "Atın kimi tepeceği belli olmaz," derler, onun gibi bir durum. Ve maa- lesef Demokrat Parti de her şeye rağmen çoğunluk sistemini kaldırmalıydı. Yani içgöçün, sanayileşmenin, şehirlerin büyümeye başladığı bir Türkiye'de çoğunluk sistemini kaldırmalıydı ama bunu yapmadı ve bu bir felaket oldu. O yüzden 1961 ile nispi seçim sistemi getirilmiştir. Nispi temsil ilk anda koalisyona yarar ve o zamanki muhalifler (Adalet Partisi) bu nispi temsile saldırdıkça, İsmet Paşa da "size bir iş edeyim de görün" havasıyla "milli bakiye sistemini" getirdi. O sistem tamamiyle küçük partilerin artık oylarını topluyordu. Sadece Behice Boran, Urfa milletvekili oldu. Urfa'daki münakaşalı pozisyona Behice Hanım yerleştirildi, çünkü TİP'in bir artık oy toplamı vardı, o oraya yerleştirildi. MHP de o şekilde girdi meclise. TİP ile MHP meclise girdi. Fena mı oldu? AP zaten kuvvetli girmiş. Yani mesele olmuyor. CHP de ortada, iyi de gitti sistem. Türkiye çok değişti fikir bakımından 1965'ten sonra. Meclis çok şeylere el attı, havası değişti. Bu sistemi, milli bakiyeyi kaldırdılar, nispiye geri döndü. O zaman çok iyi hatırlıyorum, TİP de MHP de oldukça düştüler, ikişer üyeyle grub kuramadılar. Bir manaları kalmadı. Mecliste varlıkları hissedilmedi. Yeniden nispi sisteme dönüşünce tartışmalar başladı. 1980 darbesinden sonra anayasanın ve getirilen seçim kanununun en önemli noktası küçük partiler olmasın görüşüydü. "Bunlar gürlütlü çıkarıyor" anlayışı vardı.

Böyle bir anlayış, yani “Weimar Anayasası’ndaki küçük partiler girmesin” zihniyeti vardı ve bunun bir de siyasi ve tarihi temelini koyarlar: “Efendim, Weimar Cumhuriyeti bu yüzden battı, yani Hitlerizmin gelişi Reichstag’da o kadar irili ufaklı, sağlı sollu, ortalı monarşist cumhuriyetçi parti vardı ki, ortalığı karıştırdılar ve sonunda Naziler kargaşa ve iş yapılamaması dolayısıyla çoğunluğu elde etti.” Bu modeli öne koyarak hep de haklı çıkarlar, halbuki haksızdılar. İktisadi krizin ya da anormal zamanların olayını her zamana yaymanın manası yoktur. Sıkıntı olur diye bütün sabunları eritip evde biriktiriyor musun bugün? Harbde sabun olmayınca böyle yapılıyor, ama her zaman mı? Maalesef kendi hayatımızdaki bu gülünçlüğü siyasi hayatımızda çok yapıyoruz. Ve yüzde 10 barajıyla işi idare etmeye kalkıyoruz. Bu bunun devamıdır. Yüzde 10’u 1982 Anayasası getirdi. Turgut Özal buna çok bayıldı, çünkü işine yarıyordu. Muhalefettekiler tenkit etti. Ama kendileri iktidar olunca vazgeçmediler. Bu sistem bugün de bu şekilde devam ediyor. Emin olunuz kıyameti koparanların birisi iktidara gelirse, hiçbir şekilde vazgeçmez bundan ama bu bir çıkar yol değil, çünkü gelecek olan geliyor. Muhtelif yolları var bunun. Sistemi sadece yıpratıyor. Bu konuda Avrupa toplumlarını örnek almaktan da vazgeçmeliyiz. Yüzde 5’i Almanya getirdi. Ama 1968’de akılları başlarına geldi, çünkü APO yani (*Ausser Parlamentarische Opposition*) dedikleri meclis dışı muhalefet ortalığı altüst etti. Eğer o muhalefet meclisin içine girseydi –ki girdi sonradan– iş daha düzenli gider, kimsenin huzuru kaçmadan işler yapılırdı. Bu bakımdan tabii seçim sistemleri üzerinde dururken bunlara bakmak lazım. Belirli tarihi andaki tarihi zarureti örnek göstermek geçerli bir sistem değildir. Hele Türkiye’de buna çok çok dikkat etmek gerekir. Bu memlekette seçimlerde olay olmuyor ama böyle zorlamalar başlarsa olur. O zaman da çok geç olur. Birtakım sübapları gevşetmek lazımdır, patlamayı önlemek için.

Bir Aydın Grubu: Yeni Osmanlılar

Osmanlı İmparatorluğu'nun modern siyasal fikir ve eylem tarihinde Yeni Osmanlılar dediğimiz grub, ilk bakışta kendine özgü çizgileri olan; ama Ortadoğu ve Müslüman kolonilerinde benzerleri bulunan düşünce ve eylem adamlarından oluşan bir grubdur. Yeni Osmanlılar deyiminin Fransızcaya tercümesi Genç Osmanlılar anlamında *Jeunes Ottomans* olmalıdır. Fakat Avrupalılar arasında Osmanlının ulus sıfatlaması olarak bir anlamı olmadığından Genç Türkler-*Jeunes Turcs* çevirisi yaygın olmuş ve imparatorluğun yarı örgütlü¹ siyasal muhalefet hareketi bu isimle anılagelmıştır. Oysa 19. yüzyıl ortalarından imparatorluğun yıkılışına kadarki siyasal muhalefeti bir potada değerlendirmenin bir anlam ve olanağı olmadığı açıktır. Bizim tarihçiliğimizde yapılan, Yeni Osmanlılar ve Genç Türkler ayrımı bu nedenle zaman kadar ideolojilerin, örgütlenmelerin ve eylemin niteliğini belirleyen çizgiler açısından da gerekli, doğru bir ayrımdır.

Genç Osmanlılar, Jön Türkler diyeceğimiz II. Abdülhamid dönemi kuşağının tersine örgütlenme ve gizli siyasal faaliyet alanında ustalığa, hatta belirli prensiplere ulaşabilmiş bir grub değildi. Grubun ideolojileri vardı. Ortak yönleri anayasacılık çevresinde oluşan bir muhalefetti. Hatta bu anayasacılığın da asgari müştereklerini tesbit zordur. Yeni Osmanlılar siyasal programla-

1 Sadece grublaşan muhalif aydınlar ve yayın gibi ortak faaliyeti var; ama bu dahi İttihatçılık gibi merkezi bir organda değil, daha çok müstakil yayınlarla oluyordu.

rında belirgin çizgiler olan ve politik çizgilerinde uyum sağlamış aydınlar değildi. Siyasal programlarında belirgin ve birlik arz eden çizgiler yoktu. Bu, onların eylemleri açısından da doğrudur. Kuşkusuz ikinci kuşak Jön Türklerin de siyasal program ve eylem yönünden aralarında derin farklılıklar vardı. Ancak Hamidiye döneminin uzun siyasal muhalefet yılları ve koşulları ikinci kuşağı belirli bir program (anayasal monarşi) ve belirli bir örgütlenme alışkanlığına zorlamıştır.

Yeni Osmanlılar genç bürokrasi üyeleridir. İddialı ve hırslı, eski Osmanlı kültürü kadar yabancı dil (bu yabancı dil bilgisi ve Avrupa literatürüne tanışlık dereceleri farklı ve kimi zaman tartışmalı düzeydedir) bilgileri sayesinde Avrupa dünyasına açılan yeni bürokrasidir bu... Mücadele ve muhalefetlerinde eski bürokrasi arasındaki entrika ve çekişmenin kalıntıları da görülür. Nihayet Yeni Osmanlıların düşünceleri anayasacı liberalizmden, modernist İslâmcılığa, hatta olgunlaşmamış bir Türkçülüğe ve sosyalizme kadar çeşitli görüşleri içeren zengin bir yelpaze oluşturur. Daha da ilginç bütün bu görüşlere çoğun bir kişilik içinde rastlanabilmesidir.

Tanzimat Bürokrasisine Tepki

Yeni Osmanlılar hareketi bir bakıma bürokrasinin üst katmanlarına karşı bir direnişle başlar. Diğer yönden de aydın despotizmi denen Tanzimat döneminin son on yıllarında Abdülaziz dönemindeki buhranlar bu tepkiyi geliştirmiş ve fikri bir içerik kazanmasına neden olmuştur. Daha önceki ilk toplu hareket olan Kuleli Vakası maalesef gerek ideolojisi, gerekse yapısı ve mensublarının kişiliği yönünden çeşitlilik gösteren, daha doğrusu tarihçiliğin bilgisi dışında bir olay olarak kalmaya devam etmektedir. Yeni Osmanlılar dediğimiz grub “despotizm” karşılığı olarak *istibdat* sözcüğünü kullanmaktadırlar. Bu ilginç bir gelişmeydi, çünkü klasik İslâm devletinde *istibdat* olumsuz anlamda değil, tıpkı Latinlerin *dictator*’u gibi yönetimin gerekli olan bir niteliğidir. Klasik dillerdeki *tyrannie* gibi İslâm devle-

tinde kanunsuz zorba idarenin karşılığı *zulüm* ve *zalîm* gibi kavramlarla ifade edilirdi. Gayrimemnun genç bürokratlar arasında her zaman görülen klasik tipteki muhalefetin, artık modern bir siyasal içerik kazanmaya başladığını belirtmek gerekir. Muhalefet artık bürokrasinin bir grubunun öbür gruba yürüttüğü tipik mücadele olmaktan çıkıyor; belirli bir içeriği ve programı olan bir siyasal eleştiri ve grublaşma haline dönüşüyordu. “Usul-ü meşveret” diye özetlenen parlamentarizm özlemi böyle bir gelişmenin ifadesidir. Gerçi yenilikçi grubun “usul-ü meşveret” diye tanımladıklarından modern meşrutî idare kastedilmekle birlikte, onunla temelden bir alâkasının olmadığı açıktır. Yeni Osmanlılar hareketinin tarihi önemi, İttihat ve Terakki, Hürriyet ve İtilaf gibi müstakbel örgütlenme ve siyasal fraksiyon ve düşüncelerin, onların mirası üzerinde gelişip yaşamalarıdır.

Yeni Osmanlılar grubu ve hareketi tarihçilik ve düşün hayatımızda farklı değerlendirmelere konu olmuştur. Klasik görüş; Yeni Osmanlıların meşrutiyet ve insan haklarının getirilmesi konusundaki mücadelelerinin yüceltilmesidir. Burada bir tür düz tarih çizgisinden, belli bir amaca yönelik yorumculuktan söz edebiliriz. Bu resmî görüşün, kaba yorumculuğun tepkisi de aynı niteliktedir. Yeni Osmanlılar hareketinin Avrupa’nın oyuncağı olduğu veya masonik bağlantılara konu oldukları abartılı düğüm olaylarla “conspirative” bir tarihçi üslubuyla kaleme alınmıştır. Bu yorumların mutlaka belli bir dünya görüşüne özgü olmadığını da belirtmek gerekir. 1950’lerden sonra hareketin niteliği ve gelişimi, toplumsal dokudaki yeri modern sosyal bilimin analizleriyle ele alınmıştır. Bu alanda Şerif Mardin’in çalışması, Yeni Osmanlılar hareketini bürokrasinin kendi yapısal özelliklerini yansıtan bir hareket olarak ele almaktadır (*literaty* kavramı içinde).

Bir Aydın Geleneği

Yeni Osmanlılar tarihinin kronolojisi henüz tam ve sağlıklı olarak tesbit edilebilmiş değildir. Zaten bir siyasal hareketi ta-

rihlendirmek her zaman için güçtür. Ama bazı olayların, (hem bunlar çok önemli de olabilir) henüz gün ışığına çıkmadığı, Yeni Osmanlılar hareketini klasikleşmiş birkaç tetkikin ve hareketini kendi üyelerinden örneğin Ebüzziya Tevfik'in anlattıkları kadarıyla sınırladığımız bir gerçektir. Gene Yeni Osmanlıların Aralık 1876'da Osmanlı İmparatorluğu'nda Meşrutiyet'in ilanı olayına katılım dereceleri de kolay hüküm verilecek bir konu değildir. Meşrutiyet fikrinin oluşması ve yayılmasında bu aydınların payı önemlidir, ama meşrutiyeti hazırlayan askeri darbeye (yani Sultan Abdülaziz'in hal'i olayı) böyle bir fikre ve ideale uzak insanların payı da o derecede önemliydi. Meşrutiyet hareketini başlatan grubda Midhat Paşa adeta tek liberal olarak kalmaktadır. Nihayet Yeni Osmanlılar'ın zamanla muhalefeti bırakıp düzenle bütünleştikleri gibi bir hükümün; Namık Kemal, Ziya Paşa, Ali Suavi, Mizancı Murad, Ebüzziya Tevfik, Çapanoğlu Ağâh Bey, Reşad Nuri Bey ve Ahmed Midhat efendilerin fikrî yapıları yakından incelendiğinde, doğrusu ne kadar tartışılır olduğu görülmektedir. Liberal bir ortam ve parlamentarizme karşı duyulan özlemin saltanata karşı çıkmak demek olmadığı; hatta bu düşünürlerin kiminde parlamentarizm ve liberalizmin bile bizim anladığımızdan uzak anlamlar ve ihsaslar halinde bulunduğu görülmektedir. 19. yüzyılın Osmanlı aydını reform ve Batı kavramlarından farklı şeyler anlıyordu ve farklı yaklaşımlar içindeydi. En azından ilk kuşak Yeni Osmanlılar bu konuda diğerlerinden, yani ikinci kuşak Jön Türklerden daha karmaşık, daha gelenekçi düşünce kalıplarına sahipti. Yeni Osmanlıları Balkan ulusçuları veya Rusya'da görüldüğü gibi revolüsyoner bir diaspora'nın Osmanlı Türkiye'si'ndeki uzantıları olarak görmek, tutarlı bir yaklaşım sayılamaz. Yeni Osmanlılar formel bir gizli örgüt değildi. Avrupa'da Bâbîâli diktasını ve saltanatı eleştiren ilk basın organının Yeni Osmanlıların çıkardığı *Muhbir* gazetesi olduğu gerçeğini bile bir mütearife haline getirmekten kaçınmak lazımdır. En azından 6 Şubat 1866 tarihli (832 nolu) *Takvim-i Vâkâyi*, Avrupa'da saltanat ve bazı zadegan aleyhinde bildirimler dağıtan alçak kimselerden söz ettiğine göre; Fazıl Mustafa

Paşa'nın desteğinden önce dışarıda yayın yoluyla faaliyette olan bir muhalefetin varlığı söz konusudur (bu muhalefetin Balkan ulusçuları olmadığı da anlaşıyor.)

Namık Kemal yer yer tutucu, yer yer liberal modernist bir İslâmcı çizgiye sahipti. Sarıklı ihtilalci denen Ali Suavi bir yerde Türkçülüğün öncülerinden sayılıyor. Ali Suavi dil ve alfabe konularında Namık Kemal'den daha çok zamanımıza yakın fikirleri savunuyordu. Ahmed Midhat Efendi ömrü boyunca sosyalizmin ve Avrupaî pluralizmin aleyhindeydi. Saltanatı Meşrutiyet'e karşı savundu. Dönekliğinden değil; bu tür bir düşüncüyü anlamak için Tanzimat insanının saltanat ve İslâm karşısındaki tutumunu daha iyi kavramak gerekir.

Yeni Osmanlıların Türkiye'nin siyasal ve düşünsel hayatındaki yeri, tarih çizgisindeki katkıları parlamentarizm gibi kavramların dışında ele alınmalıdır. Yeni Osmanlılar 19. yüzyıl Osmanlı kültürünün düşün hayatının önde gelen simalarıdır. Edebiyattan gazeteciliğe, eğitimden çocuk terbiyesine kadar el atmadıkları alan kalmamıştır. Eksik veya yanlış; doğru veya isabetsiz. Osmanlı cemiyetindeki müesseselerin değişmesi gerektiğini ve bu değişikliklerin Avrupa uygarlığı karşısındaki konumunu tartışma malzemesi yapmışlardır. Bu yaklaşım, Batıcı veya antibatıcı olabilir. Ama Osmanlı düşün hayatına Batı'yı getiren ve tartışan öncüler olduklarına kuşku yoktur. Böylece bu yaklaşım 18. yüzyıldaki gibi mimari, moda, doğabilim aktarımının ötesinde; Türk hayatında ve düşüncesinde bütün müesseseleriyle Batı'nın rolü ve yeri ve Osmanlı toplumunun Batı karşısındaki konumunu ele alan bir yaklaşımdı. Bu yönleriyle aydın, geleneğin başlangıcını oluşturunuyordu.

Harf Devrimi Üzerine Bir Değerlendirme

Pratik bir anlamı olmamasına rağmen bizde harf devriminin nitelik ve gereği halen tartışılmaktadır. Devrimi eleştirenlere sadece gerici denilen çevrelerde değil, bazı aydın grublarda da raslanıyor. Daha ilginç Osmanlıca bilenler kadar hiç bilmeyenler, argo deyimiyle elifi görünce mertek sananlar arasında da bu devrimi eleştirenler vardır. Bu sonuncu grubdan gelen eleştiriler üzerinde durmak gerekir. Gerçekte Arap alfabesini yeniden kabul etmek, hatta ikinci bir alfabe olarak kullanmak bile olanaksızdır. Ancak tartışma, dünya tarihinde nadir raslanan bir radikal hareketin değerlendirilmesi açısından ilginçtir. Arap harfleriyle yazılan ve “miras” denen metinlere karşı yeni Türkiye kültürünün takınacağı tutumu bilmek açısından da bu değerlendirme ayrıca önemlidir.

Cüretkâr Bir Deneme

3 Kasım 1928’de Türkiye, modern dünya koşulları içinde çok cüretkâr bir denemeye girdi. Alfabe değiştirmek tarihte ilk kez görülen bir olay değildi, hatta Türkler tarih boyu birkaç kez alfabe değiştiren bir toplum olarak bu olayın önde gelen örneği sayılabilirler. Bu değişikliğe cesaretle ve anında karar verilerek hızlı bir biçimde uygulamaya geçildiği doğrudur, ama *yazı sorununun* 1928’de yüz-yıla yakın bir geçmişi vardı. Ne var ki, alfabenin değiştirilmesi ilk ve ortaçağ toplumları için köklü değişiklik sayılmayabilir.

Oysa basının, kitapların ve eski çağlara oranla yaygın eğitimin var olduğu modern çağlarda böyle bir değişiklik kolay cesaret edilip yürütülecek bir iş değildi. Nitekim toplumlar bu konuda çok ürkek ve tutucu davranmaktadırlar. Yakın zamanlara kadar İran'da ve Çin'de alfabe sorunu tartışılmaktaydı.

Nasıl Başarılı Oldu?

Değişimden önemli sayıda kişi ve kümeler olumsuz bir biçimde etkilenir ve yeniliğin benimsenmesi güçlkle ve zamanla mümkün olur. Türk devriminin bu konudaki ısrarı nasıl başarıya ulaşmıştır? Başarıyı sağlayan ilk nokta, 1928 Türkiyesi'nde Arap harflerine karşı, kökü 19. yüzyılın ilk yarısına kadar uzanan bir akımın varlığıdır. Arap harflerinin yerine Türk dili için en uygun alfabenin hangisi olacağı sorunu ise, Latin harflerinin kabulü ile çözülmüştür. Bu harf devriminin başarısını ve uygulamanın sorunsuz olarak sürekliliğini sağlayan ikinci noktadır. Alfabe denen teknik aygıtın tarihsel gelişmesine baktığımızda, Latin alfabesi en gelişmiş yazıdır. Fonetik bakımdan mükemmelliği (çünkü fonetik harflerden meydana gelmiştir), seslilerin önemli olduğu Türkçe için onu en uygun yazı çeşidi kılmaktadır.

Türk harf devrimini Batı'ya karşı biçimci bir özenti ve üstyapı devrimi olarak değerlendirmek yanlıştır. Yazı bürokratik örgütlerde temel bir aygıttır. Bir kayıt aracı olarak mal ve hizmet akımlarının kontrolüne yarar. Şu halde üretimde kontrol olayını sağlayan bir araç olarak bir teknik altyapısal unsurdur. Bu teknik aygıtın bürokratik işlerliğini sağlayacak şekilde mükemmelleşmesi, toplumsal-teknolojik modernleşme için büyük öneme sahiptir. Bu nedenle gerek modernleşen yeni çağlar Avrupası'nda, gerek 19. yüzyıl Türkiyesi'nde harf değişikliğine gereksinme duyulmuştur.

Osmanlı İmparatorluğu 19. yüzyılda modernleşme sürecine giriyordu. Bürokratik merkeziyetçilik, yaygın eğitim çabaları, çapraşık ve karmaşık imlayı bir sorun haline getiriyor ve yazı üzerinde tartışmalar başlıyordu.

Osmanlı bürokrasisinde modernleşme, hükümet merkezindeki bürolarda ve vilayetlerde memur gereksinimini artırdı. Üstelik bürokrasinin yeni adaylarının hukuk, maliye, yabancı dil bilmele-ri klasik devir Osmanlı memurları gibi hattat olmalarına, edibane üslupla fermanlar ve beratlar kaleme almalarına yeğ tutuldu. Bunun sonucu Tanzimat bürokrasisinin kayıtlarında kullanılan titülatürde (elkab), yazışma üslubunda bir sadeleşme başladığı gibi kaligrafide (yazı çeşidi) de standart bir düzene geçildi.

Ülkede ortaokullar (rüşdiye) her yerde açılıyor, yeni yeni sivil okullar kuruluyordu. Yaygınlaştırmak istenen eğitim dolayısıyla Arap harflerinin Türk dili ile olan uyumsuzluğu sorunu kendini hissettirdi. Bu sorunlarla salt Osmanlı bürokrasisi değil, eğitim ve düşün alanında yeni bir uyanış dönemine giren Çarlık Rusya periferi (çevre) vilayetlerindeki Müslüman aydınlar da uğraşmaya başlamıştı. Bu gruba girenler 19. yüzyıl başlarından beri ulusalcı bir bilinçle tarih ve dil araştırmaları yapan eğitimci ve yazarlardı. Bu iki grub da “imla ıslahatı” önerileriyle işe girip, Latin harflerinin kabulünü savunmaya kadar işi vardırıdılar. Osmanlı devlet aydınları daha ılımlıdır. Latin harflerinin bilinmeyen ve kendini gizleyen bir taraftarı, Ali Vehip Bey’in yayımladığı hatırata göre, Sultan II. Abdülhamid’dir. Taraftarlarının artmasına rağmen Latin harflerinin kabulü sorunu uygulamada cesaretsizlik nedeniyle hasıraltı edilmekteydi. Arap harflerinden memnun olmayanlar içinde Dobrucalı A. H. Mustafa Bey gibi Uygur harflerinin kabulünü savunanlar da vardı.

Bu taraftarların bazıları 1928’de Gazi Mustafa Kemal Atatürk’ün yeni harfleri süratle uygulamayı ve çift kullanımı reddeden tutumunu dehşetle karşılamışlardır. Fakat basılan kitabın az olduğu ve halkın büyük çoğunluğunun ümmî olduğu o zamanki Türkiye’de iddiaların tersine bu değişim fazla bir yıkım yapmadı. Yeni harflerin öğretimi yaygınlaştıkça kitabe-leri eskisinden çok sattılar. Harf devriminin ikinci yılında okul ve öğrenci sayısının arttığı gözleniyordu. Yeni harflerin basım tekniğinde sağladığı kolaylık, basılan kitap sayısında da artış sağlamıştır.

Eski harflerin ve Osmanlıca eğitiminin, ilk yıllarda Darülfünun Edebiyat Fakültesi dışında tamamen yadsındığı doğrudur. Ancak liselere Osmanlıca dersinin konulması gereksizdir.

Yeni Türk alfabesi Türk fonetiğinin özellikleri iyice düşünülerek hazırlanmıştır ve bugünkü Türk alfabesi sayesinde, Türkçe imla sorunu en az olan dillerdendir. Latin harflerinin kabulünde rol oynayan bir neden de bölgesel ağız farklarını kaldırmaktı. Arap alfabesi yapısı gereği belirgin bir Türk ağzının tutunmasına olanak vermez, oysa dilimizin ses yapısını karşılayan bir alfabe hem bu farklılığı azaltır hem de bölgeler arası deyim ve kelime alışverişini artırmaya devam eder.

Tartışma Neden Sürüyor?

Latin harfleri kültür yaşamımızda yerini sağlamca almıştır. Bununla birlikte tartışması niçin süregelmektedir? Başta da belirttiğimiz gibi, tutucu çevreler dışında bazı radikal ilerici çevrelerden de eleştiriler geliyor. Bu grubun eleştirileri, daha çok Türkiye tarihine kendi yorumlarıyla yaklaşmak istediklerinde birincil tarih kaynaklarını kullanmakta çektikleri sıkıntıdan ileri gelen bir tepki olarak değerlendirilmelidir.

Bir Önemli Nokta

Latin harflerinin kabulüyle Batı kültürünün kaynaklarına kolayca inmek savı bize pek geçerli görünmüyor. Arap harfleri kullanımda kalsa da, Türk aydını bugün okuduğu ve çevirdiği Batı literatürüne gene yönelecekti. Tanzimat'tan beri yönelmiştir de... Ancak Latin harflerinin kabulüyle düzgün bir imlanın gelişi, okuryazarlığın artmasına yardımcı olmuş; okuma alışkanlığı yerleşmeye başlamıştır. Daha fazla bir gelişme olmamasının nedeni, toplumsal yapıdaki çetin engellerdir. Türk toplumu harf devrimi ile büyük bir değişmeye girmiş değildir, değişmeye giren Türk toplumu, harflerini değiştirmek zorunda kalmıştır.

Dizin

93 Harbi 85, 96, 153

A

Abbasi 14

Abdullah Cevdet 212-213

Abdülaziz, Sultan

Abdülhamid, (Sultan) II.

Abdülhamid, I. 65

Abdülhamid, II. 73, 77, 104, 119-135, 145-146, 152, 219, 221, 242-243, 247, 255-256, 293, 301, 309

Abdölmecid, Padişah 24, 119-120, 128, 133, 229-231, 235, 243

Abukir 58, 62

Adriyatik 37, 60, 192, 197

Ahmed Haşim 103

Ahmed Refik 287-288

Ahmed Resmi Efendi 137, 139, 141, 211

Ahmed, I. 49, 51, 53-54, 56

Ahmet Cevdet Paşa 121, 146, 148, 154

Ahmet Muhtar Paşa 96, 122

Aida 71

Akdeniz 11-12, 32, 35, 77, 83, 104, 116, 189, 198, 208-209,

215, 250, 258, 275

Akkoyunlu 15

Akkoyunlular 26

Aleksios Komnenos, I. 13

Alexandr Borgia, VI. 33

Ali Suavi 212, 304-305

Alliance Israélite Universelle 183

Almanya 39, 74-75, 80, 105, 112, 122-124, 130, 132, 144, 160, 162, 163, 165-167, 216, 222, 2414, 246, 259, 299

Altıncı Daire-i Belediye 277

Altınordu 26-27

Altundağ, Şinasi 68-69

Amasya 29, 31, 91

Anadolu 12, 30, 33-34, 41-42, 47, 54-55, 85, 91, 96, 102-104, 124-126, 129-132, 135, 159, 161, 172, 183-184, 193, 210, 245, 249, 254, 256, 287, 289, 297

Anna Komnena 13

Antakya 14, 102, 174

Ardahan 88-91, 96-98, 159

Aristoteles 207

Arminius Vámbéry 122

Arnavut Rönesansı 201

Arnavutluk 201

Arsel, İlhan 298
 Artvin 89, 94, 96
 Aspern Muharebesi 58
 Athanasios, II. 175
 Atina 24, 131, 199
 Avrupa 11-12, 14, 16-17, 19-20,
 23-25, 29-34, 38, 44, 55, 57-59,
 62-65, 69, 71, 73, 77, 79-85, 87,
 93, 95, 97, 105, 109-111, 116,
 119, 121, 125, 133, 135, 137-
 140, 147-148, 152, 155, 157,
 159-160, 162, 166-167, 173,
 177, 179-181, 184, 190-192,
 194, 197-201, 205-207, 209-211,
 214-215, 217, 219-222, 226,
 228-232, 241, 244-247, 249,
 252, 258-259, 262-263, 275,
 287, 291, 294, 299, 301-305
 Avusturya 37-39, 43-44, 58, 60,
 65, 74, 78, 80-83, 87, 90, 95,
 104, 110-117, 135, 137, 139,
 144, 149, 158, 160, 162, 164-
 165, 167-168, 215, 217, 226,
 230, 244-245, 263-264
 Avusturya-Macaristan
 İmparatorluğu 93, 123, 130-131,
 151, 153, 158, 168, 196, 249,
 252, 268, 272
 Ayasofya 15
 Ayşe Sultan 50, 133
 Azak Denizi 117
 Aziz Mahmud Hüdâî 49, 51

B

Bâbü'lî 59, 71, 77, 81, 114-115,
 131, 146, 171-172, 177-179,
 186, 196, 199, 201, 210, 216-
 220, 225-226, 234, 237, 241-
 243, 247-248, 267, 272, 274-
 276, 304

Babinger, Franz 21-22
 Badem, Candan 91
 Bağdat 14, 55, 103-105, 111,
 150, 186, 278
 Balkan Harbi 125, 186, 296
 Balkanlar 41, 71, 79-80, 83, 103,
 116, 131-132, 148, 166, 172,
 189-190, 192-195, 200-201, 213,
 228, 234, 241, 243-244, 272,
 286-287, 289, 297
 Basra 105, 150
 Baştav, Şerif 45
 Batılılaşma 120, 141, 205, 209-
 212, 214, 218, 221, 232
 Batum 88-89, 94, 96-97
 Baudouin, I. 14-15
 Bayezid, II. 31-33, 35
 Beç (Viyana) 37, 216
 Belgrad 40, 217
 Bell, Gertrude 106
 Berlin Kongresi 87, 201, 222
 Bethoveen 57, 62
 Beydilli, Kemal 33
 Beyoğlu 277, 280
 Birinci Cihan Harbi, 68, 72, 74,
 75, 83, 95, 105, 125, 134, 157,
 159, 161-162, 164, 166, 181,
 187, 282, 290
 Bizans 11-13, 15, 20-24, 26, 32,
 102, 174, 175, 179, 183, 189,
 197, 208, 250, 258, 285, 289
 Bohemond 14
 Bolşevik Devrimi 105
 Boniface 13
 Bosna-Hersek 37, 87, 151, 168,
 222, 242
 British Museum 237
 Buhara 141, 215
 Bulgaristan 80, 124, 149, 160,
 184, 196, 225, 242, 272
Bulgarski Orel 197

Bursa 29, 33, 176, 252
Büyük İskender 58
Büyük Taarruz 42

C-Ç

Cavit Bey (Maliye Nazırı) 24
Celvetiyye Tarikatı 49
Cem Sultan 29-35
Cemil Topuzlu Paşa 282
Cengiz Han 58
Cenova 16, 57, 179
Cezayir 76
Cezzar Ahmet Paşa 61
Champollion, Jean François 61
Charles, VIII. 31
Cistercienler (Sarnıcı Rahipleri) 14
Clermont Konsili 14
Cluny tarikatı 14, 17
Çargrad 20
Çekya 37-38
Çiçek Hatun 29
Çin 11, 157, 308

D

D'Aubusson 30, 35
Dante 207
Demokrat Parti 295, 298
Dimitri Cantemir 207, 210, 227
Dubuy, Georges 12
Duyun-u Umumiye 82, 129, 222
Dürzî 267

E

Ebuzziya Tevfik Bey 76, 304
Edessa (Urfa) 14
Edirne 29, 31, 115, 147, 148,
179, 184, 187, 199, 268
Edmond de Rostand 65

Eflak-Boğdan 27, 83, 190-191,
210
Ejderhan 27
Ekümenik 21, 25, 174, 178
Emanuel Karasso 186
Enderun 55
Enrico Dandolo 15
Enver Paşa 65, 160-161, 164
Ergin, Osman Nuri 283
Ermeniler 12, 14, 91, 93, 125,
159, 175-178, 186, 218
Ermenistan 55, 159
Ertaylan, İsmail Hikmet 31
Erzurum 89, 96
Esat Paşa 161
Esklavonya 37
Evliya Çelebi 137-138, 140, 289
Eyyubi hanedanı 15

F

Fenerli Beyler 24
Ferdinand, Arşidük 38, 43, 168
Filistin 12, 14, 24, 68, 72, 76,
80, 102-106, 131, 159, 165, 176,
184, 189
Florance Nightingale 82
Floransa-Ferrara konsilleri 25
Fransa 14, 16, 30, 32-33, 38,
57-58, 62-64, 72, 74, 77, 79, 82,
110-112, 114-116, 121, 126, 130,
137, 139-140, 144, 153-154, 157,
162-165, 167, 179, 183, 199,
206, 211, 215-217, 220-221, 227,
232-233, 241, 244-246, 253, 259,
263, 267-268, 270
Fransız İhtilali 190
Frederic Barbarossa 16
Friedrich Engels 79
Friedrich, II. 141
Fyodor Uşakov 60

G

G. Verdi 71
Galata 275, 277
Galiçya 165
Gandhi 158
Gazi Bâli Bey 41
Gazi Osman Paşa 121, 153, 155
Gedik Ahmet Paşa 30
Genç Osmanlılar 212, 227, 241, 244-245, 301
Georgios Sholarios 21
Giacomo de Languschi 22
Godfrey de Bouillon 14
Goitein, Shlomo 12
Gorçakov, Aleksandr 83, 123
Gorçakov, Prens 81
Grek-Katolik Kilisesi (Melkit) 24
Gülnuş Emetullah Sultan 49, 54
Güntekin, Reşat Nuri 166
Gürcistan 27, 250

H

Habsburglar 40, 43, 117
Haçlı Seferleri 11, 14-16, 28
 Birinci Haçlı Seferi 12, 14
 Dördüncü Haçlı Saferi 13, 15
 Çocuk Haçlı Seferi 17
Halk Partisi (Cumhuriyet) 297-298
Hamidiye alayları 125
harf devrimi 161, 307-309, 311
Hasluck, W. 23
Hatice Terhan Sultan 50, 53, 120
Havariyyun Kilisesi 21
Hegel 192, 194, 207
Henry Dunant 82
Hırvatistan 37
Hittin zaferi 15

Hicaz 129, 132, 269
Hicaz Demiryolu 104, 132
Hidiv (hanedanı) 71, 72-76, 159
Hieronymus Wolff 20
Hindistan 11, 59, 73, 83, 106, 157-158, 165, 205
Hitler 63
Hollanda 115-116, 166, 215, 217
Hurufilik 23
Hutten 19
Hürrem Sultan 56
Hürriyet ve İtilaf 282, 303
Hüseyin Avni Paşa 152, 154, 242

I-İ

Ignác Kúnoz 124
Innocent, VIII. 30, 32, 35
Irak 12, 106-107, 150, 159, Islahat Fermanı 85, 268
İbn Rüşd 207
İbni Sina 207
İbrahim, Sultan 35, 50, 52-53
İbret 137, 241
İkinci Cihan Harbi 25, 37, 157-158, 168
İnalçık, Halil 32, 112, 228, 282, 287
İngiltere 16, 38, 43, 58-59, 67, 72-74, 77, 79, 81, 83, 88, 105, 115-116, 122-124, 132, 135, 142, 144, 150, 158, 160, 164, 167, 177, 199, 200, 215, 217, 221, 233, 244-247, 263, 267
İnnocenzo, XI 28
İran 11, 12, 53, 44, 63, 70-71, 89, 97, 102-103, 106-107, 110, 126, 141, 144, 208, 213, 233, 285-286, 308

İsmail Kemal 150
 İsmet Bey 161, 164
 İspanya 43, 59, 61, 111, 114,
 142, 153, 166-167, 179, 183-184,
 289
 İstanbul 13-15, 19-21, 25, 26,
 28, 29, 35, 40, 43, 49, 51, 55, 56,
 59-61, 75, 76, 80, 83, 84, 113,
 115, 120, 122, 124, 128, 130,
 131, 133-135, 138, 140, 142, 146,
 147, 150, 151, 159, 160, 164, 165,
 173-176, 179, 180, 183, 186, 187,
 196, 214-216, 230, 231, 233, 237,
 239, 241, 242, 244, 247, 248, 253,
 254, 260, 269, 275-281, 285, 288-
 290, 293
 İstiklal Harbi 125
 İstvan Brodariç 42
 İsviçre 166, 259
 İtalya 16, 26, 31-33, 35, 38, 57,
 60, 62, 74, 75, 80, 82, 83, 102,
 122, 133, 142, 153, 160, 167,
 175, 183, 190-192, 197-198,
 201, 206, 215, 216, 259, 286,
 289, 291, 295
 İttihat ve Terakki 186, 197, 282,
 293, 303
 İvan Zabelin 27
 İvan, IV. (Korkunç), (Grozni) 25
 İzmir 96, 121, 124, 154, 165,
 166, 184, 186, 187, 197, 275,
 283, 297

J

Jacques Pitzipios Bey 24
 Japonya 11, 205, 209-210
 Jeanne d'Arc 14
 Józef Bem (Murat Paşa) 78
 Jön Türkler 160, 212, 214, 301,
 302, 304

K

Kadir Bey 60
 Kanun-ı Esasi 151, 152, 248, 256,
 292
 Kara Mustafa Paşa 40, 109
 Karaçelebizade Aziz Efendi 50
 Karadeniz 78, 80, 82, 84, 97, 103,
 117, 172, 197, 198, 286
 Karaman 29-31, 33, 287
 Karaman Beyliği 31
 Karl Marx 79
 Karlofça Antlaşması 28, 109-118,
 143, 216, 217
 Karpatlar 195
 Kars 85, 87-98, 159
 Kasım Bey, Karamanoğlu 30
 Kasımpaşa 280
 Kastamonu 31, 296
 Katerina, II. 27, 86, 141, 210
 Kavalalı Mehmed Ali Paşa 67-69,
 72, 73, 75, 200, 226
 Kazan 26, 215
 Kâzım Karabekir 161
 Khalkedon (Kadıköy) Konsili 12
 Kıbrıs 39, 87, 102, 222, 287
 Kılıçarslan, I. 13
 Kılıçyan Vasıf Efendi 150
 Kıpti Kilisesi 12
 Kırım 22, 40, 44, 77, 83, 84, 86,
 109, 141, 160, 286, 289
 Kırım Savaşı 77, 80-85, 168, 187,
 222, 276
 Kiev 23, 191
 Kitab-ı Diyarbekiriyye 26
 Koç, Ömer 136
 Koçu, Reşat Ekrem 49, 52
 Kōmnenos 13, 15
 Konstantin Borzecky (Mustafa
 Celaleddin Paşa) 78, 228
 Konstantin Fotinov 197

Konstantin Manomah 26
Konstantinopolis 13, 15, 20, 286
Kostaki Muzurus Paşa 24
Kösem Sultan 35, 49-56, 120
Kudüs 13, 15, 80, 104, 105, 174,
176, 191, 237
Kulturkreis 12
Kuneralp, Sinan 134, 136, 142, 144
Kurat, Yuluğ Tekin, 134, 135
Kutuzov 58, 63, 64
Küçük Kaynarca Antlaşması 23,
80, 117, 141, 216, 217

L

Lale Devri 140
Larende 33
Laskaris hanedanı 15
Layoş, Kral 38, 42, 44
Levanten 230
lingua franca 200
Louvre 237
Lozan Antlaşması 114
Lübnan 71, 72, 106, 124, 159,
174, 184, 210, 232, 267, 269
Lüksembourg Hanedanı 39
Lyuboslovie 197

M

Macar Apostolik Krallığı 37
Macaristan 30, 37-40, 43-45, 78,
110, 115, 117, 168, 179, 193,
206, 287
Mağrip 11, 17, 184
Mahmud Nedim Paşa 151, 241-243
Mahmud, II. 69, 70, 119, 120,
144, 225, 226, 256, 260, 263, 272
Makedonya 13, 102, 184, 185,
196-198

Malazgirt 13,42
Mardin, Şerif 303
Mark Sykes 105, 124, 134, 153,
161
Marsilya 11, 17
Marunî 175, 176, 210, 267
Massignon, Louis 103
Mathias Corvinus 30
Matrakçı Nasuh 31
Matyoş Corvinus 37, 38, 42
Meclis-i Mebusan 127, 131, 251,
254-256, 266, 270, 278, 280, 293
Medine 23, 104
Mehmed, II, (Fatih Sultan) 23, 29,
174-176
Mehmed, IV. 50, 52-53
Mehmed Emin Ali Paşa 85, 151,
230, 232, 234
Mekke 23
Memlûkler 33, 61, 67, 70, 103
Meray, Seha 114
Messianizmin 26
I. Meşrutiyet 233, 244, 278
II. Meşrutiyet 123, 180, 186,
205, 213, 234, 244, 281, 293
Metternich 64, 78, 80, 167, 199,
263, 267, 283
MHP 298
Mısır 11-12, 14, 22-23, 30, 33,
60-62, 67-76, 94, 101-104, 106-
107, 124, 133, 158-159, 174,
184, 199, 208, 218, 226, 230,
258, 269, 286
Midhat Paşa 120-121, 134, 145-
155, 235, 242, 244, 246, 255,
266, 268, 278, 304
Mizancı Murad 304
Mohaç Meydan Muharebesi 41
Mora 117, 121, 178, 200-201,
250
Moskova 19, 23, 25-28, 32, 44,

59, 63, 78, 112, 194
Muhbir 304
Murad, II. 42
Murad, IV. 50-53, 55, 111
Murad, V. 50-53, 55, 111, 119,
145, 152, 242
Mustafa Kemal 161, 296, 309
Mustafa, II. 20, 110
Musul 15, 104-105, 150, 239

N

Nakşidil Sultan 56, 65
Namık Kemal 212, 241, 304, 305
Napolyon, III. 79, 80
Napolyon Bonapart 57
Navarin 71, 198-200
Nâzım Hikmet 78
Nemçe 144, 216
Nice 30
Nicholas (Patrik) 13
Nikola İgnatiyev 147
Nikola Nakkaş Efendi 251
Nikola, I. 77, 78-80
Nureddin Zengi 15

O-Ö

Odessa 84, 195, 198
Of lazoglu, Turan 52
Oğuz, Şehzade 30
Okyar, Fethi 296
Olçay, Osman 114
Oltu 88-91, 98
Ortadoğu 12, 101-103, 105, 106,
107, 153, 161, 190, 205, 209,
228, 234, 258, 301
Osman Ertuğrul Efendi 34
Osmanlı İmparatorluğu 23-25, 30,

37, 43, 54, 60, 61, 72, 74, 78, 79,
82, 85, 87, 88, 90, 97, 101, 104,
113-116, 120, 123, 126, 127, 130,
134, 135, 147, 151, 155, 159, 172,
173, 176-181, 184, 189, 190, 193,
196, 197, 209, 210, 217, 223, 225,
234, 237, 242, 245, 248, 250, 257,
263-266, 271, 286, 290, 301,
304, 308
Öztuna, Yılmaz 125, 161

P

Palaiologos, General 15
Paris Kongresi 80, 85, 114, 222
Pasarofça Antlaşması 113, 117
Perjés, Géza 45
Pertev Paşa 137
Petersburg 78, 79, 83, 117
Petro, Büyük 113, 117, 190, 192,
209, 210, 214
Philike Heteria (Filiki Eteria-
Dostluk) 198
Philippe Auguste 16
Pierre L'Ermite 14
Pius, II. 22, 28
Poggi, Vincenzo 22
Polonya 32, 38, 39, 78, 85, 109,
110, 112, 115, 117, 150, 165,
167, 192, 195, 206
Pontus 15
Prens Sabahattin 212
Prower, Joshua 16
Prut Savaşı 117, 138
Pyotr Andreyeviç Tolstoy 113

R

Rami Mehmed Paşa 143, 217
Rami Mehmet Efendi 112, 115

Revan (Erivan) 55, 111, 287
 Richard, Aslan Yürekli 16
 Ridaniye Savaşı 67
 Rodos Şövalyeleri 30, 32, 35
 Roma 11-14, 19, 20, 21, 23-26,
 30-31, 35, 39, 62, 63, 70, 102,
 110, 112, 116, 127, 174-176,
 189, 197, 216-217, 250, 258-259,
 285-286, 290
 Roma hukuku 21, 22, 112,
 176, 197
 Roma Kilisesi 14, 19, 21, 28
 Roma, III. 19, 23, 25, 27-28
 Roma-Germen İmparatorluğu
 (Mukaddes) 20, 24, 116
 Romanovlar 32
 Romanya 37, 81, 86, 161, 167,
 191, 195, 196, 201, 287
 Romanyot 179
 Rosetta Taşı 61
 Rönesans 24, 28, 31, 32, 38, 102,
 110, 128, 168, 191, 192, 197,
 201, 210, 213
 Rumeli 41, 42, 45, 46, 85, 103,
 107, 124-126, 132, 179, 185,
 187, 222, 234, 242, 244, 249,
 254, 256, 266, 288
 Rum-Ortodoks Kilisesi 21, 173
 Rurik hanedanı 23
 Rus-Japon Harbi 163
 Rusya 23, 25-28, 32, 43,
 58-60, 63, 61, 71, 72, 77-86,
 88-98, 101, 105, 110, 112, 113,
 115-117, 122, 123, 124, 126, 131,
 132-134, 137-139, 141, 149, 153,
 158, 159, 160, 162-165, 167, 189,
 191, 192, 194-196, 198, 199, 201,
 209, 210, 212, 214, 216, 217, 221,
 222, 226, 230, 231, 233, 239, 244,
 245-247, 249, 250, 252, 253, 264,
 272, 304, 309

S-Ş

Safeviler 15
 Safiye Sultan 53, 54, 287
 Said El Endelûsî 11
 Said Halim Paşa 75
 Sardinya 60
 Sarıkamış 97, 164, 165
 Selahaddin 15, 16
 Selanik 95, 124, 127, 148, 179,
 183, 184, 186, 241, 251, 286
 Selçuklular 12, 31
 Selim, I. 23
 Selim, Yavuz Sultan 67, 68, 103,
 107
 Selimiye Kışlası 82, 85
 Sened-i İttifak 224
 Serbest Fırka 294, 296, 297
 Serdar-ı Ekrem Ömer Paşa (Mi-
 chel Lattas) 81
 Sezar (Julius Caesar) 70
 Sırbistan 147
 Sibir 27
 Sigismund, Kral 39
 Sina Çölü 68
 Sinod 175, 178
 Sinop 84
 Siyonizm 184, 186, 187
 Slavyanofilizm 192, 194
 Slovakya 37
 Slovenya 37, 96
 Sofya Paleologina 26
 Stalin 25
 Suriye 12, 14, 24, 61, 68, 72, 80,
 102-104, 106-107, 116, 121, 131,
 148, 150, 152-154, 159, 176,
 184, 228, 251-252
 Süleyman, Kanuni Sultan 39, 40
 Süryani Kilisesi 12
 Süveyş Kanalı 71-73
 Şalom 183

Şam 104-106, 116, 124, 152,
153
Şeyh Şamil 77, 86

T

Takvim-i Vâkâyi 245, 304
Tancred 14
Tanzimat reformları 79, 172, 224
Tarsus 14
Tate, Georges 12
Tiflis 88, 89, 92-94, 97
TİP 298
Tiryaki 183
Todorova, Maya 149
Tolstoy, Lev 63, 84
Topkapı Sarayı 42, 239
Kütüphanesi 32

Toprak, Zafer 160

Tosun Paşa 70

Toulon 57

Trablusşam 104, 105

Trabzon 15, 27, 91, 97, 295

Tunaya, Tarık Zafer 214

turkokratia 22

Türkiye 20, 21, 65, 67, 69, 70,
71, 73, 74, 76-81, 84, 85, 95, 97,
98, 106, 107, 114, 116, 125, 126,
127, 129, 133, 134, 150, 153,
159, 160, 161, 165-167, 183,
205, 210, 213, 214, 218, 227,
229, 230, 234, 243, 244, 245,
247, 256, 257, 261, 266, 274,
282, 291, 294, 295-299, 304,
305, 307, 308-310

U-Ü

Ukrayna 27, 37, 52, 56, 195

Urban, II. 14
Urban, III. 15
Urfa Kontluğu 14

V

Varna 42
Vatikan 22, 237
Venedik(liler) 13, 15
Vergilius 207
Via Egnatia 286
Vidinli Hüseyin Tevfik Paşa 122
Viyana 37, 41, 42, 64, 65, 78,
79, 109, 110, 114, 138, 139, 141,
148, 216, 220, 222, 232
Viyana Kuşatması, II. 28, 39, 40,
109, 110, 224
Von Der Goltz Paşa 164

W

Waterloo 59, 64
Wellington 58, 59, 64
Westphalia (Vestfalya)
Antlaşması 111
Willhelm, Kayzer 19, 22, 105,
164, 165

Y

Yafa 104, 105
Yedi Adalar Cumhuriyeti (Cezayir-i Sebâ) 60
Yeni Osmanlılar 301-305
Yıldız Mahkemesi 120, 121, 154
Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi 139, 140
Yozgatlı Hacı Akif Paşa 137
Yugoslavya 37

Yukarı Mezopotamya 12, 286
Yunan ayaklanması 24, 71, 178,
198, 218, 225
Yunan Savaşı 131
Yunanistan 55, 62, 102,
124, 160, 165, 187,
198-200

Z

Zevrak 150
Ziraat Bankası 149
Ziya Paşa 304
Zweig, Stefan 162



"Osmanlı İmparatorluğu modern dünya ve milliyetçilik karşısında yıkılan son Roma'dır. Bu tip bir imparatorluk bundan sonra olamaz."

Osmanlı'ya Bakmak kitabında Haçlı birliğini diriltten Fetih'ten, Osmanlı tarihinin tartışmalı pek çok olay, kavram ve kurumu ele alınıyor. Mohaç'tan Kırım Savaşı'na, Osmanlı tarihi boyunca hep bir muamma olarak kalan Ortadoğu'dan Mısır ile olan ilişkilere, Kavalalı Mehmet Ali Paşa sorunundan sürgündeki Şehzade Cem Sultan'a, kadınlar saltanatının en güçlü ve simge ismi Kösem Sultan'dan II. Abdülhamid'e, Osmanlı'daki milletler ve dinler mozaiginden Balkanlar'daki milliyetçilik hareketlerine. . . Osmanlı Batılılaşması, diplomasi, dışişleri, Tanzimat ve Meşrutiyet dönemine kadar pek çok konu İbker Ortaylı'nın akıcı kalemile bu kitapta.



ISBN 978-975-10-3662-9



9 789751 036629

f/inkilap.yayinlari

/inkilapkitabevi

/inkilapkitabevi

Online alışveriş: www.inkilap.com